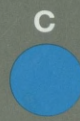

Grey Scale #13

DANES-PICTA .COM

A

1

2

3

4

5

6

M

8

9

10

11

12

13

14

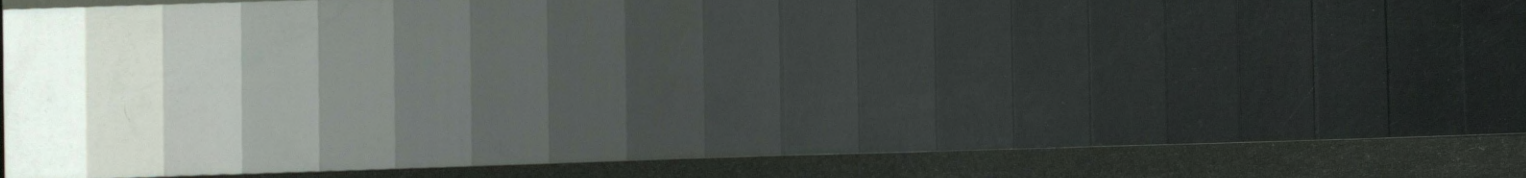
15

B

17

18

19

Blue

Cyan

Green

Yellow

Red

Magenta

White

3/Color

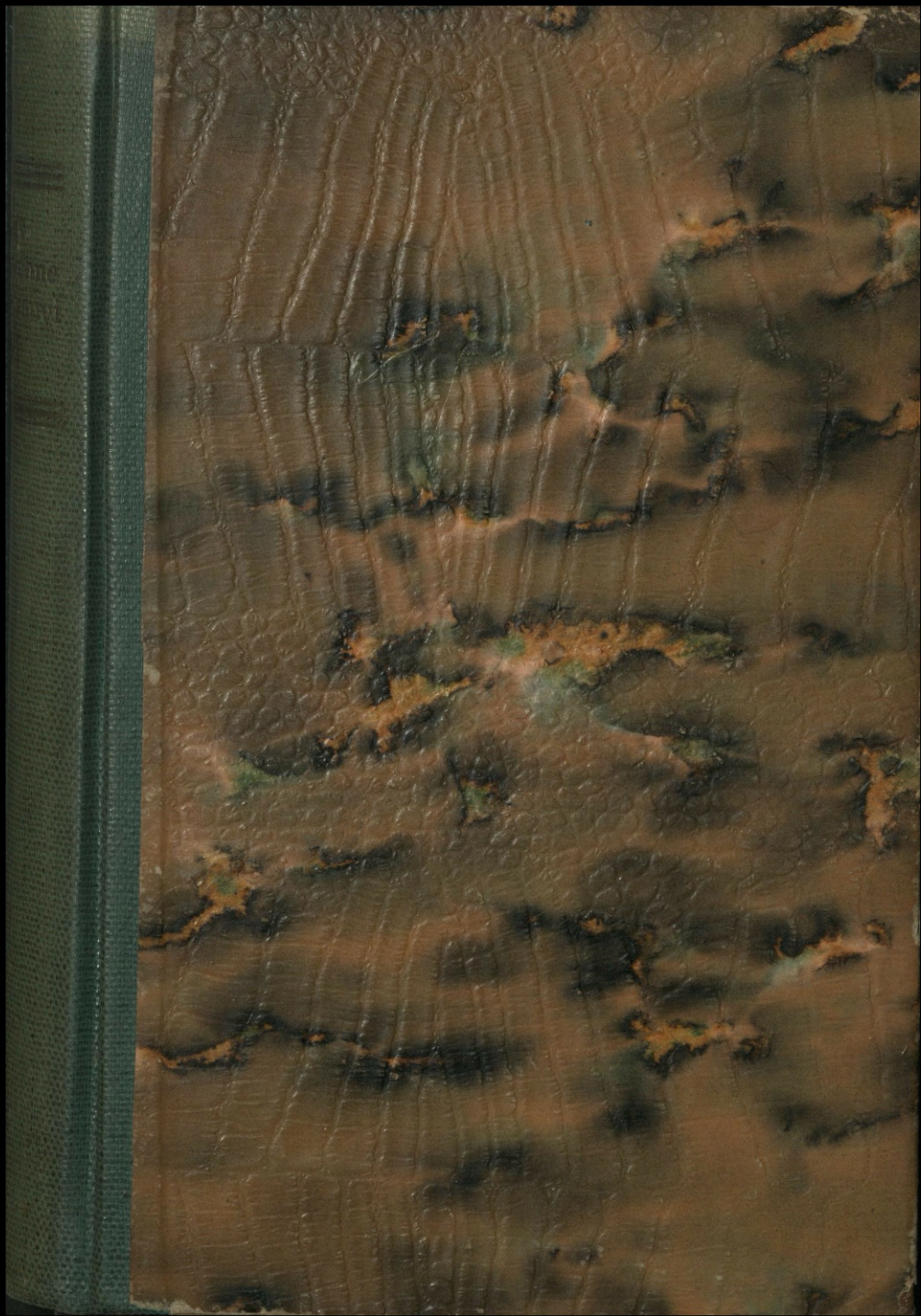
Black

Centimetres

Colour Chart #13

Inches

DANES-PICTA .COM

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI

TOM I.

A 1-4
21 90 ✓

TEGOŻ AUTORA:

PIENIĄDZ I PRZEWRÓT CEN W XVI
I XVII WIEKU W POLSCE. LWÓW. 1902, NA-
GRODA KONKURSOWA IM. A. PAWIŃSKIEGO.

Z DZIEJÓW WSPÓŁZAWODNICTWA
ANGLII I NIEMIEC, ROSYI I POLSKI.
LWÓW. 1910.

WSCHÓD I ZACHÓD. ZAGADNIENIA
Z DZIEJÓW CYWILIZACYI. LWÓW. 1912.

PO ANGIELSKU:

A. SZELAŃGOWSKI AND N. S. B. GRAS. A. M (HARVARD).
THE EASTLAND COMPANY IN PRUSSIA (THE RO-
YAL HISTORICAL TRANSACTIONS BY THE OFFICES OF THE
ROYAL HISTORICAL SOCIETY). LONDYN, 1912.

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI

TOM I.

EGIPT, BABILON I ASSYRYA. SYRYA
I PALESTYNA. AZYA MNIEJSZA. IRAN
I TURAN. INDYE, CHINY I PACYFIK.

NAPISAŁ

ADAM SZELAŃGOWSKI

Z 256 ILUSTRACYAMI I 2 MAPAMI

WARSZAWA

DRUK I NAKŁAD TOW. AKC. S. ORGELBRANDA S-ÓW
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI E. WENDE I SPÓŁKA
(T. HIŻ I A. TURKUŁ)

93/200/ ; 932 ; 93.85

8691/1.

PRZEDMOWA.

Niniejszy tom zawiera dzieje starożytnego Wschodu, jak dalece termin ten obejmuje geograficznie obszar od m. Śródziemnego (Egipt) aż do Pacyfiku wraz z zachodnią krawędzią wyżynną Ameryki środkowej i południowej; chronologicznie zaś okres cywilizacji zamarłych, włączając w to Indye i Chiny, których końca cywilizacji dziś jesteśmy świadkami, oraz Nowy Świat, którego cywilizacje zamarły wraz z najściem Europejczyków.

Ilustracje są dołączone nie gwoli ozdoby czy zaspokojenia ciekawości, lecz mają służyć same przez się za dokument i żywy obraz rozwoju historycznego. Zawiera się w nich materiału więcej, aniżeli w samym tekście. Oko czytelnika powinno się na nich kształcić nie tylko artystycznie, ale i badawczo; albowiem dzieje powszechne i cywilizacji to nie jest mnemotechnika dat, imion i faktów, lecz nauka, która rozwija wszystkie zmysły ludzkie, nie najmniej dar spostrzegawczy i dar praktycznego rozumowania. Autor wziął na siebie rolę tylko przewodnika i pośrednika między tym światem obumarłym pomników a żywą umysłowością współczesną.

Mapy uwzględniłem o tyle, o ile trzeba było świat starożytny zrekonstruować. Dodana więc jest jedna mapa Egiptu, druga Blizkiego Wschodu w VII st. przed Chr. Wszelkie inne wiadomości geograficzne czytelnik zechce uzupełnić sobie przy pomocy każdej dobrej mapy współczesnej.

Bibliografia jest podana, o ile dzieła wskazane nowsze z ostatnich trzydziestu lat (do r. 1912) miałem pod ręką, co niestety przy zupełnym prawie zaniedbaniu nauki historii powszechnej u nas i odpowiadającym mu stanie naszych bibliotek publicznych nie zawsze się powiodło. Sądzę jednak, że nawet przy tych wskazówkach każdy czytelnik potrafi dział bibliograficzny rozszerzyć sobie i uzupełnić do żądanych granic.

Wreszcie, zamiast tytułików do każdego ustępu, użyłem systemu pytań, które nie zastąpią wprawdzie nigdy wskazówek i objaśnień nauczyciela, czytelnikom jednak mogą być pomocne dla powtarzania i ujęcia całości materiału, zwłaszcza przy samokształceniu się.

Za miły obowiązek uważam sobie podziękować P. dr. Mojżeszowi Schorrowi, docentowi semitologii i języków semickich, za pomoc koleżeńską przy rewizyi arkuszy semickiego Wschodu.

WSTĘP.

§ 1. NAUKA HISTORII.

Historia jest to opowiadanie o wypadkach i osobach z przeszłości. Między przeszłością a teraźniejszością niema ścisłej linii granicznej. Wypadki szybko się przesuwają, a osoby zmieniają. Tę zmianę osób i wypadków w dziejach nazywamy rozwojem. Dlatego historia uczy poznawać rozwój życia ludzkiego na ziemi. Pożytek nauki historii mieści się w tem, że znając przeszłość, możemy lepiej zrozumieć teraźniejszość, a przewidywać przyszłość. Dlatego starożytni nazywali historię „mistrzynią życia“.

§ 2. PRAGMATYZM.

Dane o osobach i wypadkach w przeszłości stanowią fakta historyczne. Nie wystarcza jednak znać same fakta. Potrzeba jeszcze wiedzieć o czasie i miejscu każdego zdarzenia. Związek między wypadkami w czasie nazywamy kolejnością albo następstwem zdarzeń. Nie wszystkie jednak

---

Co zaliczamy do przeszłości? Jaki jest związek między przeszłością a teraźniejszością? Co wchodzi w zakres historii? Jaki jest pożytek z nauki historii? Na jakie pytania odpowiada historia (co i czy było, gdzie, kiedy, jak i dlaczego?) Ile jest rodzajów zwią-

wypadki, które kolejno po sobie następują, są w bezpośrednim, koniecznym między sobą związku. Związek historyczny wymaga, aby między zdarzeniami był stosunek taki, jaki zachodzi między przyczyną a skutkiem. Poszukiwanie tego stosunku, czyli węzła przyczynowego między faktami, nazywa się *pragmatyzmem* dziejowym.

§ 3. NAUKI POMOCNICZE HISTORII.

Chronologia i geografia. Do mierzenia rozwoju w historii używamy miary czasu. Jednostka jego liczebna jest rok. Ale długość roku bywa różna, zależnie od sposobu obserwacji (na przykład, rok słoneczny i rok księżycowy). Oznaczeniem dat—dni, miesięcy i roku—zajmuje się kalendarz. Data od której rozpoczynamy rachubę czasu, zowie się *erą* (era żydowska, chrześcijańska, mahometańska). Porównaniem i ustaleniem dat historycznych przy pomocy astronomii zajmuje się *chronologia*. Historia wymaga także oznaczenia miejsca i określenia warunków fizycznych i przyrodzonych życia człowieka na ziemi. Zadanie to spełnia *geografia*. *Chronologia i geografia*, aczkolwiek każda stanowi oddzielną gałąź wiedzy ludzkiej, są zarazem naukami pomocniczymi dla historii.

§ 4. POMNIKI I ŹRÓDŁA HISTORYCZNE.

Prahistoria, archeologia i folklor. Wiadomość o faktach czerpiemy ze świadectw.

---

zku między wypadkami? Co to jest związek kolejny? Co to jest związek przyczynowy? Jaka nauka służy do ustalenia czasu i miejsca? Jaka jest jednostka liczebna czasu? Co to jest rok? Jaki jest sposób rachuby czasu? Jakie są różnice w rachubie czasu? Skąd czerpiemy wiadomości o przeszłości? Jakie ślady pozosta-

Temi świadectwami są: albo zabytki materyalne przeszłości, jak budowle, ubiory, sprzęty, oręż, dzieła sztuki, czasem monety; albo zabytki duchowe, czyto ustne, jak podania, wierzenia, zwyczaje i t. p., czy też piśmienne — t. j. wszystko, co z przeszłości dochoowało się na piśmie. I jeden, i drugi rodzaj świadectw nazywamy źródłami albo pomnikami historycznymi. Historia zaczyna się tam, gdzie można stwierdzić dokładnie czas i miejsce pewnego zdarzenia. Oprócz tego, istnieje wiele świadectw o życiu ludzkim z czasów tak odległych, że nie ma dla nich ani ścisłej daty, ani pewności co do miejsca pochodzenia. Takie fakta zowią się przedhistorycznymi, a nauka, która je opisuje i bada, prahistorią. Główny dla niej materyał kryje się w ziemi. Jakoż jedna z gałęzi prahistorii zajmuje się wykopaliskami; jest to archeologia. Ale część materyałów przedhistorycznych zachowała się do dziś dnia pośród ludu — w jego wierzeniach, przesądach, zabobonach, klechdach, bajkach i przysłowjach. Badaniem tego materyału zajmuje się dział prahistorii, zwany ludoznawstwem, inaczej folklorem.

§ 5. CYWILIZACYA.

Wszystko, co człowiek zdziałał na ziemi, zarówno w zakresie życia materyalnego, jak i duchowego, nazywa się cywilizacją. Cywilizacja jest to zatem rezultat historycznego rozwoju. Historia bada nietylko rozwój życia ludzkiego

---

wiła przeszłość? Jakie są zabytki lub pomniki historyczne? Co to jest źródło? W czym należy szukać źródeł do historii? Jaka jest różnica między źródłem historycznym a przedhistorycznym? Jaki jest materyał archeologii, folkloru? Jaka jest pozostałość rozwoju historycznego? Co to jest cywilizacja? Jaka jest różnica między

na ziemi, lecz również i pochod cywilizacji. Wobec nas samych cywilizacja jest to spadek po ludach, które przed nami tworzyły dzieje.

§ 6. PODZIAŁ HISTORYI NA OKRESY.

Dzieje powszechne i szczegółowe. Rok jest tylko miarą ilościową czasu. Miarą jakościową są same zdarzenia. Zdarzenia jednorodne lub podobne wiążą się w jeden okres. Okres jest to miara historyczna czasu. Chwila, kiedy się zaczyna jeden, a kończy drugi okres, zowie się epoką. Epoką bywa zazwyczaj ważny fakt dziejowy. Różnica między miarą czasu kalendarzową a historyczną polega na tem, że jednostki liczebne kalendarzowe są zawsze równe, okresy zaś bywają różne co do długości czasu. Niekiedy okresy historyczne są zarazem chronologiczne i zastępują rachubę czasu kalendarzową, na przykład panowanie królów lub dynastji na Wschodzie (jak w Egipcie). Oprócz podziału chronologicznego i historycznego na okresy, istnieje jeszcze podział dziejów według krajów i według ludów. Każdy z tych rodzajów podziału tworzy dzieje poszczególne czyli partykularne. Całość dziejów wszystkich ludów i wszystkich krajów aż po dzień dzisiejszy zowie się historją powszechną.

§ 7. OKRESY DZIEJÓW POWSZECHNYCH.

Historja powszechna dzieli się na trzy okresy: 1) okres najdawniejszy czyli starożytny, od

---

rachubą czasu kalendarzową a historyczną? Co to jest okres? Co to jest epoka? Jaki jest podział dziejów według miejsca, według ludów? Co to są dzieje poszczególne? Co to są dzieje powszechne? Jakie są różnice

którego zaczynają się dzieje; 2) czasy przejściowe czyli okres średniowieczny i 3) okres nowożytny, który trwa do dziś dnia. Różnica między tymi okresami polega na różnicy zdarzeń. Główne zdarzenia czyli epoki są to: 1) upadek cesarstwa rzymskiego (r. 476) na progu historii średniowiecznej i 2) odkrycie Ameryki (r. 1492) na przełomie wieków średnich i nowożytnych. Każdy przeto z tych okresów ma różną długość trwania. Ale obok różnic czasu istnieje jeszcze różnica miejsca. Widownią dziejów w czasach starożytnych są kraje, położone na przejściu między Azją, Afryką i Europą, głównie śródziemnomorskie. Wieki średnie obejmują, oprócz nich, jeszcze Europę czyli Zachód. Na progu dziejów nowożytnych rozwój historyczny obejmuje także Nowy Świat czyli Amerykę, a z czasem rozszerza się na obydwie półkule. Powoli dzieje śródziemnomorskie i zachodnio-europejskie zmieniają się w dzieje wszechświatowe.

§ 8. STAROŻYTNOŚĆ.

Ludy starożytne są to te, których historia już się skończyła, a po których pozostała tylko ich cywilizacja. Cywilizację tę oddziedziczyły inne ludy, których dzieje stanowią okres średniowieczny i nowożytny, trwający do naszych czasów. Nie wszystkie jednak ludy, znane w starożytności, są dziś umarłe. Jedne z nich zmieniły swoją cywilizację, a nawet swoją budowę etniczną, jak Grecy i Rzymianie, inne zachowały swoje właściwości aż do naszych czasów, jak Hindusi i Chiń-

---

w dziejach powszechnych co do zdarzeń, czasu i miejsca? Jakie są epoki główne? Na ile okresów dzielą się dzieje powszechne i na jakie? Które ludy uznane są w historii za wymarłe, i co po nich pozostało? Jakie

czy. Ale cywilizacja ostatnich nie złożyła się na naszą cywilizację współczesną. Ludy te mają swoją odrębną historię. Dlatego włączamy je do dziejów powszechnych o tyle tylko, o ile wchodzą w styczność z cywilizacją śródziemnomorską czyli europejską.

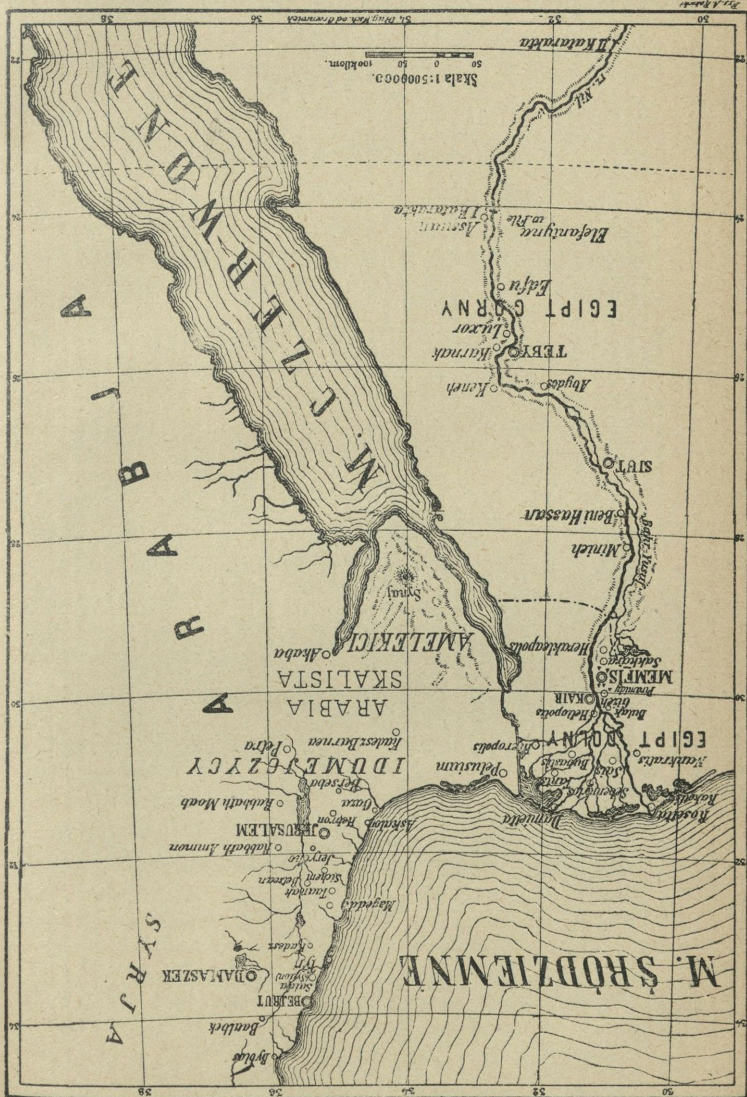
§ 9. WSCHÓD I ZACHÓD.

Ze względu na położenie geograficzne dzielimy Stary Świat na dwie części: Wschód i Zachód. Właściwy Zachód stanowi tylko ład europejski, ale dzieje jego są w ścisłym związku z dziejami części Wschodu, którą z tego powodu zwiemy Wschodem Blizkim. Zaliczamy doń Azyę Przednią i część Środkowej aż po rzekę Ind, góry Himalajskie i wyżynę tejże Azyi Środkowej. Wszystko, co jest po za tą linią, nazywamy Wschodem Dalekim. Ten Wschód dopiero w czasach najnowszych wszedł w zakres dziejów powszechnych, przeciwnie zaś Wschód Blizki zawarł w sobie zaczątki dziejów europejskich i jest kolebką naszej cywilizacji. Dlatego historię starożytną zaczynamy od historii Wschodu.

---

jest źródło cywilizacji starożytnej? Które ludy mają swoją odrębną historię? Czy i o ile wchodzą one do dziejów powszechnych? Jaki jest podział geograficzny ludów i podział ich cywilizacji? Co to jest Wschód i Zachód? Jaka różnica między Wschodem Blizkim a Dalekim? Który z nich ma znaczenie dla dziejów Europy?

EGIPT WRAZ Z KRAJAMI PRZYLEGLYMI WSCHODU.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

EGIPT.

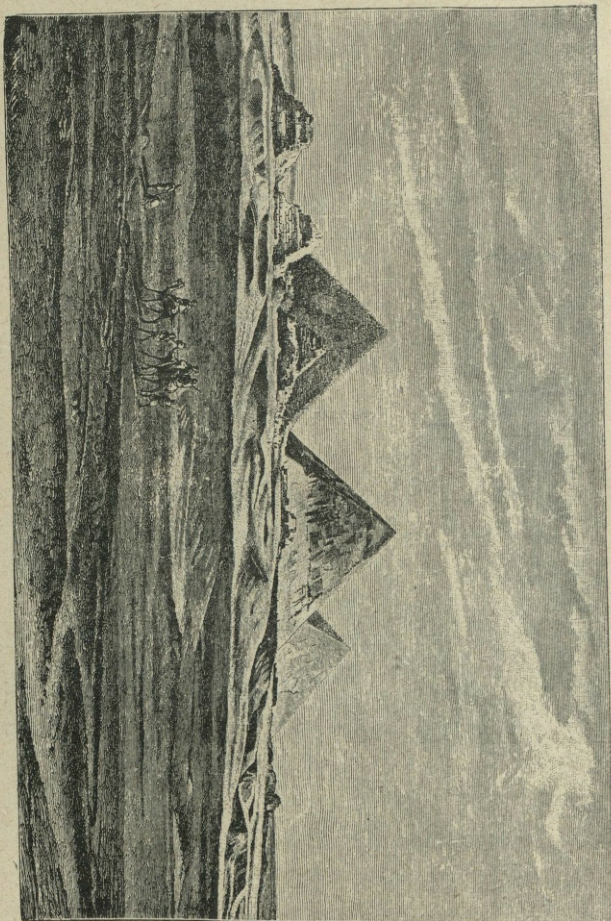
§ 1. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE.

Egipt leży w północno-wschodniej części Afryki. Otoczony jest z dwóch stron pustynią—na wschód Arabską, łączącą go z sąsiednim lądem azyatyckim, na zachód—Libijską, przechodzącą

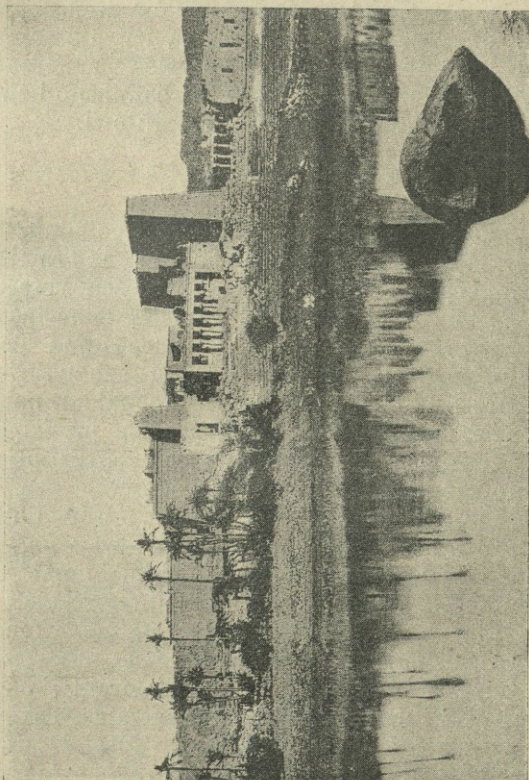
1. Wieś nad brzegami Nilu.

Gdzie leży Egipt? Jakie jest jego położenie geograficzne? Jakie jest otoczenie Egiptu i jego stosunek

2. Piramidy w Gizeh.

w wielkie morze piaszczyste Sahary. Stąd Egipt stanowi rodzaj oazy. Tenże szlak pustyni przecinają

3. Wyspa File z ruinami świątyni.

inne, pomniejsze oazy, z których najznakomitszą jest oaza Siwah, łącząca żyzną dzielnicę środko-

do innych krajów? Jaki jest jego klimat, opady? Skąd Egipt czerpie niezbędną wilgoć? Czemu Egipt za-

wego Egiptu, Fajum, z sąsiedniem wybrzeżem trypolitańskim. Ze względu na swoje położenie śródziemnomorskie, Egipt ma klimat ciepły umiarkowany, ale cierpi na brak opadów atmosferycznych. Deszcze w Egipcie padają jedynie w miesiącu grudniu, i to tylko w pasie nadmorskim. Całą wilgoć, niezbędną dla życia roślinnego i zwierzęcego, Egipt zawdzięcza rzece Nilowi.

§ 2. RZĘKA NIL.

Rzeka Nil przepływa Egipt z południa ku północy, rozdzielając się miejscami na ramiona czyli odnogi. Z nich zachodnie częścią sztuczne ramię nosi obecnie nazwę arabską Bahr-Jussuf. U samego ujścia Nil tworzy urodzajną deltę z mułu, naniesionego w przeciągu wielu tysięcy lat. Wszelako odkąd zaczyna się najdawniejsza historia Egiptu, delta Nilu posiada już kształt swój dzisiejszy. Aż do Assuanu Nil płynie wśród szeregu pagórków kredowych; są to wzniesienia, zamykające z dwóch stron dolinę Nilu. Największa jej szerokość wynosi 20 *km*, ale miejscami dolina zwęża się do kilku kilometrów. W okolicach Assuanu ławy skaliste przegradzają bieg Nilu tworząc trzy katarakty; tutaj kończy się żegluga na rzece, ciągnąca się na przestrzeni 120 mil od morza. Powyżej katarakt kończy się właściwy Egipt, i rozpoczyna kraina, dawniej zwana Nubją (dzisiejszy Sudan). Tutaj w starożytności wyspa nilowa File (*Phylae*) była strażnicą graniczną. Cały obszar Egiptu wynosił ogółem 554 mil kw., nie dorównywa więc rozległością

---

wdzięcza swoją żyzność? Jaki jest podział biegu Nilu? Jakie są w Egipcie wzniesienia poziome? Gdzie się kończy żegluga w górę Nilu? Jakie są katarakty

dzisiejszej Belgii; ale i ten niewielki obszar ziemi był tylko wydarty bezbrzeżnej pustyni.

§ 3. WYLEW RZEKI NILU.

Nil zawdzięcza swoje wody peryodycznym przyborom wód z górnego swego biegu. W miesiącu lutym deszcze podzwrotnikowe zasilają masą wód Nil Biały, wypływający z jeziora Albert-Nijanza albo Ukerewe. Ale w dolnym biegu Nilu

4. Piramidy w czasie wylewu Nilu.

nilowe, jaki jest obszar (długość i szerokość) kotliny nilowej? Skąd pochodzą wody Nilu? Gdzie leżą źródła Nilu? Kiedy Nil wzbiera? Ile jest wylewów Nilu

przybór ten zaczyna się dopiero w początku czerwca; od barwy, którą woda w Nilu wówczas przybiera, rzeka zowie się Nilem Zielonym. Jest to pora najniezdrowsza w Egipcie, gdyż pierwszy ten przybór jest niedostateczny, powoduje silne gnicie i zatrzuwa powietrze miazmatami. Niemniej jest to dla Egipcyan chwila radosna, gdyż pora Nilu Zielonego jest zapowiedzią właściwego przyływu wód, który ma niebawem nastąpić. W połowie czerwca Nil wzbiera powtórnie, zasilony wodami drugiego ramienia źródłowego—Nilu Niebieskiego. Przyczyną tego drugiego przyływu jest tajanie śniegów i wezbranie wód w Abissynii, przypadające w kwietniu. Wówczas Nil przebiera barwę krwawą, dlatego ten drugi, właściwy przyływ nazywa się Nilem Czerwonym. W okolicach ujścia rzeki przypada on zwykle w dniu 17 czerwca. Od tej chwili wody Nilu stale przybierają. Najwyższy ich stan przypada dnia 15 lipca. Wtedy tamy Nilu otwierają się i cały obszar Egiptu jest zalany: wody sięgają od jednego do drugiego pasma wzgórz. Nad tą płaszczyzną wodną sterczą, jak oazy, miasta i wsie, ujęte w ramy wałów i tam. Woda może być wówczas kanałami doprowadzona do najodleglejszych zakątków. Około mniej więcej jesiennego porównania dnia z nocą wody cofają się. Wtedy zaczyna się pora najcudowniejsza w Egipcie — wiosna egipska. Dlatego to Egipcyanie liczą początek roku od dnia 15 września. Nil, opadając, pozostawia żyzny namuł, który czyni zbyteczną wszelką uprawę ziemi. Ziarno wschodzi, po prostu rzucone w glebę. Dla tej urodzajności Egipt już w starożytności był uważany za śpichlerz zbożowy krajów śródziem-

---

i jak się nazywają? Kiedy przypadają pory Nilu Zielonego i Nilu Czerwonego? Pory roku i podział zajęć

nomorskich. Mieszkańcy Egiptu byli i są do dzisiaj przedewszystkiem rolnikami. W miesiącu styczniu wody Nilu wracają do swego naturalnego łożyska, pozostając w niem aż do czasu, kiedy nastąpi nowa pora roku. Jest to pora suszy. Trwa ona dni 50 (od połowy kwietnia do początku czerwca). Rzeka wówczas zwięża się do połowy zwykłej szerokości i traci dwudziestą część swych wód. Jest to najgorsza pora roku w Egipcie. Wieje wtedy gorący wiatr zachodni od pustyni, t. zw. Chamsun, który wysusza wszystką wilgoć, wypala wszelką roślinność i zmienia cały kraj w pustynię. Życie całe wówczas w Egipcie zamiera. Cała natura, a razem z nią i człowiek, wegetuje tylko, w oczekiwaniu nowego przyboru Nilu.

§ 4. PRZYRODA I LUDNOŚĆ.

Natura hojnie uposażyła kraj nad Nilem. Regularny wylew rzeki jest sprawcą urodzaju wszelkich zbóż. W drzewa Egipt wogóle jest ubogi. Najczęstszymi drzewami są palma daktylowa i akacja, obydwie ubogie liśćmi i cieniem. Ubóstwo to wynagradza rozłożysta sykomora, która nieraz kryje całą wioskę pod swymi konary. Lasy palmowe lub akacje—oto co stanowi jedyne urozmaicenie krajobrazu nad Nilem. Natomiast świat roślin wodnych jest niezmiernie bogaty. Tutaj rośnie cudowny lotus i znany już w starożytności z użytku do pisania—papyrus. Ze zwierząt koń i wielbłąd zostały wprowadzone do Egiptu dopiero w czasach historycznych. Przedtem najpospolitszem zwierzęciem pociągowem był osieł. Wolu

---

w zależności od wylewów? Jakie jest główne zajęcie mieszkańców i jakie są bogactwa kraju? Jaka roślinność i jakie zwierzęta? Jaki jest wpływ przyrody na zajęcia

otaczali Egipcyanie, jako lud przedewszystkiem rolniczy, czcią religijną. Ptactwo wodne wszelkiego rodzaju, jak ibisy, flamingi, pokrywa chmurami brzegi Nilu, a w głębi jego wód żyje mnóstwo gadów

5. Typy fellahów.

ludności i na jej charakter? Jaki jest system nawodniania w Egipcie? Co to jest szaduf? Jaka jest rola sztuki

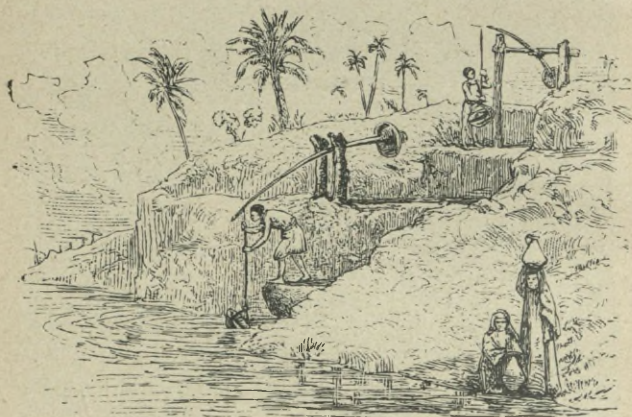
i plazów. Z nich dwa największe okazy—krokodyl i hipopotam — dziś ukryły się przed okiem ludzkiem i nie pokazują wcale poniżej katarakt. Przy-

6. Młody fellah.

roda Egiptu, lubo hojna, zmusza jednak człowieka do pracy i zabiegliwości. Aby zużytkować wylew

rzeki, trzeba kopać i konserwować kanały, rozprzewadzające wodę po całym kraju. Dla ochrony siedzib ludzkich od zalewu musiano wznosić tamy i urządzano zbiorniki wody, skąd doprowadzano ją do miejsc nieraz bardzo wzniesionych przy pomocy całego systemu żórawi, którymi czerpano

7. Szaduf egipski.

wodę i wylewano ją na pola, wyżej położone. Cały ten system irygacji utrzymał się do dziś dnia. I dziś jeszcze wieśniacy egipscy, t. zw. fellahowie, używają tego samego żórawia (po arabsku szaduf) do nawodnienia, co i za czasów faraonów. Przybór wody w Nilu zawsze i stale mierzono. Sztuka inżynierska musiała przystosować rozmiary odpowiednich konstrukcyi do wysokości wód w czasie przyboru. Za normalny uważany był przybór, którego wysokość wynosiła 14 łokci egipskich (łokieć=54 *cm*). Poniżej tego po-

inżynierskiej w rolnictwie egipskim? Jaka jest miara normalna przyływu Nilu? Kto kierował zbiorową pracą

8. Roboty polne (malowidlo starożytnie egipskie).

ziomu przybór był niedostateczny; woda nie sięgała ról, wyżej położonych. Silniejszy znów przypływ wody zalewał miasta, niszczył tamy i zrządzał znaczne szkody.

§ 5. POCZĄTEK ŻYCIA W EGIPCIE I PODZIAŁ KRAJU NA CZĘŚCI.

Aby przeprowadzić cały ten system nawodnienia, trzeba było porozumienia między mieszkańcami. Wcześniej przeto pojawiła się tutaj organizacja społeczeństwa—naprzód pod wodzą licznych książąt dzielnicowych, później pod wodzą jedynej władcy, czyli faraona. Ale życie w Egipcie rozwinęło się nierównomiernie. Delta Nilu musiała być wprawdzie osuszona, aby mogła być zdalna do uprawy i pod siedziby ludzkie. Jest ona tą częścią Egiptu, która rozwinęła się później. Początek życia w Egipcie rozwinął się nad środkowym biegiem Nilu (niedaleko miasta Abydos). Z samej już przyrody Egiptu wynika przeto podział kraju na dwie części: Egipt Górny, rozpościerający się od delty Nilu aż do katarakt, i Egipt Dolny, obejmujący deltę—część kraju, położona nad morzem Śródziemnym.

§ 6. STAROŻYTNI EGIPCYANIE I BÓSTWO NILU.

Mieszkańcy Egiptu stosunek swój do rzeki Nilu odzwierciadlali w rozmaitych o niej opowieściach, a zależność istnienia swego od tej rzeki wyrażali w czci, oddawanej Nilowi, jako bóstwu. Wyobrażenie Nilu nazywało się bogiem Hapi. Przedstawiano go w postaci męża silnie zbudowa-

---

mieszkańców? Jaki był początek organizacyi ludzkiej? Gdzie się zaczęło życie w Egipcie i jak się posuwało? Jaki jest podział naturalny Egiptu? Jakie mieli staroży-

nego, z obwisłym brzuchem i piersiami niewieściami; na głowie miał czapkę, uwieńczoną roślinami wodnymi, w rękę trzymał dary, które Nil przynosił Egipcyanom. W starożytności nigdy nie dotarto do źródeł Nilu, przeto nie rozumiano przyczyn jego przypływu i wylewu. Egipcyanie umieszczali źródło swej rzeki w niebie, skąd Nil schodził na ziemię i przepływał Egipt; wylew zaś jego tłumaczono sobie tem, że sprowadza go bogini opiekująca ziemi urodzajnej, Izysda, która roni łzy po stracie swego brata imięza, Ozyrysa; jedna

9. Wielkie piramidy.

jej łza powoduje przybór wody w czasie od dnia 17 do 18 czerwca. Egipcyanie zwali Nil „wielką rzeką“ albo „morzem“ (jotru, jo'er), dla od-

tni pojęcie o Nilu? Jakie było bóstwo Nilu? Jakle miano pojęcie o przyczynie wylewu Nilu? Jakle są nazwy miej-

różnienia zaś jego wód od morza Śródziemnego zwali to morze „bardzo zielonem“. Krainę swoją Egipcyanie zwali „Kimit“, co znaczy „czarna ziemia“. Siebie samych zwali „Romez“ albo „Rome“, czyli po prostu ludźmi.

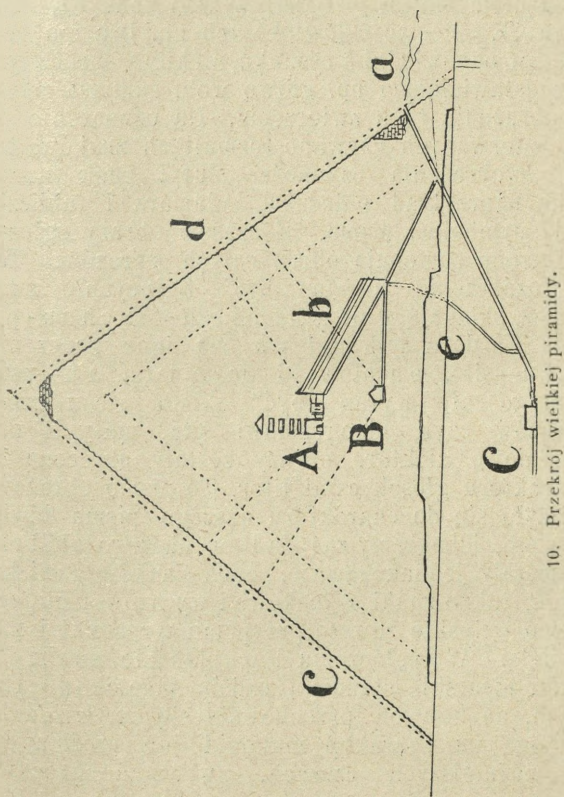
§ 7. ZABYTKI EGIPITU I EGIPTOLOGIA.

Przyroda Egiptu niewielkiej uległa zmianie, w ciągu kilku tysięcy lat. Pozostały też w Egipcie liczne pomniki, które się dochowały dzięki bezdeszczowemu klimatowi oraz doskonałemu materjałowi; są to zabytki budownictwa, dzieła sztuki rzeźbiarskiej, a nawet malowidła ściennie o kolorach bardzo żywych. Wiele z nich pokrywają znaki, zwane z grecka hieroglifami; jest to starożytne pismo egipskie, którego znajomość w ciągu lat tysięcy została zatraczona. Dopiero ku końcowi XVIII i na początku XIX w. udało się dwu uczonym: francuzowi Franciszkowi Champollionowi i Anglikowi Tomaszowi Youngowi — odczytać po raz pierwszy napisy staroegipskie. Drogę temu odkryciu utorowało znalezienie słynnego napisu trójjęzycznego na kamieniu, pochodzącym z m. Rozetty; jeden z napisów na tym kamieniu był w języku greckim, a dwa pozostałe w języku staroegipskim, te zaś przedstawiały dwa różne rodzaje starożytnego pisma: jedno — najczęściej używane na pomnikach, czyli hieroglificzne, drugie — rodzaj szybkopisma, używanego w życiu codziennem, t. zw. pismo demotyczne.

---

scowe dla rzeki Nilu, dla Egiptu i jego mieszkańców? Jakie zmiany zaszły w przyrodzie Egiptu i w jego historii? Czemu zawdzięczamy poznanie zamierzchłych dziejów Egiptu? Jakie pomniki dochowały się po Egipcyanach? Co to jest kamień z Rozetty? Kto go odczytał?

Znalezienie tego kamienia dało podstawę nowej nauce—egiptologii. Nauka ta bada przeszłość Egiptu z pomników, odczytując ich napisy, tudzież inne pisma, dochowane po starożytnych Egipcyanach.

10. Przekrój wielkiej piramidy.

Co jest egiptologia? Jak się nazywa pismo egipskie?
Co to jest pismo obrazowe, i jaka jest różnica między

§ 8. PISMO EGIPSKIE.

Egipcyanie używali pisma obrazowego. Najprostsza jego forma polega na tem, że każdemu pojęciu odpowiada jego obraz czyli ideogram. Symbolem słońca jest naprzykład znak ☉, księżycy ☾. Postać człowieka lub np. lwa ma swój znak w odpowiednim rysunku, niekiedy skróconym, przedstawiającym np. głowę wołu zamiast całego wyobrażenia tego zwierzęcia. Na oznaczenie pojęć oderwanych używano rozmaitych znaków; tak do wyobrażenia czynności służył znak narzędzia, naprzykład pałeczka, kałamarz i tabliczka były symbolem pisma. Z czasem obrazy zgłosek połączone zastępują obraz całych wyrazów. Tak na oznaczenie pojęcia „być“ Egipcyanie mieli wyraz, składający się z trzech zgłosek: cha u - pi - ru. Każda z tych zgłosek ma inne znaczenie: cha u—sito, pu albo pi—mata i ra, ru—usta. Dlatego cały wyraz „być“ składa się z trzech obrazów czyli ideogramów: sita, maty i ust. Stopniowo niektóre obrazy zostały skrócone do charakteru głosek czyli liter. To pismo obrazowe zbliżyło się do charakteru naszego pisma dźwiękowego, ideogramy zaś do liter naszego alfabetu. Pozostały jednak zawsze, obok znaków dźwiękowych, także znaki zgłoskowe i wyrazowe; dlatego pismo egipskie zawsze przypomina rysunki i malowidła. W połączeniu i w układzie swoim te znaki pisarskie stanowią ozdobę pomników egipskich, na których przechowały się do dziś dnia, nadając im charakter malarski lub rzeźbiarski. W późniejszych czasach, zwłaszcza greckich

---

pismem obrazowym a dźwiękowym? Jak Egipcyanie obrazowali wyrazy, zgłoski? Co to są hieroglify i z czego się składają? Jakie są odmiany pisma hieroglificznego,

i rzymskich, pismo obrazowe uległo jeszcze dalszemu skróceniu i uproszczeniu. To najnowsze pismo zowie się demotycznym, pismem popularnem czyli ludowem, gdyż używano go w życiu powszedniem. Służyły do tego zazwyczaj tabliczki gliniane lub wapienne, pokryte cienką warstwą kredy. Właściwe pismo obrazowe, czyli hieroglify przetrwało, jako pismo uroczyste do ogłaszania tekstów świętych, wyroków królewskich; znajdujemy je na ścianach pomników i w zwojach papiirusów. Ten drugi rodzaj pisma szybkiego zowie się pismem hieratycznym.

§ 9. DZIEJE EGIPITU.

Początek dziejów Egiptu sięga co najmniej pięciu tysięcy lat przed naszą erą. Nawet dla starożytnych Egipcyan dzieje ich początkowe były z dawna zamarłą starożytnością. Pierwszy, który napisał historję Egiptu po grecku był kapłan Manetho z miasta Sebennytos, żyjący w III w. przed Chr. w czasach panowania w Egipcie królów greckich z rodu Ptolemeuszów. Manetho ułożył spis królów egipskich, poczynając od najstarszego, którego imię było Menes (po egipsku Mena). Cały spis obejmuje 31 dynastji, z których 10 pierwszych tworzy okres monarchji starożytnej, następnych 5—6 okres średniowieczny, pozostałe zaś należą do czasów monarchji nowożytnej, sięgających aż po najazd grecki. Starożytność historii Egiptu potwierdzają pomniki, które przetrwały aż po dziś dzień. Z nich najznakomitsze są piramidy. Trzy z ich liczby, położone niedaleko dzisiejszego Kairu, w sąsiedztwie wioski Gizeh, były zbudowane przez

---

i gdzie się każdą z nich napotyka? Kiedy się zaczyna historia Egiptu? Kto ułożył pierwszą chronologję Egiptu? Jaki jest podział dziejów Egiptu? Jakie są najstarsze po-

faraonów IV dynasty: Chufu (gr. Cheops), Chaf-rę (Chefren) i Menkeurę (Mykerinos).

§ 10. NAJSTARSZE POMNIKI. PIRAMIDY.

Piramidy zapoznają nas ze sztuką budownictwa starożytnych Egipcyan. Używali oni do budowli wielkich kamieni ociosanych czyli bloków, rzadziej cegły, wysuszonej na słońcu. Najdawniej-

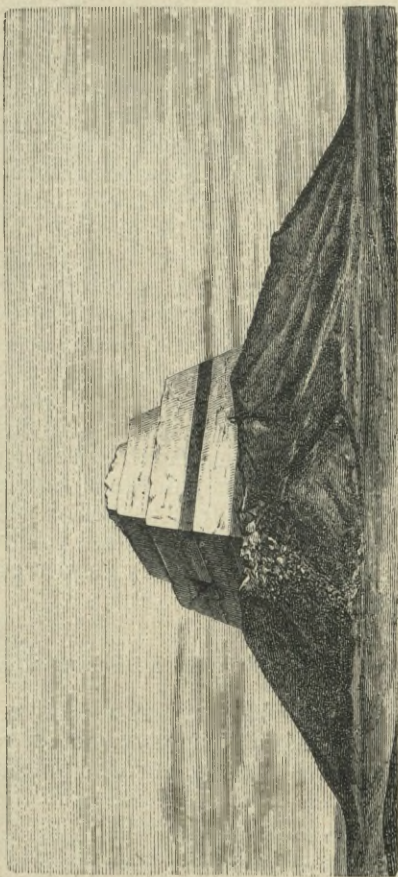
11. Piramida schodowa w Sakkara.

sze piramidy są to olbrzymie kopce, wymurowane z takiej cegły lub z ciosów; mają one kształt ostrokęgów. Sciany ich były niegdyś z zewnątrz pokryte polerowanymi płytami kamiennymi, które z biegiem czasu, pod wpływem zmian atmosferycznych, przeważnie już skruszyły się i odpadły.

Skutkiem tego na piramidach potworzyły się rysy i szczeliny, a i objętość wielu z nich zmniejszyła się. Pira-

mida Cheopsa jest z nich największa; wierzchołek jej, dziś płaski, wznosi się na 137 *m.*, a niegdyś sięgał wysokości 146 *m.* Podobnież podstawa jej czworoboczna ma dziś zaledwie 227 *m.*, zamiast pierwotnej miary 233 *m.* Pomimo tych uszkodzeń, piramida Cheopsa jest do dziś dnia jedną z najwyższych budowli na świecie (wieża kolońska ma 160 *m.*, wieża kościoła św. Szczepana w Wied-

niu 135 *m.*, wieża maryacka w Krakowie 73 *m.*), stanowczo zaś przewyższa wszystkie budowle na świecie masą materiału. Bloki kamienne,

12. Piramida w Medum.

zużyte na budowę tego grobowca, pokryłyby przestrzeń jednego kilometra kwadratowego warstwą, grubą na $2\frac{1}{2}$ m. Według wiarogodnej tradycyi, budowało ją sto tysięcy robotników w ciągu lat dwudziestu, w porze trzech miesięcznej, wolnej od zajęć rolniczych. Obok piramidy Cheopsa także dwie inne w Gizeh mają rozmiary bardzo potężne (jedna 136 m, druga 62 m wysokości). Poza temi trzema budowlami Egipt posiada jeszcze wiele innych o kształtach podobnych, chociaż mniejszych rozmiarami. Do dziś dnia naliczono do stu piramid w Egipcie; jest niemi usiana cała przestrzeń od Abu-roasz aż po Medum blisko 69 km długości, na lewym płaskim brzegu Nilu. Niektóre z nich są starsze od piramid w Gizeh. Taką jest piramida w Sakkara w kształcie schodów, złożona z sześciu olbrzymich stopni; zbudował ją faraon III-ej dyndynastyi, imieniem Zosiri. Podobny kształt ma piramida w Medum jednego z faraonów tej samej dynastyi Snofru. Jest ona, choć późniejsza, właściwie najstarszą piramidą, ponieważ piramida w Sakkara ma pierwotny kształt czworoboku, nie zaś ostrokągu.

§ 11. GROBOWCE EGIPSKIE STAROŻYTNE.

Piramida i mastaba. Przez długi czas nie umiano zdać sobie sprawy, do czego służyły piramidy. Przypisywano im różne przeznaczenie nawet

---

mniki? Co to są piramidy? Jaki jest ich kształt? Jakie są wymiary piramidy Cheopsa? Opisać tę piramidę. Jakie są inne budowle analogiczne w Egipcie? Która z piramid jest najstarsza? Opisać piramidy w Medum, Sakkarze. Jakie inne budowle sąsiadują z piramidami? Co to jest mastaba? Jaki ona ma kształt i co wewnątrz zawiera? Jakie są główne części grobowca egipskiego?

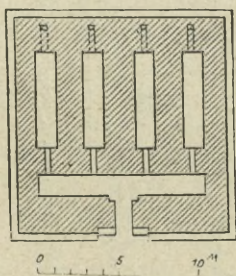
wież obronnych. Równocześnie jednak obok piramid znajdowano mnóstwo kamieni, a raczej ław kamiennych, kształtu trapezoidalnego, które miej-

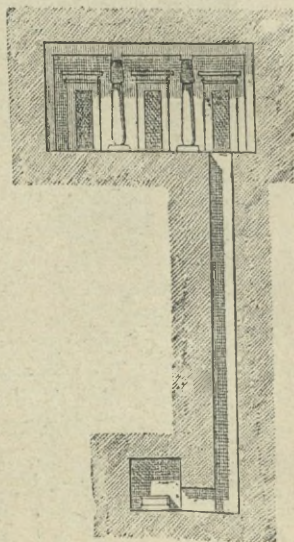
12. Mastaba — ściana zewnętrzna, przedstawiająca oddzwia domu.

scowi Arabowie nazywają mastabami, t. j. ławami. Każda taka mastaba jest to czworobok, zbudowany z kamieni lub cegły, o ścianach ukośnych.

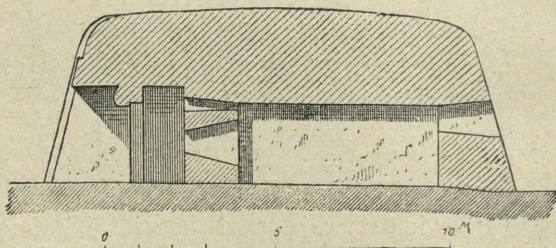
Są one różnych rozmiarów, lecz zazwyczaj tej samej wysokości (8—9 m). Całe ich szeregi są ugrupowane w okolicach starożytnego miasta Memfis, u podnóża gór Libijskich, i tworzą razem jedno wielkie cmentarzysko z licznymi ulicami o wielu rozgałęzieniach. Położenie ich czyli kierunek osi jest zawsze z północy na południe. Każda mastaba ma w ścianie wschodniej wąską nyżę, w której znajdu-

14a. Mastaba czteroserdabowa — przekrój poziomy.

14c. Mastaba—przekrój pionowy.

14b. Mastaba — przekrój podłużny.

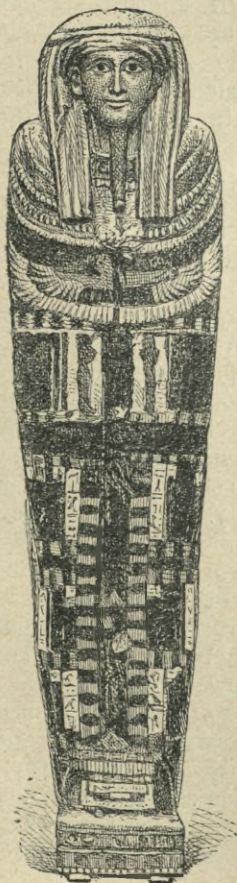
je się kamień nagrobkowy. Czasem mieszczą się tutaj drzwi, prowadzące do wnętrza. To wnętrze służyło za grobowiec i składało się zwykle z trzech części: kaplicy czyli miejsca składania ofiar, *serdabu* czyli korytarza do przechowania posągów zmarłego, wreszcie z lochu podziemnego, w którym mieści się mumia. Ta podziemna część grobowca jest wykuta głęboko w skale u podstawy mastaby, ale wewnątrz łączy się z budynkiem nadziemnym. Piramida schodowa w Sakkarze jest właśnie taką mastabą. Podobieństwo jej z piramidami kazało przypuszczać, że i właściwe piramidy służyły za grobowce. Otóż piramidy, jako wielkie i wspaniałe grobowce, należały do królów, kiedy cała masa ludności kontentowała się grobowcem w kształcie zwykłej mastaby. Istotnie każda piramida zawiera te wszelkie części składowe, które znajdują się w mastabie, a więc na zewnątrz kaplicę czyli pokój ofiarny, *serdab* czyli schówek na posągi zmarłych i nawewnątrz grobowiec sklepiony lub wykuty w skale u podstawy piramidy. Wnętrze piramidy Cheopsa przedstawia się, jak następuje (fig. 10). Do środka piramidy prowadzi otwór (*a*) od strony północnej, umieszczony na wysokości 13-go stopnia. Otwór ten zamyka kamień ruchomy, po którego usunięciu otwiera się korytarz, szerokości i wysokości ledwo jednego metra. Prowadzi on w dół, do grobowca (*C*) niedokończonego. Na połowie drogi, mniej więcej u samej podstawy piramidy, korytarz ten rozwidla się na dwie części, z których jedna prowadzi w górę do pustego grobu (*B*). Na poziomie tego ostatniego korytarz rozszerza się nagle we wspaniałą halę (*b*), dochodzącą do wysokości

---

Do czego służą piramidy? Jaka jest różnica między piramidą a mastabą? Opisać wnętrza piramidy Cheopsa.

8 $\frac{1}{2}$ m, i prowadzi pod sam wierzchołek piramidy, gdzie znajduje się właściwy grobowiec (A) ze szczątkami sarkofagu. Wszystkie te galerie i przejścia są

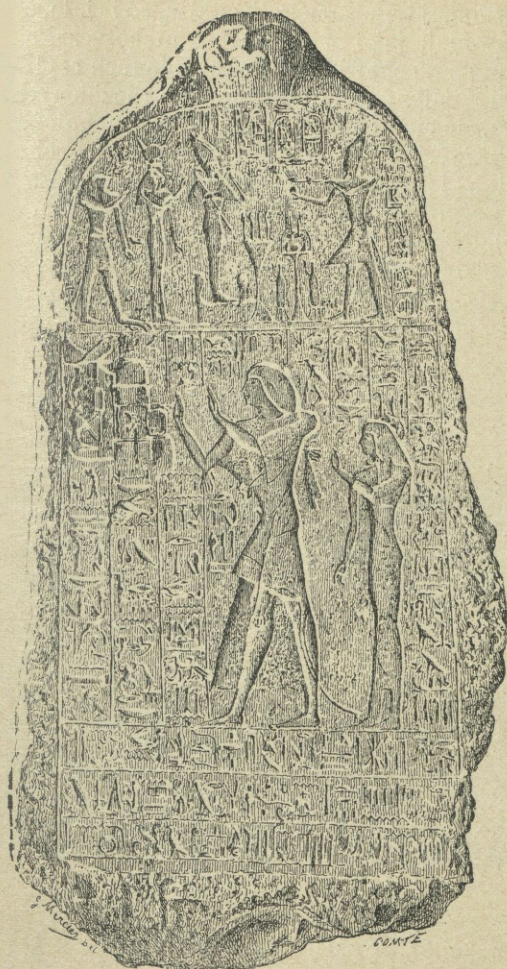
umiejętnie zamaskowane, aby zamknąć przystęp do grobowca i utrudnić niepowołanym dotarcie do mumii i posągów zmarłego. Cały ten sposób budowania grobów u starożytnych Egipcyan wynikał z ich czi dla zmarłych i pozostawał w najściślejszym związku z ich wierzeniami religijnymi.

15. Skrzynka na mumie (XVIII dyn.)

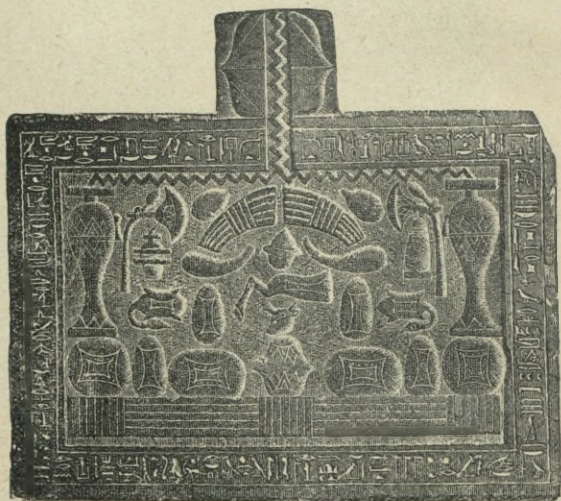
§ 12. RELIGIA I ŻYCIE POZAGROBOWE.

Grobowce dawnych Egipcyan świadczą o ich czi dla zmarłych i o wierze w życie pozagrobowe. Egipcyanie składali w grobowcach w ofierze zmarłym to wszystko, co im było potrzebne za życia. Albowiem dusza, według wierzeń Egipcyan, była drugą stroną albo cieniem człowieka i nierozłączała się z ciałem nawet po śmierci. Zwano ją b a i (hieroglif w kształcie ptaka) lub k a t. j. świetlistą. Dla ocalenia więc duszy zabezpieczano i ciało od zniszczenia, czyli balsamowano je i zawijano w tkaniny. Tak spowiniętą m u m i ę składano do trumny

16. Stel (kameń nagrobkowy). Muzeum w Bulak.

drewnianej tego samego kształtu, co i ciało, oraz pomalowanej, jako wyobrażenie nieboszczyka. Ową trumnę przechowywano w sarkofagach czyli skrzyniach kamiennych, nieraz pięknie rzeźbionych. Aby zapewnić ceniom życie jaknajdłuższe, należało mumię ukryć. Do tego właśnie służyły owe grobowce—mastaby i piramidy. Część ich najistotniejsza, a więc sam grób, musiała być ukryta i niedostępna. Do komunikowania się ceniów z żywymi służyła kaplica, gdzie składano ofiary. W tej kaplicy, czasem zaś na zewnątrz, w nży, umieszczano kamień nagrobny, tablicę stojącą z napisami i rzeźbami.

17. Stół ofiarny.

Dlaczego Egipcyanie wznosili grobowce i jakie przedmioty w nich składali? Jakich środków używali Egipcyanie dla zabezpieczenia ciała? Jak sobie wyobrażali duszę? Jak ją uwieczniano? Jaki był związek między duszą a ciałem? Do czego służyła kaplica? Jaki był ka-

18. Oltarz egipski. (XIX dyn.).

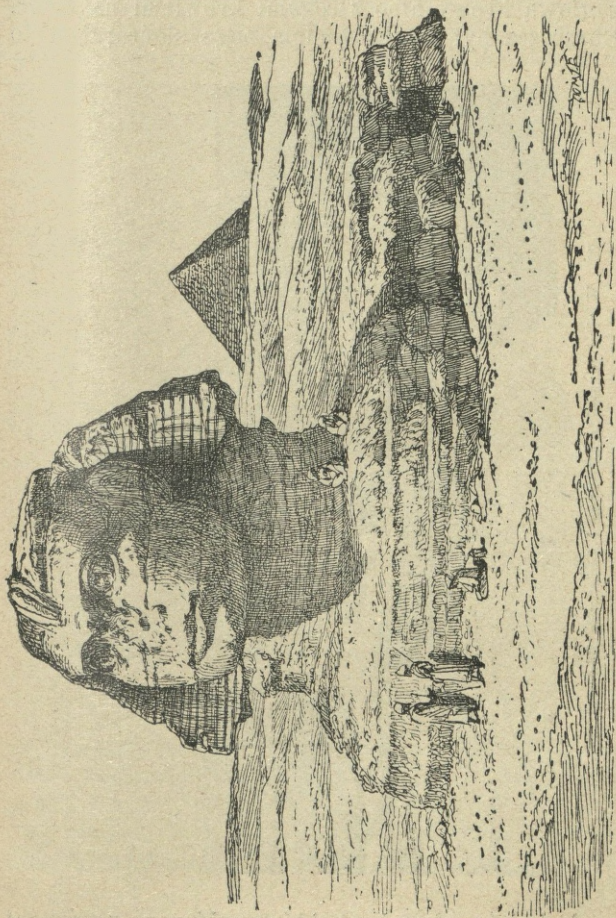
W górnej jej części—w obłoku—zwykle znajdował się wizerunek zmarłego w otoczeniu rodziny, składającego ofiarę Ozyrysowi. Poniżej, u dołu tablicy był znowu wizerunek zmarłego, któremu rodzina składa ofiary. Napis zawierał modlitwę do Ozyrysa lub innego bóstwa, aby dbało o potrzeby zmarłego. Żywi składali dowody swej pamięci na stole ofiarnym przed kamieniem. Kaplica ta była połączona z częścią ukrytą grobowca czyli serdabem, gdzie znajdowały się wizerunki zmarłego. Dusza bowiem nawet wtedy, gdy ciało uległo zniszczeniu, żyła dopóty, dopóki przechowywało się materialne jej wyobrażenie. A więc nie jeden, lecz wiele takich wizerunków, najczęściej posągów, przechowywano w grobowcu. Malowidła ścienne, tudzież rzeźby i rysunki z wyobrażeniem ofiar podobnie zaspokajały potrzeby duszy, jak ofiary materialne zaspokajały potrzeby ciała. Na tej wierze w duszę—w „światlistą”—i w jej istnienie pozagrobowe opierała się religia Egipcyan i cała ich cywilizacya.

§ 13. BÓSTWA EGIPITU.

Oprócz grobowców najwięcej po Egipcyanach pozostało posągów religijnych. Z wiarą bowiem w życie pozagrobowe łączyła się u nich wiara w duchy nadprzyrodzone czyli bóstwa. Stąd też po grobowcach najliczniejsze są w Egipcie posągi bogów. Wyobrażano ich sobie rozmaicie: w postaci ludzkiej albo zwierzęcej. Najczęściej jednak wyobrażenia ludu łączyła z sobą dwie te postaci

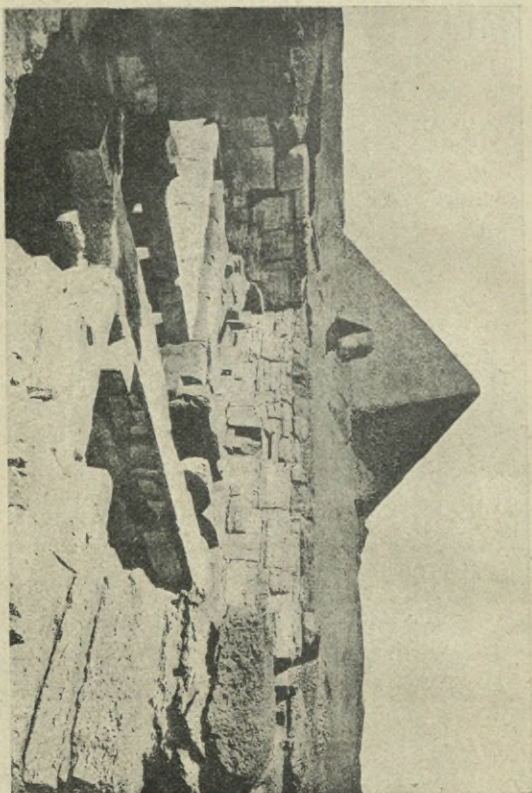
---

mień nagrobny? Co to jest serdab? Jaki miało cel składanie ofiar zmarłym, oraz umieszczanie malowanych wizerunków i posągów zmarłego? Jakich posągów docho- wało się najczęściej? Jakie nadawano kształty bóstwom egipskim? Co to są sfinksy, skarabee? Jaka ma postać sfinks Harmachis? Jakie miała znaczenie część zwie-

19. Sfinks i piramidy.

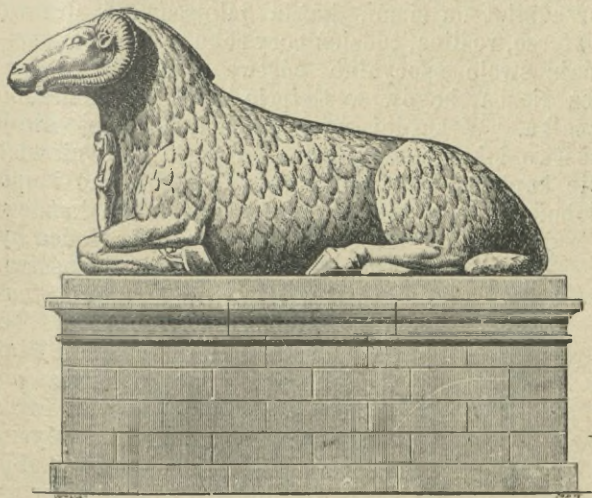
i kształtom ludzkim dodawano kształty zwierzęce lub naodwrot. Tak boginię Izydę przedstawiono z głową krowy albo z rogami krowiemi na czole. Chrzążecz był wyobrażeniem boga słońca; był to

20. Wielka piramida Cheopsa i świątynia Sfinksa.

znak święty (skarabea), który zabierano z sobą do grobu. Najbardziej jednak zagadkowe i tajemnicze pozostały posągi bogów o kształtach zwierzęcych

a głowie ludzkiej. Są to t. zw. sfinksy. Całe ich szeregi poprzedzały wejście do świątyni. Jeden z takich wielkich sfinksów, zwany Harmachis, strzeże do dziś dnia piramid w Gizeh: Ma on postać spoczywającego lwa z głową ludzką, którą okrywa charakterystyczna peruka egipska. Jest wykuty z jednej skały, a chociaż do połowy zasypany piaskiem, właściwie ma 20 m

21. Sfinks krinocefaliczny z Karnaku.

wysokości nad ziemią. Mimo umyślnych uszkodzeń niektórych części jego głowy, jak brody, nosa, przez fanatycznych mahometan zachował ten sfinks wyraz siły, powagi i tajemniczości, spotęgowany jeszcze sąsiedztwem piramid. Oprócz czci bogów,

rząt w Egipcie? Co to jest wół Apis? Ile było bóstw, i jakie miały imiona? Jakie są grupy bóstw egipskich? Jakie są najstarsze cykle podań? Kto je ułożył? Jaka

wyobrażanych przez posągi, istniała także cześć, oddawana zwierzętom żywym. Najważniejsza była cześć, składana wołowi, pod imieniem Apis, w którego wcielało się bóstwo słońce, Ptah. Kapłani w mieście Memfisie poznawali to wcielenie po pewnym kształcie plam białych na czarnej sierści. Temu wołowi składano ofiary i zasięgano u niego wyroczni. Egipcyanie zresztą wierzyli, że każdy przedmiot na ziemi, każda miejscowość, drzewo, zwierzę, roślina, tudzież pory roku, zajęcia, cnoty—mają swoje specjalne bóstwa opiekuńcze. Stąd też liczba bogów w Egipcie była nieskończenie wielka. W każdej miejscowości, mającej swoje bóstwo lokalne, wznoszono na cześć jego niewielkie kaplice. Z czasem bóstwa te zbliżano i upodabniano do siebie, pozostały jednak dla każdego

22. Chnum, władca Elefantyny.

osobne nazwy. Tak bóg słońca był czczony pod imieniem Ra (właściwie Atum) w Heliopolisie (stąd Atum-Ra), Amona (Amena) w Tebach, Tota w Hermopolisie i Ptah w Memfisie. Dlatego bardzo popularna w Egipcie bogini Izyda była nazwana po grecku Myrionomos, czyli „tysiącimienną“. Bóstwa te były z sobą związane stopniami pokrewieństwa. Łączono bogów po trzech (ojciec, matka i syn) w t. zw. tryady, albo po dziewięciu—w enneady, w ten sposób, że do każdego bóstwa z tryady dodawano po dwóch innych bogów. Żywot tych bogów wy-

jest treść mitu słonecznego? Który mit opisuje stworzenie świata? Jaki jest związek między historią a mitologią Egiptu? Kto był Ozyrys? Co mu Egipt zawdzię-

obrażali sobie Egipcyanie na sposób ludzki. Podania o nich tworzą najstarszą historię Egiptu; opracowane przez kapłanów, tworzą one t. zw. mity czyli legendy nawpół religijne, nawpół historyczne. Najpowszechniejsze z tych mitów są dwa: jeden o stworzeniu świata, czyli t. zw. mit słoneczny; drugi o początku Egiptu, czyli mit o Ozyrysie.

§ 14. MIT SŁONECZNY.

Najstarszy cykl mitów o stworzeniu świata ułożyli kapłani w Heliopolisie. Legenda egipska opowiada, że na początku świata był Chaos, czyli ciemny ocean Nun. Zajął jego miejsce bóg słońca, Ra (wyobrażenie jego skarabea), zwycięzca straszliwego smoka Apopisa, który odtąd panował nad bogami i ludźmi. Stolicą jego było miasto Heliopolis, a kapłani tutejsi uważali siebie za jego dworzan. Codziennie wsiadał bóg do wozu i w ciągu dnia objeżdżał cały Egipt, a na noc wracał do swojej rezydencji. Kiedy nareszcie bóg Ra zestarzał się i ludzie zaczęli szemrać na jego rządy, zesłał on na nich karę w mścicielu swoim „boskiem oku“, wcielonym w postać bogini Hator, która rozpoczęła dzieło zniszczenia w Egipcie. Ale bóg Ra ulitował się nad Światem i postanowił zachować rodzaj ludzki od zagłady. O świcie, gdy bogini Hator miała wrócić do swego okrutnego dzieła, zastała Egipt zalany już nie krwią, lecz cudnym napojem, który w zupełności nasycił jej żądzę zemsty i ułagodził jej gniew. Wszelako bóg Ra, którego kości stały się, jako srebro, ciało, jako złoto, a włosy jako lazulit (lapis lazuli), zniechęcił się już do ludzi i przeniósł swoją rezy-

---

cza? Co nosabia postać Ozyrysa? Kto była Izyda? Kto był Set, i co on nosabia? Jego imię greckie? Kto był

dencję do nieba. Uniosła go na swym grzbiecie bogini Nut albo Nuit, przybrawszy postać krowy; zwisa ona odtąd nad ziemią, jako niebo, rozdzielona ze swym małżonkiem, którym jest ziemia, czyli bóg Keb (Seb). Od tej pary bogów pochodzą wszystkie inne bóstwa egipskie, a przedewszystkiem najstarszy władca Egiptu, bóg Ozyrys.

§ 15. MIT O OZYRYSIE.

Egipcyanie wyobrażali sobie bogów, jako najstarszych władców Egiptu. Dlatego ich mitologia jest zarazem legendarną historią Egiptu. Taka właśnie legenda opowiada o dwu synach i dwu córkach boga ziemi Keba i bogini nieba Nuit. Jeden z nich, Ozyrys, panował ze swoją siostrą i małżonką Izydą. Jemuto Egipcyanie przypisywali zasługę ucywilizowania Egiptu. Ozyrys nauczył mieszkańców Egiptu rolnictwa i dał im pierwsze prawa. Było to bóstwo dobrotliwe, uosabiające wszystkie dobrodziejstwa natury, z których korzystali mieszkańcy Egiptu. Małżonka jego Izyda, był to ów muł żyzny, który użyczał glebie płodności. Oboje mieli wroga w bracie swym, bogu Secie. Jak Ozyrys w Egipcie, tak Set panował na pustyni, będąc uosobieniem wiatru, który w porze suchej i gorącej, od kwietnia do czerwca, niszczy wszelką roślinność i zabija życie w Egipcie. Grecka jego nazwa była Tyfon. Set podstępnie zgładził brata swego, Ozyrysa. Ale małżonka zamordowanego, ukrywając się, powiła syna, Horusa, który po dojściu do pełnoletności zwyciężył Seta i pano-

---

Horus? Kto był królem państwa podziemnego? Dokąd udawali się Egipcyanie po śmierci? Gdzie znajdowało

23. Tryada: Horus, Ozyrys i Izyda.

wał po ojcu na ziemi. Był on podobnież bogiem dobrotliwym („złoty Horus“), i wszyscy faraonowie uważali siebie za jego następców. Ozyrys zaś po śmierci stał się bogiem państwa podziemnego.

§ 15. ŻYCIE POZAGROBOWE.

Księga zmarłych. Ozyrys, który na ziemi nosił miano „króla dobrotliwego“ (Önnofris), nie przestawał być takim i w krainie cieniów. Pierwsze jego królestwo pośmiertne znajdowało się na błotnistych wysepkach delty, dlatego zwało się „polem ajerów“, albo „polem spoczynku“. Ale później Ozyrys przeniósł swe państwo do nieba, w stronę północno-wschodnią drogi mlecznej. Tam musiały wędrować dusze ludzkie po śmierci, aby się dostać do państwa Ozyrysa. Ale ta wędrówka była bardzo trudna. Zaczynała się ona od pasma gór na zachodzie u wejścia w pustynię. Dusza w tej wędrówce była narażona na mnóstwo udręczeń i pokus. Jaszczurki, krokodyle i inne zwierzęta albo potwory fantastyczne zagradzały jej drogę. Aby tę drogę przebyć, trzeba było zapewnić sobie pomoc albo dobrotliwej bogini Hator w postaci krowy, albo bogini Nuit, której postać wychylała się do połowy z drzewa sykomory. Ta ostatnia podawała duszy pokarm i napój, po których przyjęciu dusza zmarłego stawiała się jej gościem i nie mogła już wrócić na ziemię; ta pierwsza brała ją na swój grzbiet i wwał przenosiła przez pustynię. Aby zmarły nie zbłądził w tej wędrówce pośmiertnej, kładziono mu do grobu zwój papirusu, zawierający całą instrukcję na drogę. Była tam

---

się królestwo cieniów? Jak się odbywała wędrówka dusz? Czyja opieka była duszy niezbędna do odbycia wędrówki?

wytknięta marszruta oraz modlitwy i zaklęcia, które dusza musiała odmawiać dla uchronienia się od zguby. Jestto tak zw. księga zmarłych, najstarszy pomnik literatury egipskiej, a zarazem najdawniejsze prawo religijne. W tej bowiem księdze zawierają się nietylko modlitwy, lecz i przepisy oraz nauki moralne, regulujące życie doczesne Egipcyanina. Doszedłszy do krańca odległej północy, zmarły natykał na swej drodze jezioro Cha, skąd mógł ujrzeć w dali wyspę szczęśliwości. Tutaj czekał na niego bóg Tot w postaci ibisa, który na swych skrzydłach prznosił zmarłego, albo też tutaj zastawał on łódź samotną, która go przewoziła na drugi brzeg jeziora. W państwie Ozyrysa oczekiwał go cały dwór królewski, który prowadził wędrowca przed oblicze króla. Tu rozpoczynał się sąd nad zmarłym w obliczu boga Ozyrysa i 42 sędziów, przyczem bóstwo Tot składało na jednej szali serce zmarłego, a na drugiej prawdę, a bóstwo Anubis z głową szakala według prawdy ważyło serce czyli uczynki zmarłego. Dusza musiała uczynić wyznanie czyli spowiedź ze swych grzechów. Spowiedź ta, ujęta w formę przepisana, jest to jakby zakon Egipcyan i świadczy o wysokim ich poczuciu moralnem. Nie wolno było kłamać ani zabijać, ani krzywdzić nikogo, ani uciskać słabych. Po tej spowiedzi Ozyrys wydawał wyrok. Dusza, dopuszczona do jego królestwa, wiodła tutaj życie takie samo, jak na ziemi. Przez błędne tłumaczenie wierzenia o sędzie pośmiertnym urobiło się później mniemanie, że Egipcyanie sami odbywali sąd nad swymi zmarłymi.

Co to jest księga zmarłych? Jaki jest jej charakter, treść? Jak się odbywał sąd nad zmarłym? Jaka była spowiedź pośmiertna Egipcyanina? Jak sobie Egipcyanie wyobrażali życie po śmierci? Co to jest okres starożytny dziejów Egiptu? Kto rozpoczyna szereg faraonów? Gdzie

§ 16. MONARCHIA MEMFICKA.

Okresem starożytnym dziejów Egiptu są czasy monarchii memfickiej. Późniejsi Egipcyanie,

odlegli od tych czasów o kilka tysięcy lat, zatracili już pamięć osób i zdarzeń. Wiedzano tylko, że historia Egiptu zaczęła się nad dolnym Nilem. Tutaj istniało starożytne miasto Memphis, położone między Nilem a lewym jego ramieniem, (dzisiaj wioska Mit-Rahina); było ono rezydencją pierwszych dziesięciu dynastji. Założycielem tego miasta był król Mena. Pochodził on z dynastji tinickiej, rodem z This albo Thinis (miasta w Egipcie Górnym niedaleko Abydos). Panowanie jego sięga 48-go wieku przed Chr. On pierwszy połączył Egipt Górny i Dolny. Już wtedy Egipt stał na poziomie wysokim cywilizacji: Wszystkie zdobycze

24a.

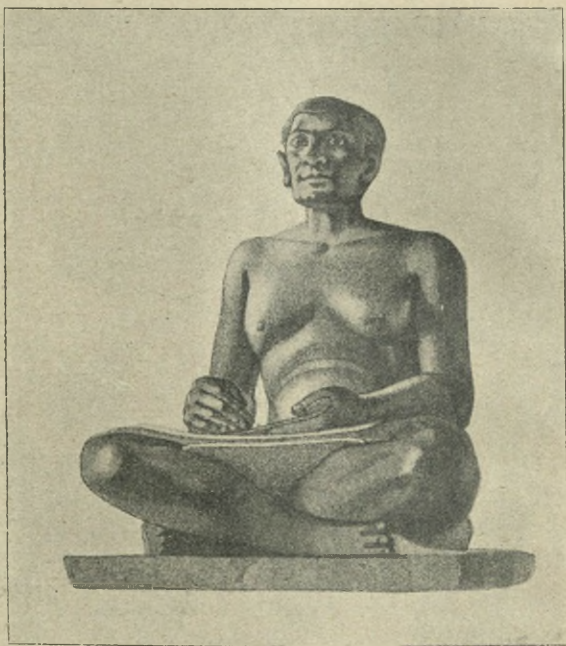
24b. Typy rzeźbiarskie z okresu starożytnego.

kultury—jak uprawa roli, pismo hieroglificzne — były tu znane, religia już była wykształcona, a z nią istniały już pierwsze pomniki literatury (niektóre części „Księgi zmarłych“). Najstarsze grobowce datują się od faraonów III-ej dynastji,

25. Ra-hotep i żona jego Nefert. Rzeźba z okresu III dynastji.
Muzeum w Bulaku.

a dynastia IV pozostawiła największe piramidy. Ale historia początkowa Egiptu jest ułamkowa, dopiero za panowania VI-ej dynastyi, mianowicie od dzielnego i walecznego faraona Pepi I rozpoczyna się nieprzerwany rozwój monarchii memfic-

26. Skryba — rzeźba z okresu V dynastyi. Muz. Luwru.

kiej. Oprócz panowania w Dolnym i Górnym Egipcie, władza faraonów rozciąga się i nad sąsiednimi krajami. Na półwyspie Synaj Egipcyanie posiadają bogate kopalnie kruszców, jak miedzi

leżał Memfis? Kto był Mena i skąd się wywodzi? Jakie są dynastye starożytne? Jaka jest cywilizacya Egiptu

oraz drogich kamieni, zwłaszcza turkusów, i toczą o nie walkę z sąsiednimi plemionami pasterskimi Beduinów. Wpływ Egiptu przekracza katarakty i sięga na południe aż do krainy Nubii czyli Kusz, zamieszkaney przez wojownicze plemiona. Na wschód od tej krainy między Nilem a morzem Czerwonem leżał kraj, zwany Punt albo Puanit. Stamtąd szedł handel karawanowy, który się kończył w pogranicznym mieście Syene lub na wyspie Phile w Elefantynie. Zaopatrywał on Egipcyan w heban i kość słoniową, złoto i drogie kamienie, gumę i kauczuk oraz w wonności, które przychodziły z sąsiedniej krainy Arabii a zapewne z jeszcze dalej położonych krajów wschodu, jak z Indyi lub z centralnej Afryki.

§ 17. USTRÓJ POLITYCZNY EGIPITU.

Już poczynając od czasów najdawniejszych pierwszą osobą w Egipcie był faraon—król, sędzia i kapłan w jednej osobie. Uważał się on za prawdziwego następcę i potomka boga Horusa na ziemi. Dlatego tytuł jego urzędowy był „Horus złocisty“, albo „syn słońca“. Imię jego stale wymawiano z życzeniami: „życia, zdrowia i siły“. Przemawiać do niego nie było wolno inaczej, jak tylko na klęczkach, zasłaniając twarz rękoma. Jako znak panowania jego nad obydwoma Egiptami, służyła korona podwójna; biała—znak panowania pod Górnym,—czerwona nad Dolnym Egiptem; razem złożone tworzą tyarę królewską, t. zw. *pszent*. Tylko sam faraon zanosił modły do bóstwa i składał mu ofiary. Jego przywilejem było bezpośrednie obcowanie z bogami. Radził się ich w sprawach polityki

---

starożytna? Jaka jest chronologia monarchii memfickiej? Dokąd sięga władza faraonów? Jakie kraje podlegały Egipcjom? Jaki był charakter władzy faraona? Jaki tytuł mieli monarchowie? Jaka była oznaka ich władzy?

i o potrzebach narodu. On nakładał daniny i pobierał podatki. Między królem a poddanymi pośredniczyła cała rzesza urzędników, poborców,

27a. Tyara biała.

27b. Tyara czerwona.

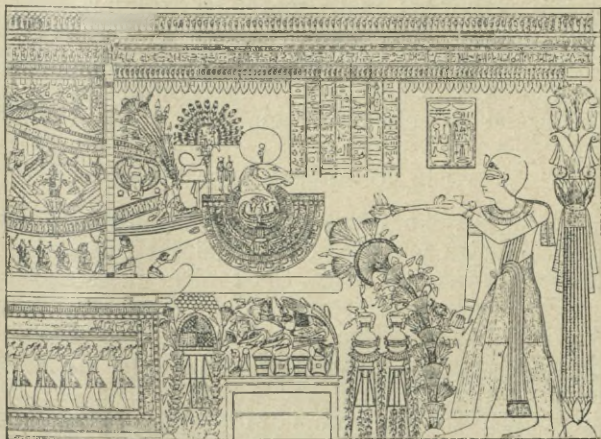

27c. Pszent.

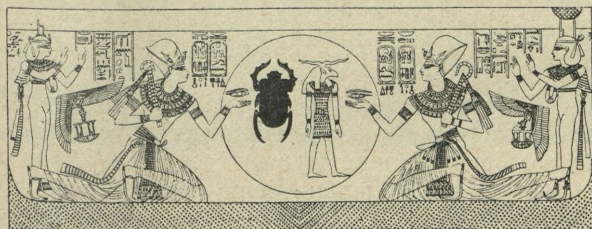
pisarzy i t. p., noszących tytuły nadzwyczaj wyszukane, jak: „obydwa oczy“, lub „obydwa uszy“ faraona, czasem znów „zaufany“, „przyjaciół“, „ukochany faraona“. Lud prosty żył spokojnie i szczęśliwie, dopóki nie zjawiali się urzędnicy królewscy, aby wyciągać od niego daniny i podatki, najczęściej przy pomocy bastonady. Cały Egipt był podzielony na okręgi (z grecka nomos), któ-

Jak rządili faraonowie? Jakie były klasy ludności? Co to był stan urzędniczy? Jaki był podział Egiptu? Jaka była władza naczelników okręgów i ich stosunek do fa-

rych liczba dochodziła w czasach późniejszych (greckich i rzymskich) do 42, to jest 22 w Górnym i 20 w Dolnym Egipcie. Na czele każdego z okręgów stali książęta dziedziczni, z których

28a. Faraon, składający ofiarę.

28b. Adoracja słońca przez faraona (w tarczy słonecznej skarabea).

każdy sprawował władzę polityczną i kapłańską. Każdy miał własny dwór, własne wojsko, musieli oni jednak płacić daninę faraonowi i dawać mu posiłki na wojnie. Obok tej arystokracji rodowej

były jeszcze arystokracje kapłańska i rycerska. Stan kapłański był bardzo potężny, posiadał liczne majątki, najczęściej pochodzące z nadań faraonów i magnatów na rzecz świątyń. Kapłani byli wolni od podatków i od służby wojskowej i wywierali wielki wpływ na rządy faraonów. Żołnierze również otrzymywali ziemię na swoje wyżywienie i byli wolni od podatków; stanowili oni rodzaj arystokracji wojskowej i znajdowali się pod rozkazami naczelnika okręgu, który im płacił żołd.

§ 18. MONARCHIA TEBAŃSKA.

Na schyłku IV-go tysiąclecia Memfis podupadł. Władza przenosi się do książąt sąsiedniego miasta Herakleopolisu. Obok nich wzrasta znaczenie książąt udzielnych południowych z rodu Antef, których stolicą były Teby, miasto w Egipcie Górnym. Od tego czasu rozpoczyna się doba monarchii tebańskiej, dzieląca się na dwa okresy: średniowiecza i państwa nowożytnego. Panowanie królów pasterskich, tak zw. hyksów, stanowi słup graniczny między tymi dwoma okresami (początek II-go tysiąclecia przed Chr.).

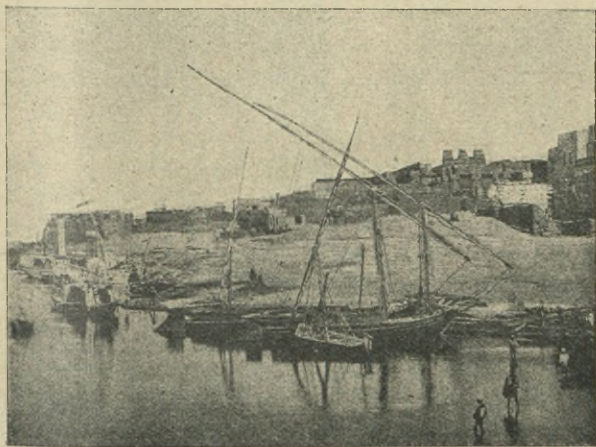
§ 19. TEBY I EGIPT GÓRNY.

Dwa zdarzenia cechują zmianę, zaszłą w Egipcie na początku jego średniowiecza: wysunięcie się na pierwszy plan dynastji udzielnej książąt z rodu Antef i przeniesienie stolicy państwa z Memfisu do Teb. Teraz książęta górnoegipscy połączyli w swych rękach panowanie nad Górnym i Dolnym Egiptem, a jednocześnie zmiana

---

raonów? Jaka była warstwa kapłańska, wojskowa? Kiedy upada monarchia memficka? Co to jest monarchia tebańska, i jak się dzieli jej doba? Dlaczego Teby podnio-

stolicy przeniosła punkt ciężkości dziejów Egiptu z krainy delty do kotliny rzeki Nilu. Teby zawdzięczały swój wzrost doskonałemu położeniu nad Nilem, skąd można było panować nad całą żegluga na tej rzece. Miejsce to osłonięte jest z dwóch stron wzgórzami, które schodzą się tutaj i zamykają kotlinę Nilu, tworząc z Teb jakby wrota między Górnym a Dolnym Egiptem. Przeniesienie stolicy do Teb miało za skutek wciągnięcie całego Egiptu w zakres życia politycznego, które dotychczas było prawie wyłącznie udziałem Egiptu Dolnego.

29. Widok Nilu pod Tebami.

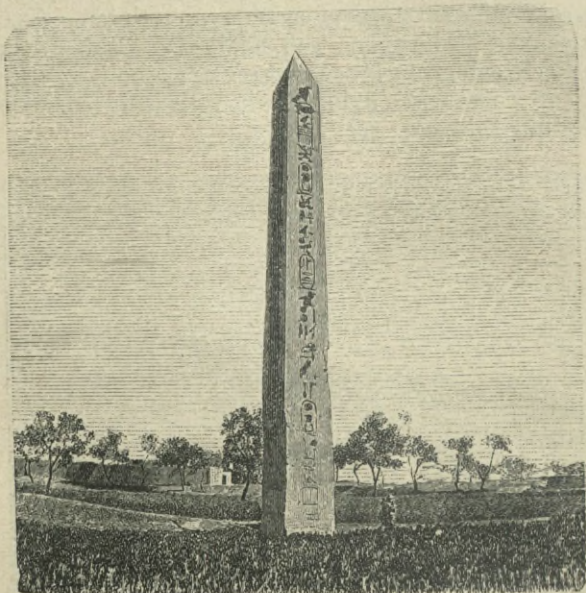
§ 20. MONARCHIA TEBAŃSKA ŚREDNIOWIECZNA.

Najslawniejszą dynastją tego okresu jest dynastja XII, której początek przypada około

---

sły się do godności stolicy? Jakie zmiany zaszły w okresie monarchii tebańskiej? Która jest najsłynniejsza

XXVIII-go wieku przed Chr. Jej faraonowie, jak Usirtasen I (Usertesenes), zaprowadzili w kraju ład i porządek, zachwiany skutkiem upadku monarchii memfickiej. Dla zabezpieczenia Egiptu od najazdu Beduinów wzniesiono mury na przesmyku suezkim, broniące wstępu do delty. Od południa przedsię-

30 Obelisk w Heliopolis (XII dyn.).

brano wyprawy do krainy Kusz, w celu poskromienia tamtejszych najeźdźców. W następstwie tego Nubia zaczęła upodabniać się Egiptowi. Usirtasen zaś III zbudował dwie twierdze na wysokości drugiej katarakty w Semneh i Kummeh,

---

dynastia średniowiecza? Jakie były granice Egiptu w jego średniowieczu? Jakie zabezpieczenie od najazdu?

dokąd sięgały granice polityczne Egiptu. Tutaj też skały nadbrzeżne stały się obserwatorium przyboru wody na Nilu; wysokość przyboru każdorazowo oznaczano wraz z imieniem i rokiem panowania faraona. Ze zmianą stolicy i dynastji nastąpiła też zmiana czci bogów. Bogiem Teb był Amon czyli Amen, który z boga lokalnego staje się stopniowo bogiem całego Egiptu. Jego atrybuty w połączeniu z atrybutami boga słońca Ra złożyły się na wytworzenie jedyne go bóstwa, które odtąd zowie się bogiem Amon-Ra. Już za dynastji 11-ej (Mentuhotep) położono fundamenty pod jego świątynię w pobliżu Teb (dziś w wiosce Karnak), a świątynia ta odtąd staje się przedmiotem szczególnej opieki monarchów tebańskich, z których Amenemhat I (XII-ta dyn.) zaczął ją ozdabiać. Zresztą ślady budowli, wznoszonych przez faraonów tej dynastji, spotykamy od miasta Tanis w delcie aż do miasta Korosko w Górnym Egipcie. Amenemhat zaś III jest twórcą słynnego zbiornika wód w Fajum, które nosiło miano jeziora Moeris i było regulatorem nawodnienia całego Egiptu.

§ 21. NAJAZD HYKSÓW.

Rozwój monarchii tebańskiej został powstrzymany najazdem hyksów. Na wschód od Egiptu, to jest na półwyspie Synai i w Arabii, koczowały od wieków plemiona pasterskie, nęczone bogactwami i dostatkami Egiptu. Na początku II-go tysiąclecia cały Egipt aż po same Teby został przez nich spustoszony. Wkrótce jednak zaprze-

---

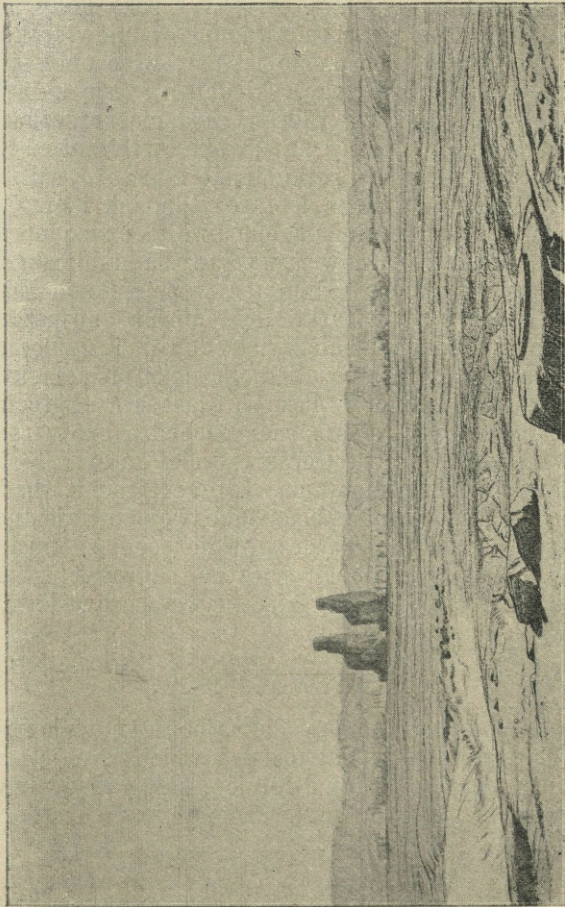
Jaki kult? Jakie budowle i jakie najważniejsze prace inżynierskie? Jaki był stosunek ludów pustyni do Egipcjan? Kto byli hyksowie? Skąd poszła i co znaczy ta nazwa? Jaka jest ich chronologja? Jaki ich związek

stali grabieży, rozciągając swoje panowanie nad Egiptem na przeciąg przeszło pięciuset lat. Królowie ich przyjęli cywilizację egipską i panowali na wzór faraonów. W dziejach Egiptu stanowią oni dynastję 15-tą do 17-ej. Rezydencją tych władców był Avaris, miasto na wschód delty, w pobliżu Peluzyjskiego ramienia Nilu. Panowanie ich jednak, jako królów obcych, było znienawidzone przez Egipcyan, którzy dali im pogardliwe miano hyksów (*chka-szasu*), to jest pasterzy—robójków. Za panowania jednego z tych królów, imieniem Apofis, miało się osiedlić w Egipcie plemię izraelskie, Bni Izrael, a jeden z wodzów tego plemienia miał być namiestnikiem rzeczonoego faraona.

§ 22. OKRES NOWOŻYTNY MONARCHII TEBAŃSKIEJ.

Zrzucili jarzmo hyksów nad Egiptem ciż sami książęta, którzy poprzednio założyli państwo tebańskie. Wypędzenie najeźdźców przypada na koniec dynastji 17-ej. Trzy następne dynastje tworzą okres nowożytny historii Egiptu i zarazem dobę najświetniejszą monarchji tebańskiej. Główna cecha tego nowego okresu w porównaniu ze średniowieczem polega na tem, że Egipt wychodzi ze swego dotychczas izolowanego położenia politycznego. Wszystkie trzy dynastje są nadzwyczaj wojownicze. Po raz pierwszy faraonowie przekraczają granicę wschodnią półwyspu Synaj i zapuszczają się w głąb Azji Przedniej, aż po rzeki Orontes i Eufrat, do kraju Naharaim, gdzie siedzieli Mittanowie, mający za sąsiadów potężny naród w Azji Mniejszej — Chetów czyli

z historją Żydów? Kto wypędził Hyksów z Egiptu? Jaki jest drugi okres monarchji tebańskiej? Jaka była różnica między okresem średniowiecznym a nowożytnym Egiptu? Dokąd Egipt rozszerzył swe granice? Z jakimi

£ 31. Teby — równina tebańska i kolosy Amenophisa III (posagi Memnona).

Hettytów. Egipcjowie w różnych czasach podlegają: Syrya, Fenicya, Palestyna a nawet w. Cypr na morzu. W wojnach z Azyatami Egipcjanie udoskonalili własną sztukę wojenną. Armia egipska doby nowożytnej różni się zasadniczo od średniowiecznej, posiada już bowiem konie i wozy; więc obok oddziałów wojska pieszego, składającego się z łuczników i kopijników, widzimy na płaskorzeźbach kawaleryę, walczącą na dwukołowych wozach. W Azji Egipcjanie zetknęli się z inną cywilizacją, niemniej wysoką i starożytną, jak i cywilizacja egipska; posiadała ona swoje pismo obrazowe, tak zw. klinowe, wyryte na tabliczkach z gliny wypalanej. Odtąd też w pomnikach Egiptu ukazują się zabytki tego pisma, zwłaszcza w korespondencyi międzynarodowej i dyplomatycznej. Całe archiwum tabliczek z pismem klinowem znaleziono w naszych czasach w Egipcie, w miejscowości el-Amarna; pochodzą one z czasów Amenhotepa IV. Coraz częściej zaczynają się pojawiać cudzoziemcy na dworze faraona, bądź jako służba dworska, bądź jako wojsko najemne. Książęta azyatyccy wydają swoje córki za faraonów. Wpływ ten obcy poczyna zagrażać nawet religii egipskiej, objawiając się we wprowadzeniu nowych bogów.

§ 23. DYNASTYA 18-TA.

Dynastia ta należy do najbardziej wojowniczych. Tahutmes (Tutmozis) I wcielił Nubję do Egiptu, czyniąc z niej dzielnicę, zarządzaną przez wice-króla, którym przeważnie bywał następca

---

ludami walczyli Egipcjanie w Azji? Jakie zmiany zaszły w systemie wojowania? Jaki wpływ wywarła cywilizacja syryjska na Egipt? Która dynastia nowożytna była najbardziej wojownicza? Który z faraonów pierw-

tronu egipskiego. Monarcha ten był pierwszy, który poniósł swój oręż do Syrii. Panowanie egipskie w południowej Syrii utwierdził Tahutmes III wskutek bitwy pod Megiddo (w pobliżu rzeki Kiszon). Za panowania tej dynastyi Egipt wzrastał w bogactwa i znaczenie u sąsiadów. Najbardziej jednak rozrastały się i upiększały Teby. Bóg Teb, Amen, doznawał też najwięcej oznak hojności i troskliwości faraonów. Może w celach przeciwdziałania wzrastającej potędze i bogactwu kapłanów Amena, Amenhotep III popierał czesć boga heliopolitańskiego Atem lub Atum. Było to bóstwo słońca, ale w odmiennej postaci aniżeli Ra, t. j. w postaci rozpalonej tarczy słonecznej z rozstrzelanymi dokoła promieniami.

Niektórzy uważają je za bóstwo syryjskie Adon.

Jakoż Amenhotep III miał za żonę córkę króla Mittanów, księżniczkę Tyi. Syn jego i następca, Amenhotep IV (Amenophis), za wpływem matki swojej

32. Głowa Tyi, żony Amenhotepa III.
Muz. w Bulak.

czy wkroczył do Azji? Jakie było najważniejsze zwycięstwo w Syrii? Jaki był wpływ zwycięstw na rozwój

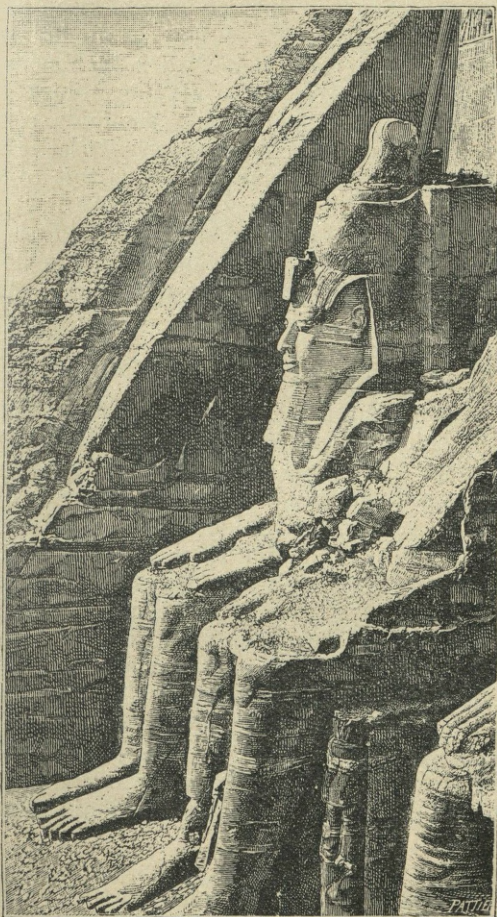
pokusił się o zupełną zmianę religii: rozkazał on wymazać imiona wszystkich bogów i wyznawać tylko imię boga Atem. Sam też zmienił swoje imię w szóstym roku panowania na Achenaten

33. Amenophis IV z żoną i córkami składa ofiarę bogu Atem. Malowidło z grobowca w el-Amarna.

(Chuniatonu). Pomimo walki jednak, którą wydał bogom egipskim, nie zdołał narzucić ludowi nowej wiary; już ku końcowi panowania dynastii

18-ej kult Amena powrócił w całej swej starożytnej postaci. Po faraonach tej dynastyi, pozostały liczne pomniki i świątynie. Na cześć boga

34. Posąg Ramzesa II w Ipsambulu.

słońca Ra wznoszono obeliski czyli słupy czworograniaste, wykonane z jednego bloku kamienia u góry zakończone piramidą i pokryte napisami. Przy ścianach świątyni stawiano posągi, przedstawiające faraonów lub ich małżonki w postaci siedzącej z opartymi na kolanach dłońmi w postawie t. zw. hieratycznej. Dwa z tych posągów, które się dochowały, są to słynne kolosy Memnona, wykute z jednego złomu kamienia różowego (t. zw. syenitu) i mające wysokości 16 m. Legenda grecka przywiązała do nich mit o Memnonie Etyopijczyku, synu Tythona i Aurory, zabitym przez Achilleusa pod murami Troi. Posągi te miały o świcie wydawać dźwięki, podobne do gry na harfie. Należą one do czasów faraona Amenhotepa III.

§ 24. DYNASTYA 19-TA.

Stanowi ona najchlubniejszą kartę w dziejach Egiptu. Założycielem jej jest Ramzes I (Ramessu). Stąd nazwa tej dynastyi Ramessydzi. Największym jej bohaterem jest Ramzes II, zwany Miamun czyli ulubieniec Amena, syn Setiego I, a wnuk Ramzesa I (1300—1234). Ciągnął on dalej politykę zaborczą w Azji, którą prowadził jego ojciec Seti I, ale spotkał na swej drodze ludy Cheta, które utworzyły potężny związek państwowy w Azji. Bitwa pod Kadesz (nad rz. Orontem) zakończyła się zwycięstwem Egipcyan, ale Ramzes II zmuszony był zawrzeć pokój, na mocy którego ustąpił Chetom panowanie nad Syryą, zachowując dla siebie wpływ na Palestynę. Zwycięstwo to jest opisane we wspomnianym poemacie, zwanym „Pentaura“ od imienia kopisty,

---

Teb? Kto był reformatorem religii egipskiej? Co to jest obelisk? Co to są kolosy Memnona? Która jest najslawniejsza dynastia egipska? Kto był Ramzes II? Jakie

którego rękopis się dochował. Rezultat starcia był wprawdzie mniej świetny na zewnątrz, ale

35. Mumia Ramzesa II.

za to mógł Ramzes II poświęcić całą uwagę sprawom wewnętrznym kraju, tudzież odparciu wro-

gów zewnętrznych, który ze wszech stron czyhali na Egipt, przytem zapewnił sobie pomoc i przyjaźń potężnych sąsiadów Chetów. Ramzes II pozostawiał ślady swego panowania w pomnikach, napisach chwalebnych na skałach i ścianach świątyń, głównie zaś we wspaniałych budowlach, których szczątki przetrwały do dziś dnia. Nie dziw, że pamięć o nim nawet po upływie tysiąca lat dochowała się w narodzie. Za życia był znany pod imieniem faraona Sesusu albo Sesusturi, które Grecy przemienili na Sesostris, i od tego czasu czyto w Azji, czy w Europie wszędzie, gdy napotykali jaki pomnik zagadkowy albo napis niezrozumiały, przypisywali go Sesostrisowi. Legenda grecka przypisywała mu podbicie Syryi, Persyi, Medyi, Baktryi i Indyi oraz rozpostarcie swego panowania aż do oceanu, a Herodot, pierwszy historyk grecki, doszukiwał się śladów jego podbojów aż w Scytyi nad morzem Czarnem.

§ 25. DYNASTYA 20-TA I UPADEK MONARCHII TEBAŃSKIEJ.

Mimo całej świetności panowania Ramessydów, losy monarchii tebańskiej były już przesądzone. Na wewnątrz wyrastała ponad miarę powaga i siła kapłanów, których bogactwo było większe, aniżeli samych faraonów. Z zewnątrz, od zachodu, pojawiają się nowi sąsiedzi, zagrażający spokojowi i bezpieczeństwu Egiptu. Były to plemiona libijskie. Egipcyanie zwali ich Maszauasza. Wysokiego wzrostu, silnie zbudowani, o włosach jasnych i oczach niebieskich, byli oni

---

były jego wyprawy? Jaki był traktat z Chetami? Jakie są legendy o Sesostrysie? Jakie były przyczyny upadku monarchii tebańskiej? Kto dzielił w Egipcie władzę z faraonem? Jacy są nowi sąsiedzi Egipcyan od zachodu?

ludem niezmiernie wojowniczym. Egipcyanie przedstawiają ich na swych rysunkach, jako ludzi o włosach kędzierzawych, spadających im na ramiona, a ich książąt — z piórem, zatkniętem we włosach. Pierwsze ukazanie się ich za czasów faraona Merenptaha wzbudziło wielki popłoch w Egipcie. Chociaż z razu odparci, stale odtąd zagrażają Egiptowi; tymczasem książęta ich wstępują do służby wojskowej u faraonów, n równi z innymi cudzoziemcami, jak Chetami, Licjczykami a później Grekami. W ogólności po okresie rozszerzania się zapał wojenny Egipcyan ogromnie ostygł. Lud egipski, z usposobienia swego, jako lud rolniczy, spokojny i łagodny, wolał być zastąpionym w służbie wojskowej przez żołnierza najemnego. Wodzowie tych najemników z czasem zagarnęli władzę faraonów. Za panowania tegoż faraona Merenptaha nastąpiło wyjście Izraelitów z Egiptu. Ramzes III stara się wprawdzie wskrzesić dawne tradycje panowania Ramessydów, ale mimo jego wysiłków rozkład monarchii tebańskiej wciąż postępuje. Państwo Cheta na wschodzie pada w gruzy pod naciskiem nowych ludów, prących z Europy do Azji. Jest to pierwsza wędrówka ludów europejskich do Azji. Pod ich naciskiem zwalają się na Egipt ludy Syrii i ludy t. zw. „z za morza“, to jest pochodzące z nad morza Egejskiego (głównie z wysp Rodos i Krety). Następcy Ramzesa III muszą odwołać się do pomocy książąt libijskich,

du? Co to są Maszauasza? Jaka ich postać; jaki rodzaj życia? Jaka zaszła zmiana w usposobieniu Egipcyan? Jak powstaje nowa arystokracja? Co sprowadza rozkład monarchii tebańskiej? Co to są ludy „z za morza“? Na jakie części rozpada się Egipt? Jak powstało królestwo kapłańskie w Etyopii? Jak się ono nazywa, gdzie jego stolica? Co się stało z Egiptem Górnym?

którzy z czasem usadawiają się w Dolnym Egipcie i rozpoczynają nowe dynastye faraonów. Równocześnie Etyopia odpada od Egiptu. Powstaje tam państwo kapłańskie, ze stolicą w Napata (dziś Gebel-Barkal), czyli t. zw. królestwo Meroe. Na czele jego stoją kapłani Amena, którzy rozstrzygają wszystkie sprawy polityczne przy pomocy wyroczeni tego bóstwa. Także i Egipt Górny poczyna usuwać się z pod władzy faraonów, odkąd konieczność obrony kraju od najazdów zatrudnia ich w Dolnym Egipcie. Tutaj główny kapłan Amena, Herhor, zagarnia w ręce władzę królewską. Z obieralnej godność jego staje się dziedziczną. Uznaje on tylko nominalnie władzę faraona, w rzeczywistości zaś wykonywa wszystkie jego atrybucye. Wymarcie dynastyi Ramessydów zapewnia kapłanom panowanie w Tebach. Z końcem XX-ej dynastyi Egipt schodzi na ten sam stopień rozkładu na jakim znajdował się na początku dynastyi starożytnych. Ustaje nawet władza nominalna faraonów nad dwoma Egiptami, przyczem każda część rządzi się samoistnie i Egipt Górny razem z Etyopią zamyka się, jako teokracja w ciasnych ramach państwa afrykańskiego, a jednocześnie Egipt Dolny zwraca się ku morzu Śródziemnemu i wchodzi w styczność z nowymi cywilizacyami śródziemnomorskimi — grecką i rzymską.

§ 26. GROBOWCE TEBAŃSKIE (HYPOGEE).

Z okresu monarchii tebańskiej pozostały zabytki jeszcze liczniejsze, aniżeli po monarchii

---

Kto zaczyna nowe panowanie w Tebach? Do jakiego stanu wraca Egipt? Jaka różnica między rozwojem Górnego a Dolnego Egiptu? Ile, jakie i gdzie przetrwały

memfickiej. Wprawdzie cywilizacja w Egipcie Górnym rozwijała się na tych samych podstawach co i w Egipcie Dolnym, ale zmiana warunków, za-

36. Cmentarzysko tebańskie.

równie topograficznych, jak i politycznych, nadał nowy impuls do jej rozwoju. Punktem środkowym

cywilizacyi egipskiej zostają teraz Teby, wszelako i miasta Dolnego Egiptu, jak również świeżo ucywilizowana i zegipszczona, choć na wpół barbarzyńska jeszcze Nubia, posiadała bardzo wiele pomników po królach tebańskich. Egipcyanie

37. Fasady grobowe w Beni-Hassan.

utrzymywali bez zmiany dawne swoje wierzenia religijne i pozagrobowe, atoli położenie Egiptu w ścięsnionej kotlinie nie pozwalało ani na zakładanie rozległych cmentarzy, jak w okolicach

---

pomniki po okresie tebańskim? Jaka jest różnica między zabytkami starożytnego a nowożytnego Egiptu?

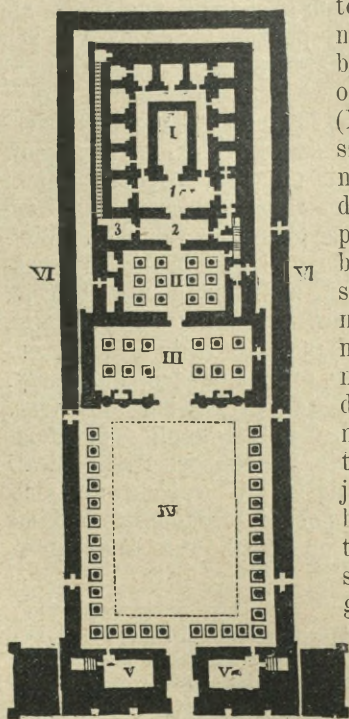
Memfis, ani na budowanie piramid na wzór piramid w Gizech. Grobowce na powierzchni ziemi zostały zastąpione przez grobowce podziemne, wykute w skalistym lewym brzegu Nilu, czyli t. zw. hypogee. Tutaj już za czasów XII dynastji zaczęto budować w wapieniu libijskim komnaty podziemne, przeznaczone do przechowywania ciał zmarłych. Wejście do nich stanowiła zazwyczaj nyzka, podparta dwiema lub trzema kolumnami, i mająca drzwi w głębi, która stanowiła zarazem rodzaj przedsionku. Sam grobowiec znajdował się niżej, pod kaplicą, w podziemiach, do których prowadzi wejście z kaplicy. Tego kształtu są grobowce podziemne w Beni Hassan. W dobie monarchii nowożytnej gust ten staje się powszechnie panującym, i całe szeregi takich hypogeeów spotyka się na wschód od Teb. Grecka nazwa takich grobowców jest *speos* (pieczara) albo *syrynga* (od kształtu narzędzia muzycznego). Wejście do grobów oznacza niekiedy brama murowana w formie ostrosłupa, z piramidą na szczycie. Są to groby zarówno prywatne, jak i królewskie. Groby królów wyróżniają się jedynie liczbą komnat, wykutych w skale, oraz długością korytarzy, łączących te komnaty; tak grobowiec Sesostrisa mierzy 125 m długości. Zamiast kaplicy podziemnej niektórzy faraonowie, jak Ramzes II, budowali całe świątynie nazewnątrż. U wejścia do nich stawiano olbrzymie posągi faraonów. Takimi są znane kolosy Memnona u grobowca Amenhote-pa III.

Jaki charakter mają grobowce tebańskie? Jak się nazywają groby podziemne? Jaki ich kształt i urządzenie? Jakie są rozmiary grobu Sesostrisa? Jakie są najokazalsze pomniki monarchii tebańskiej? Jak powstały świątynie w Luksorze i Karnaku? Z ilu części i jakich składa się świątynia egipska? Co to jest sekos, hypostyl?

§ 27. ŚWIĄTYNIE W LUKSORZE I KARNAKU.

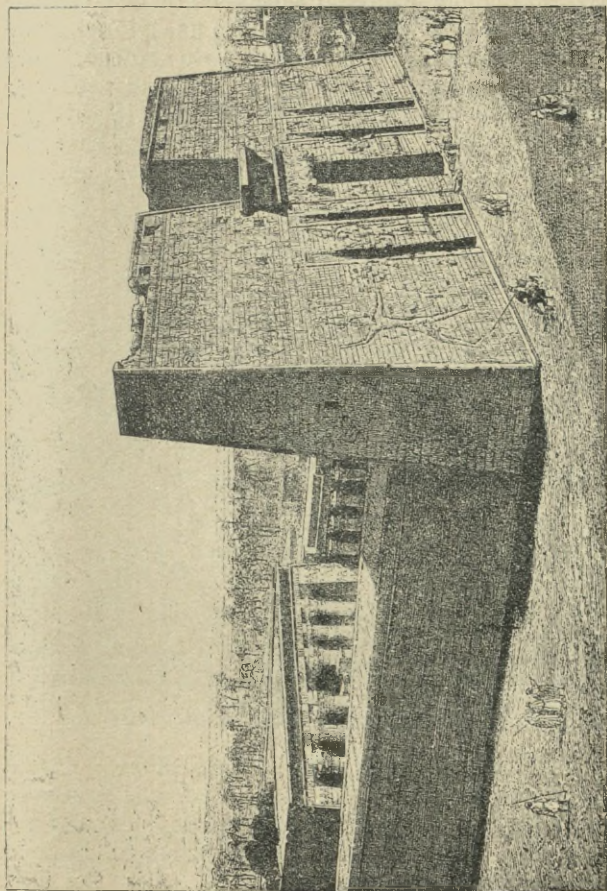
Monarchia tebańska nie zastawiła grobowców takich rozmiarów, jak piramidy królów memfickich. Natomiast cały przepych i zbytek faraonowie tebańscy skupili na budowie świątyń, których ruiny do dziś dnia jeszcze przetrwały na prawym, płaskim brzegu Nilu, w sąsiedztwie dawnych Teb, to jest w dzisiejszych wsiach LukSORZE i KARNAKU. Już czasy dynastji XI (Mentuhotep) zastały tu świątynię, zbudowaną na cześć boga Amena. Zaczął ją ozdabiać Amenemhat I (XII), a każde późniejsze pokolenie dorzuciło nową cegłę do tej budowy. Tym sposobem powstał cały kompleks budynków — świątyni, sal i pałaców, które do

38. Plan świątyni egipskiej (w Edfu).

nadzwyczajnej świetności i okazałości podnieśli faraonowie XIX dynastji. Projekt i plany ostateczne przygotował Ramzes I, a syn jego Seti I dokończył budowy w całości. Świątynia egipska (fig. 38) składa się z trzech głównych części: miejsca świętego (*sekos*), gdzie się mieściła arka i relikwie (I), z sali ogólnej, najczęściej kolumnowej,

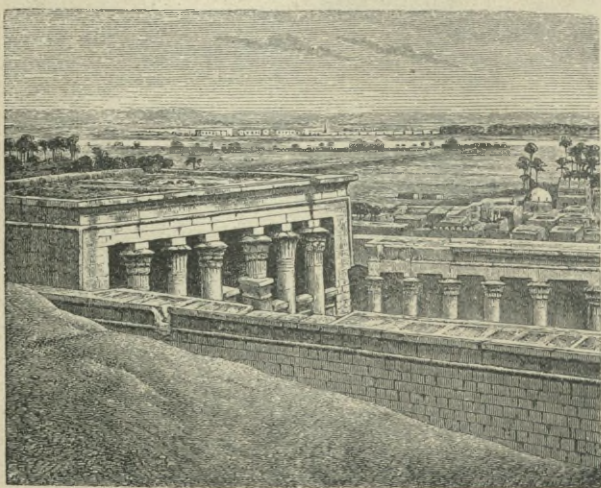
(hypostyl) (II), i z bramy, ozdobionej dwoma wieżami czyli pylonami (V). Pomędzy salą kolumnową a pylonami mieścił się najczęściej przedsionek (III)

39. Widok zewnętrzny świątyni w Edfu.

i dziedziniec (IV). Prowadziła do świątyni aleja (*dromos*), ozdobiona sfinksami. W Karnaku aleja

sfinksowa miała szerokości 23 *m* i ciągnęła się w zakrętach i załomach na długości 2 *km*. Przed pylonami wznosiły się obeliski, ściany zaś pylonów były ozdobione wielkimi posągami. Cała świątynia była otoczona płaskim, nieco nachylnym murem; miejsce jej wzniesienia było równe, albo spadało tarasami. Przytem z porządku architektury wypadła, aby części przednie świątyni (pylony) były najwyższe, inne zaś, położone za nimi, stopniowo się zniżały. Miejsce święte było umiesz-

40. Dziedziniec wewnętrzny i hypostyl w Edfu.

zione najgłębiej i nikt nie miał do niego dostępu, oprócz króla lub arcykapłana. Cały zaś przepych zewnętrzny skupiał się w sali ogólnej, czyli w hypostylu. Hypostyl świątyni w Karnaku była to

---

Co to są pylony? Jak wygląda hypostyl w Karnaku? Co to jest Ramesseum? Do jakiego służyło użytku? Jakie

olbrzymia sala, wsparta na 134-ch kolumnach, każda wysokości 23 *m* rozmieszczonych w 16 rzędach; po środku biegnie rząd kolumn, każda o średnicy 3,57 *m*, a obwodzie 10 *m*. Większość z nich, mimo upływu wielu tysiącleci, stoi do dziś dnia na dawnym miejscu, chociaż wody Nilu zalewają hypostyl w czasie

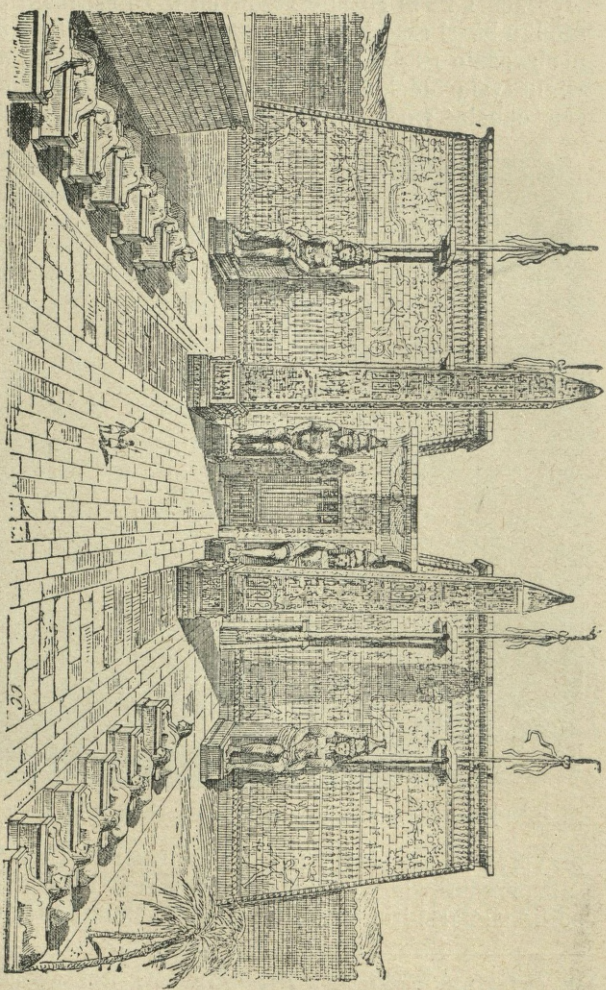

41. Pylony i brama świątyni w Edfu od strony dziedzińca.

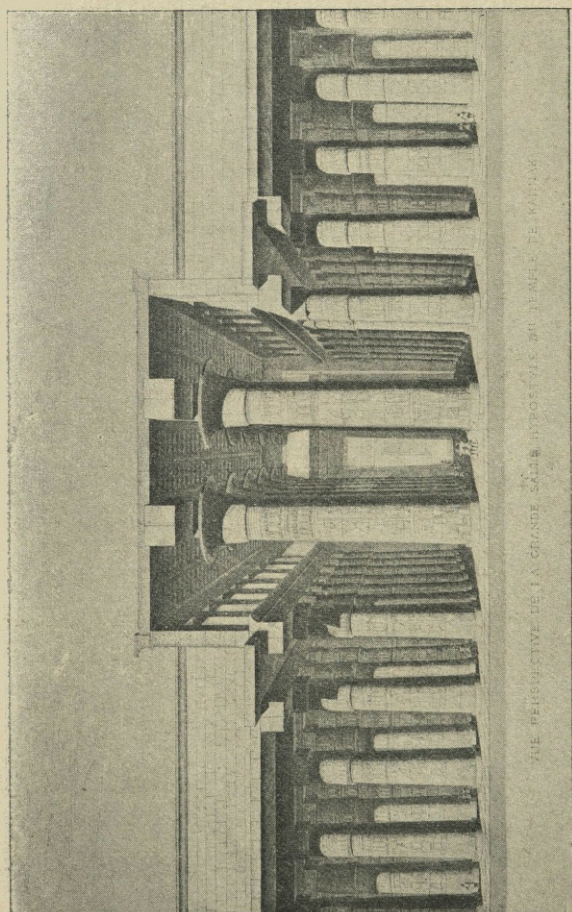
przyptywu i zrzadzają liczne uszkodzenia. Cała ta sala przedstawia, według trafnego określenia Champolliona, „architekturę olbrzymów“. Ramzes II na-

są świątynie podziemne (*speos*)? Co to jest peripter egipski? Jaka zaszła zmiana dynastji w ostatnim okre-

42. Restyruencya fasady świątyni w Luksorze według Ch. Chipiez.

śladował ją przy budowie własnego mauzoleum; grobowiec jego był wykuty w skale, ale kaplica mie-

43. Hypostyl w Karnaku. Rekonstrukcja Chipiez.

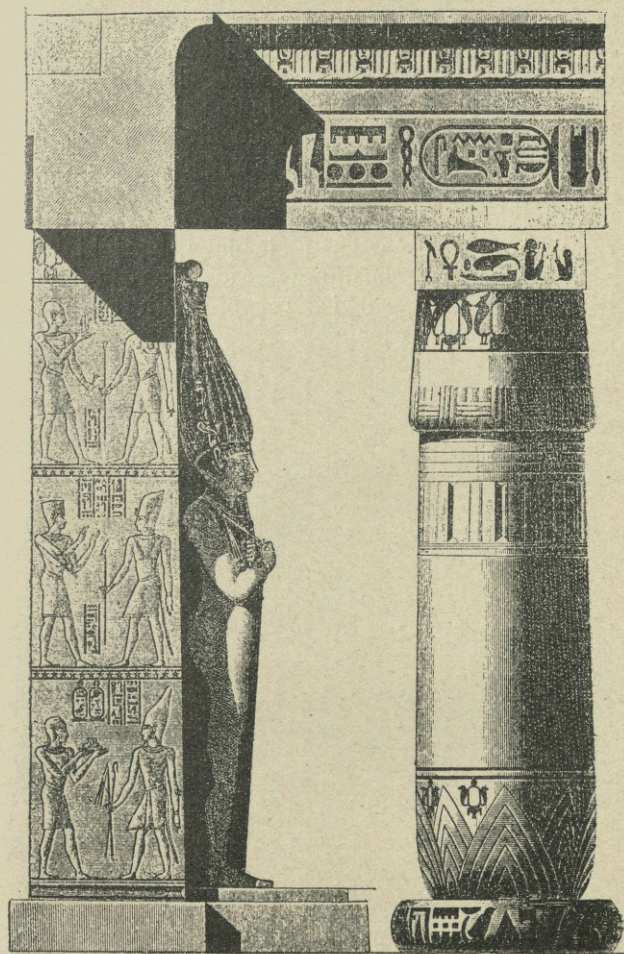
ściła się na zewnątrz i stanowiła świątynię. Jestto słynne Ramesseum, w którym, według tradycyi

znajdował się wielki księgozbiór; Ramesseum było więc wzorem pierwszej i najstarszej w świecie biblioteki publicznej. I naodwrot, Ramzes II budował

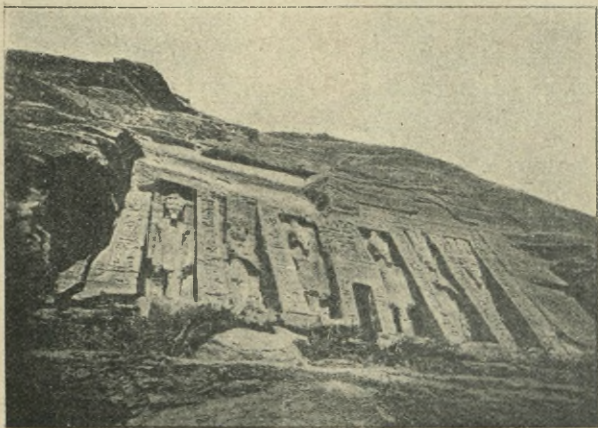
44. Kolumny sali hypostylowej w Karnaku.

świątynie podziemne w skale. Takim jest słynne *speos* w Ipsambulu, na cześć boga Horusa. Z ze-

45. Szczegół z kolumny i pilastru w świątyni Medinet Abu w Tebach.

wnętrz zdobia je posągi olbrzymiej wielkości, wyobrażające króla i jego małżonkę Ast-Nefert (Isit-Nofritari). Obok tych świątyń monumentalnych, istniały mniejsze w kształcie prostokąta, otoczone ze wszech stron kolumnami (rodzaj greckiego peripteru). Taką jest do niedawna ocalona sławna świątynia Izydy na wyspie Elefantynie. — Kolumna egipska o charakterze roślinnym łodygi lotosu lub papirusa — ma zakończenie (głowicę) czyli kapitel bądź w kształcie pąka, bądź kielicha rozkwitłego. W późniejszym swym rozwoju (za Ptolomeuszów) ta głowica przybiera nieraz kształt całego bukietu kwiecica.

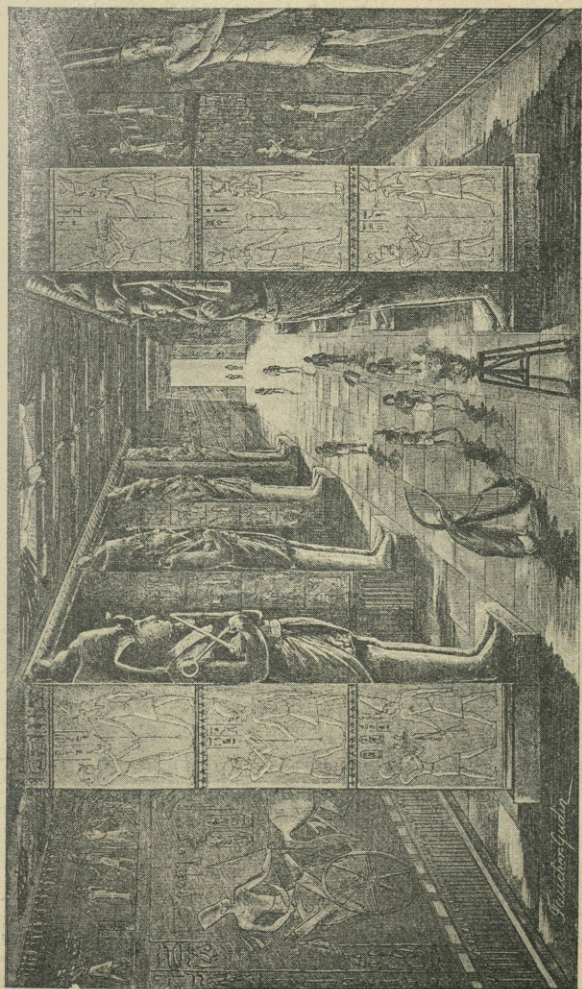

46. Świątynia Hatory w Ipsambulu.

§ 28. OKRES ROZKŁADU.

Dynastye XXI do XXXI stanowią panowanie królów obcych. Dawna arystokracja rodowa

sie? Jaka jest nowa arystokracja i skąd pochodziła? Które miasta służyły za rezydencję obcych dynastyi?

47. Rekonstrukcja sali podziemnej świątyni w Ipsambulu.

w części wygasła, w części została wyparta. Zastępują ją przybysze—Azyjacy i Europejczycy, dowódcy wojsk najemnych egipskich, którzy się dzielą panowaniem z faraonami. Zowią się oni „ur“ (magnaci) albo „ma“ (księżęta). Corazto nowe dynastye pojawiają się w Dolnym Egipcie, przypisując swe pochodzenie prawowitym farao-

48. Rekonstrukcja świątyni egipskiej z okresu Ptolomeuszów.

nom. Stolicą ich są corazto inne miasta: raz Bubastis w zachodniej części Deltę (XXII dynastia), to znów Tanis we wschodniej (dyn. XXIII). Najdłuższy i najświetniejszy był okres faraonów panujących w Sais (od XXIV dyn.). Stąd niekiedy

i cały ów okres zowie się saickim. Początki jego były nieświetne. Egipt dostał się na pewien czas pod panowanie królów etyopskich (Panchy I), które jeden z nich imieniem Szabaka, utwierdził nawet nad Deltę. Za panowania tych królów, mianowicie za króla Taharka, cały Egipt aż po Teby wpadł w ręce króla Assyryi, Asarhaddona (670). Jednym z mianowanych przez niego namiestników był Nekau I (Necho), którego syn i następca, Psamtek (Psammetyk I), wyzwolił się z pod panowania Etyopów i po odejściu Assyryjczyków rozpoczął szereg królów dynastyi saickiej.

§ 29. OKRES SAICKI.

Dynastya saicka, choć obcego, libijskiego czy też etyopskiego pochodzenia, stanęła na straży dawnej tradycyi egipskiej. Psamtek I zbudował w Memfisie świątynię dla św. wołu, Apisa. Najwyższą jednak czcią, zarówno u Egipcyan, jak i Libijczyków cieszy się Neit, bogini nieba (znak jej hieroglificzny: wrzeciono—prządka) albo wojny (znak jej — tarcza ze skrzyżowanymi dwoma strzałami, albo same dwie strzały). Dynastya saicka musiała jednak otworzyć wrota cudzoziemcom, zwłaszcza Grekom (kolonia grecka Naukratis). Rozszerza też ona swoje stosunki handlowe. Następca Psamteka, Nekau II, odnawia pierwotne dzieło Ramzesa II — kanał, łączący morze Śródziemne z Czerwonem (od wschodniego ramienia Deltę przez Wadi-Tumilat do miejsca, gdzie dziś kanał sueski). Na jego też rozkaz mieli żeglarze fenicyjcy po raz pierwszy opłynąć ląd afrykański.

Która z nich najznakomitsza? Jaki był początek dynastyi saickiej? Kiedy panowali Etyopowie? Kiedy był najazd Asarhaddona? Jaki charakter ma okres saicki? Jakie było główne bóstwo w Saisie? Dokąd trwa chronologia egipska? Jaki charakter mają rządy obce?

§ 30. KONIEC SAMODZIELNOŚCI EGIPITU.

Za Psamteka III Egipt wpadł w ręce Persów (525), ale dynastye egipskie liczą się jeszcze do Aleksandra (w. r. 332), po śmierci którego Egipt z nową stolicą Aleksandryą dostał się Ptolomeuszom i stał się jednym z rozsadników nowej cywilizacji wschodnio-helleńskiej. Przez cały ten czas Egipcyanie nie byli zresztą uciskani przez obcych najeźdźców. Znana jest cześć króla perskiego, Kambyzesa, jaką miał dla bogini saickiej Neit, przyczem zabójstwo świętego wołu, Apisa, było przezeń popelnione w gniewie i nie miało cechy ucisku lub prześladowania religijnego. Daryusz zaś, syn Hystaspa, wznosił nawet świątynię na cześć boga Amena w oazie Charge. Inna świątynia tego boga wraz z wyrocznią była w oazie Siwah. Aleksander W., udając się tutaj na wyprawę, kazał się ogłosić za syna boga Amen-Ra i wybił na pamiątkę tej wyprawy monetę z wizerunkiem swoim, ozdobionym rogami boga Amena nad czołem. Nawet w czasach późniejszych panowania Rzymian religia egipska miała niezwykle uznanie u ludów starożytnych, a cześć Amena-Ra, Ozyrysa i Izdy przeżyła polityczną kartę dziejów Egiptu.

BIBLIOGRAFIA.

Brugsch H.: *Die Aegyptologie*. 1891.

Ermann: *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*. T. 2. 1885/7.

Flinders Petrie W. M.: *A history of Egypt from the earliest kings to the XXX dynasty*. T. 3. 1903/5. (do chronologii).

La Livre des morts des anciens égyptiens. Trad. complète d'après le papyrus de Turin et les manuscrits du Louvre par Paul Pierret. 1882.

Maspero G.: *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*. T. I. *Les origines. Egypte et Chaldée*. 1895. T. II. *Les premières mêlées des peuples*. 1897. T. III. *Les empires*. 1908.

— *Les contes populaires de l'Égypte ancienne*. 1882.

Max Müller W.: *Asien und Europa nach alt-ägyptischen Denkmälern*. 1893.

Meyer Ed.: *Geschichte des alten Aegyptens*. (Oncken, Allgemeine Geschichte). T. I, cz. 1. 1887.

— *Geschichte des Altertums*. T. 1, cz. 2. *Die ältesten geschichtlichen Völker und Kulturen bis zum XVI. Jahrhundert*. II wyd. 1909.

Perrot G. et Chipiez Ch.: *Histoire de l'art dans l'antiquité*. T. I, *Égypte*. 1882.

Tiele C. P.: *Geschichte der Religion im Altertum bis auf Alexander den Grossen*. T. I, 1896.

Epos egipskie i Pentaur. Wydał A. Lange, cz. II, 1909.

Baedecker's: *Aegypten*. Wstęp do Egiptu starożytnego przez G. Steindorffa (daty współczesne) wyd. VI. 1906.

BABILON I ASSYRYA.

§ 1. KRAINA DWÓCH RZEK.

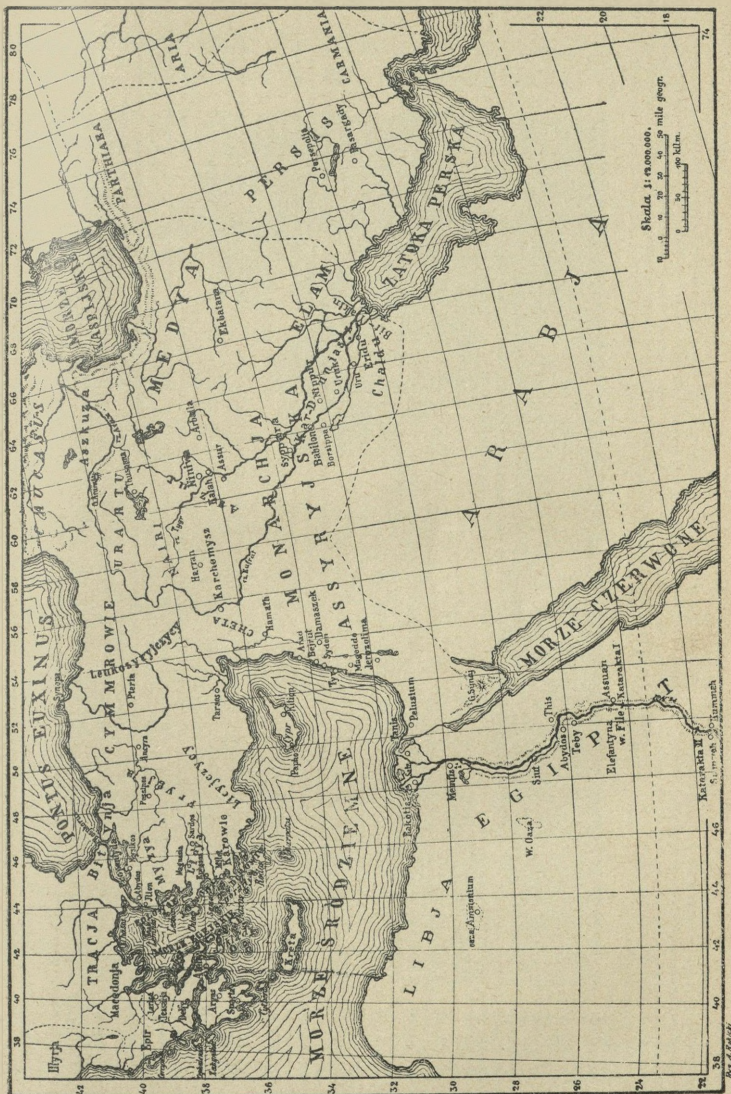
W tej samej strefie geograficznej i klimatycznej, co Egipt, leży Azja Przednia. Taki sam pas pustyń, jak na północnem wybrzeżu Afryki, ciągnie się i na wschód od Nilu, poczynając od półwyspu Synai poprzez wnętrze Azji. Jest to znana w geografii strefa pustyń środkowo-azyatyckich, rozpościerająca się aż do morza Żółtego. Na całej tej przestrzeni jedynem urozmaiceniem są oazy, rozsiane po pustyni, bądź kotliny rzeczne. W Azji Przedniej dwie są tylko większe rzeki, aczkolwiek nie mogą iść w porównanie z rzeką Nilem. Są to rzeki Eufrat i Tygrys. One też dały warunki do wczesnego rozwoju historycznego krainy, która od nich zowie się Dwurzeczem lub z grecka Mezopotamią. Dzięki tym warunkom powstała i rozwinęła się starożytna cywilizacja babilońsko-assyryjska, analogiczna do cywilizacji nadrzecznej Egiptu.

§ 2. RZEKI EUFRAT I TYGRYS (ALBO TYGR).

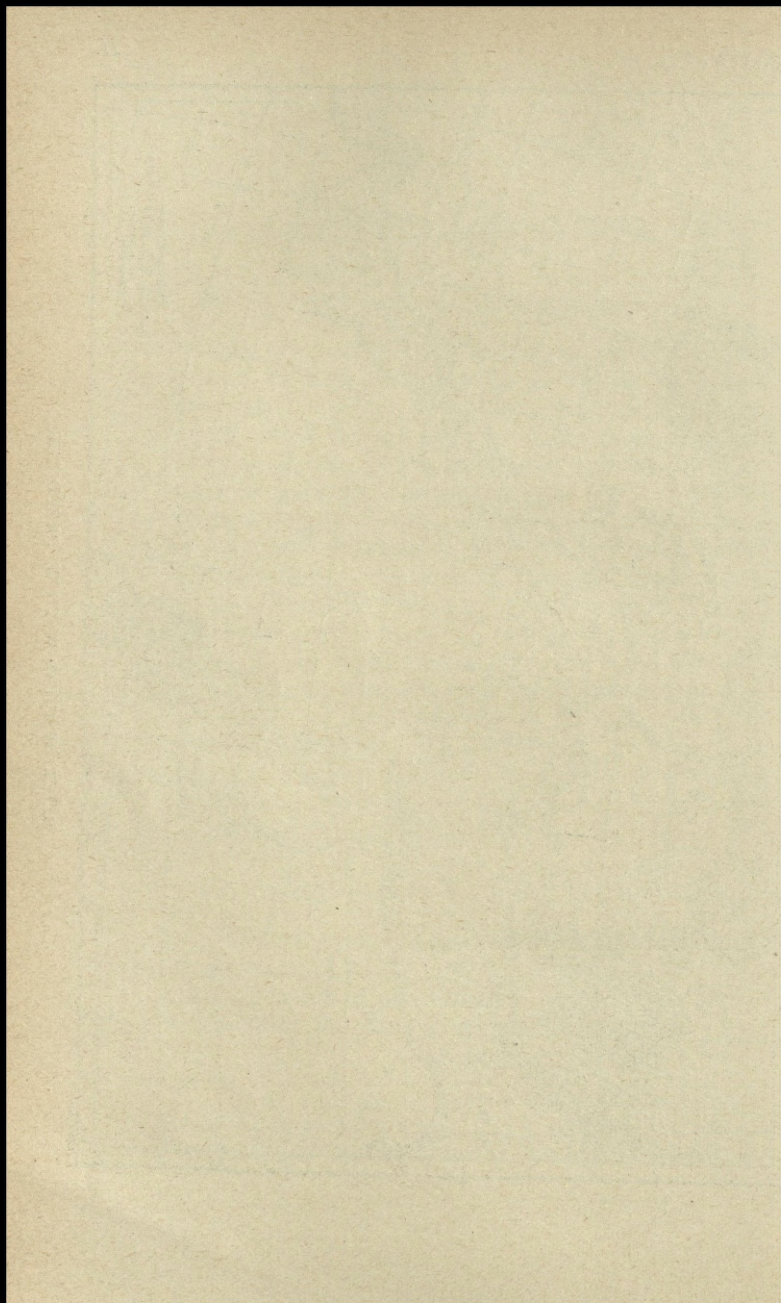
Dla swego biegu słusznie są uważane za rzeki bliźniacze. Obydwie biorą początek na wyżynie Armenii, stamtąd po stopniach tej wyżyny spadają w kierunku południowo-wschodnim i przepływają

Co to jest pasmo pustyń środkowo-azyatyckich? Gdzie się styka Azja Przednia z krajem nad Nilem? Jakie są tutaj znaczniejsze rzeki? Co to jest Dwurzecze?

BLIZKI WSCHÓD W VII W. PRZED CHR.

nizinę Mezopotamii. Nie dochodząc do morza, łożyska ich, nigdyś rozdzielone, dziś łączą się z sobą,

49 Krajobraz Dwurzezza.

i obydwie rzeki jednym wspólnym strumieniem, zwanym po arabsku Szat-el-Arab, wpadają do zatoki Perskiej. Choć układ powierzchni wytknął

obydwom rzekom ten sam kierunek i określił wspólny bieg, przecież niejednakowy jest charakter tych dwu rzek i niejednakowe ich otoczenie. Rzeka Eufrat w górnym biegu bardziej się zwraca ku zachodowi i, zataczając znaczny łuk, płynie wśród pagórków płaskiej wyżyny Azji Mniejszej, nim skręci ku południowemu wschodowi i rozleje się szeroko po alluwialnej czyli napływowej glebie Mezopotamii. Nurt jej jest w ogólności wolny; koryto często się zmienia. Rzeka miejscami rozlewa się szeroko, rozgałęzia na liczne ramiona, albo też tworzy bagna i trzęsawiska. Zupełnie inaczej płynie Tygrys. Po wyjściu z Armenii spada gwałtownymi rzutami po tarasach niziny Mezopotamii, zasilana zwłaszcza z lewej strony, licznymi dopływami z gór nakrawędnych wyżyny Iranu, tak zwanych Zagros, czyli dzisiejszego Kurdystanu. W dolnym swym biegu obydwie rzeki zbliżają się tak znacznie ku sobie, że płyną przez czas niejaki w odległości kilku mil. Tu zaczynając od 33° szerokości półn., na wysokości mniej więcej Bagdadu, rozpoczyna się pasmo świeżych warstw napływowych gleby, tworzących niezmiernie żyzną i urodzajną równinę. Cały ten obszar jest charakterem swoim zupełnie analogiczny do Deltę Nilu, chociaż proces jego powstawania jest nierównie świeższym i niemal datuje się już z czasów historycznych.

§ 3. KRAINA MEZOPOTAMII. CZĘŚĆ POŁUDNIOWA.

Cały obszar Dwurzecza jest podciągnięty pod ogólne miano Mezopotamii, chociaż nazwa ta nie oznacza jednolitości żadnej — ani geograficznej.

Jaki jest bieg rzek Eufratu i Tygrysu? Jaki stosunek do siebie tych dwóch rzek? Co to jest warstwa napływowa

ani historycznej. W gruncie rzeczy Mezopotamia dzieli się na kilka znaczniejszych całości, z których każda posiada odmienne warunki przyrodzone (fizyograficzne i klimatologiczne), a zależnie od nich i swoją historię. Najbardziej zbliżona przyrodą i położeniem do kraju nad Nilem jest południowa część Mezopotamii. Jest to starożytna Chaldea, po hebrajsku Senaar lub Szanhar, której pierwotnie tylko część na zachód od rz. Eufratu położona była znana pod tą nazwą; przylega do niej wyżyna Arabii. Babilonia jestto kraj między Eufratem a Tygrysem. Glebę tworzy tutaj urodzajny namuł. Równą z nią pod względem urodzajności, jest kraina, położona na wschód od Tygrysu i nad zatoką Perską, t. zw. Elam (dzisiejszy Chusistan), zraszany licznymi dopływami, przynoszącymi żyzny namuł z sąsiednich Apenin perskich. Tu jest kraina zboża wszelkiego, jak jęczmienia, żyta; tu spotyka się pszenicę, dziś jeszcze rosnącą w stanie dzikim; tutaj w starożytności zasiew wydawał ziarno stokrotne, czasem nawet trzystakrotne; tutaj rosną winogrod, drzewa oliwne i figowe, a palma daktyłowa sama jedna może wyżywić człowieka. Stąd też rolnictwo stanowiło w tym kraju od najdawniejszych czasów główne zajęcie mieszkańców. Rzeki Eufrat i Tygrys wylewają tak samo, jak i Nil, przyjmując w swoje koryta wody, powstające z tajania śniegów na wyżynach Armenii. Lubo przypływ ten przychodzi z mniejszą, aniżeli w Nilu regularnością (w miesiącach czerwcu i lipcu), niemniej przeto posiada doniosłe znaczenie dla mieszkańców, jak i wylew Nilu.

---

w Mezopotamii? Kiedy i jak powstała? Jaki jest podział kraju pod względem fizyograficznym i klimatycznym? Jaka jest południowa część Mezopotamii, jak się ona nazywa i na ile dzieli się krajów? Który kraj dorównywa

Klimat bowiem tych krajów jest bardzo gorący. Od stycznia do czerwca, a zatem przez pół roku, panują straszne upały. Deszcze, lubo padają częściej, niż w Egipcie (w miesiącach listopadzie i grudniu), nie wystarczałyby na nawodnienie ziemi. Mieszkańcy przeto muszą posługiwać się takimi samymi sztucznymi środkami nawodnienia, jak i fellahowie, a więc muszą utrzymywać zbiorniki wód, budować kanały oraz rozprowadzać wodę po górnych tarasach nadrzecznych, przy pomocy tego samego systemu żórawi, co egipski szaduf. A właśnie zaniedbaniu nawodnienia, zburzeniu tam, zapuszczeniu kanałów i lenistwu ludności trzeba przypisywać dzisiejszy upadek rolnictwa i wyludnienie tej najżyźniejszej niegdyś krainy w Azji Przedniej. Wcześniej też musiały tutaj rozwinąć się zasady solidarnego współdziałania ludzi w uprawie roli i dozywaniu owoców ziemi; stąd też i organizacje państwowe są tutaj bardzo starożytne. Brakło natomiast zawsze drzewa, jako materiału budowlanego, tudzież kamienia, w który obfitowała kotlina Nilu. Brak ten najwięcej się odbił na charakterze pozostałych pomników cywilizacji.

§ 4. KRAINA MEZOPOTAMII. CZĘŚĆ PÓLNOČNA.

Zupełnie odmienny miała charakter kraina, położona nad górnym i środkowym biegiem Tygrysu, zwłaszcza z lewej jego strony, między dopływami Małego i Wielkiego Zabu. Wyżej poło-

---

żyźnością Chaldei? Jaka jest roślinność w południowej Mezopotamii? Jakie było główne zajęcie mieszkańców? Jaki mają charakter wylewy dwóch rzek? Co jest przyczyną tych wylewów? Jaki jest klimat tych krajów? Jakie nawodnienie? Od czego zależała żyźność Chaldei? Jaki jest dzisiejszy stan południowej Mezopotamii? Co

żona od Chaldei lub Babilonii i Elamu, na stokach gór Zagros, u podnóża dwóch wyżyn Iranu i Armenii, miała ta kraina klimat o wiele chłodniejszy od tamtych. Krajobraz, zamiast równiny rzecznej, przedstawia tutaj kraj pagórkowaty, zarosły lasami i poprzerynany łąkami. W dolinach glinka urodzajna sprzyja uprawie roli, na łąkach mieszkańcy wypasają bydło, w lasach zaś pełno dzikiego zwierzca, jak tygrysów i dzików. Niektóre jego gatunki, znane w starożytności, jak słonie, dziś już wyginęły. Stąd mieszkańcy Mezopotamii południowej zaopatrywali się w drzewo i kamień, którego kopalnie sływały tutaj, (zwłaszcza alabastru). Krajem tym była Assyrya, której mieszkańcy, w przeciwieństwie do rolniczych Chaldejczyków lub Babilończyków, odznaczali się zamięłowaniem do pasterstwa i myśliwstwa, a skutkiem tych zajęć wyrobili w sobie charakter wojowniczy łupieżczy, żyjąc głównie z wypraw zbrojnych, które urządzali corocznie — na sąsiednich mieszkańców. Najmniej jednak odpowiada ogólnemu charakterowi rolniczemu i żyzności Babilonii—górna kraina Mezopotamii. Tutaj nawet w starożytności, tak samo jak dzisiaj, ziemia przedstawiała pustynię, spaloną od słońca, po której gdzieniegdzie wałęsały się gromady pasterzów, koczujących z trzodami. Bezpośrednio przylegała doń kraina, na zachód od Eufratu, Parapotamisia, czyli Nadrzecze, kraj, wspomniany w Biblii pod nazwą Aram-Naharaim. Ze względu na swoje położenie geograficzne, należy

---

to jest Assyrya? Jaki jej charakter pod względem klimatu, gleby i nawodnienia? Jakie było główne zajęcie mieszkańców? Gdzie leży Assyrya? Jaki jest charakter tego kraju, jakie bogactwa, zwierzęta? Jaki sposób życia mieszkańców? Jaka jest przyroda północnej Mezopotamii? Co to jest Nadrzecze i jak się zowie po hebrajsku? Jakie najznacznější rzeki i miasto? Jaka ma postać dzisiaj-

on raczej do Syrii, niż do Mezopotamii. I tutaj jednak ogólny charakter kraju jest pustylny, a życie historyczne rozwijało się jedynie nad rzekami, jak Chaburem i Belichem, gdzie leżało słynne miasto Charran.

§ 5. POMNIKI BABILOŃSKO-ASSYRYJSKIE.

Dzisiejsza Mezopotamia zatraciła na swojej powierzchni wszelkie ślady dawnego bytu. Zginęły dawne miasta, pałace i świątynie, a nawet pamięć o nich na miejscu tak dalece się zatraciła, że o istnieniu niektórych miast, na przykład Niniwy, przez czas niejaki nawet wątpiono. Dopiero niedawno, bo w pierwszej połowie zeszłego wieku poszukiwanie zabytków cywilizacji assyryjsko-babilońskiej wkroczyło na właściwe tory. Jednostajną i smutną równinę Mezopotamii gdzieś niedzie urozmaicają dość znaczne wzgórza, niby usypane rękami ludzkimi. Wzgórza te, po arabsku zwane *tell*, poczęto rozkopywać, chociaż na wielu z nich leżały już całe wsie i osady, i przekonano się, że powstały ze szczątków dawnych siedzib ludzkich, miast i pałaców, które uległy całkowitemu zniszczeniu i pokryły się warstwą ziemi. Pierwszy, który rozpoczął te poszukiwania zabytków dawnej historii we wnętrzu ziemi, był to Botta, konsul francuski w Mossulu. Odkrył on (r. 1842) szczątki starożytnego pałacu króla assyryjskiego Sargona we wsi Chorsabad (starożytne Dur-Szarukin) niedaleko od Mossulu. Za jego przykładem poszedł Anglik Layard, który na lewym brzegu Tygrysu, nawprost dzisiejszego Mossulu,

---

sza Mezopotamia? Jakie są ślady dawnej przeszłości? Co to są *telle*? Kto pierwszy czynił poszukiwania w Mezopotamii? Jakie są odkrycia Botty, Layarda? Jakie są

we wsi Kujundzik, odkrył dawną stolicę Assyryi Niniwę, a o cztery mile dalej na południe, niedaleko ujścia Górnego Zabru — starożytne miasto Kalah (we wsi dzisiejszej Nimrud). Dalsze wykopaliska, trwające do dziś dnia, odsłoniły z gruzów, zwłaszcza na południu Mezopotamii, w starożytnej Chaldei, cały szereg miast, których nazwy były nieznane w historii. Dopiero dziś więc odsłoniła się nam po raz pierwszy starożytna przeszłość tych krajów, o których dotychczas wiedziano tylko pośrednio, z ust historyków starożytnych. Jedyńm bowiem historykiem tych krajów był Berossos, kapłan świątyni Bela (Baal) w Babilonie, współczesny z Aleksandrem W. Napisał on historję starożytnej Chaldei po grecku i podał listę królów. Dzieli on ich na 8 dynastyi i liczy 36 tysięcy lat ich panowania od potopu aż do państwa Persów.

§ 6. ASSYRYOLOGIA.

Wykopaliska w Mezopotamii dostarczyły mnóstwa posągów, rzeźb i innych przedmiotów z zakresu życia prywatnego i publicznego. Oprócz jednak tych zabytków, znajdowano wszędzie tabliczki z gliny wypalanej, pokryte charakterystycznymi znakami, przypominającymi pismo hieroglificzne, ale mniej jeszcze od nich czytelne i zrozumiałe. Napisy podobnego kształtu i charakteru liter znajdowano i przedtem, wryte na skałach w różnych miejscach obok rzeźb, przedstawiających czyny sławnych królów. Jeden z takich napisów był znany w Europie już od połowy XVII w. Przywiózł go z Persyi i reprodukował podróżnik włoski Pietro della Valle. Był to na-

---

wykopaliska w starożytnej Chaldei? Kto pierwszy napisał historję Babilonu, i co ona zawiera? Jakie pom-

pis na ruinach pałacu dawnych królów perskich w Persepolisie. Po raz pierwszy odczytał na nim imiona Histaspa, Daryusza i Kserksesa uczony niemiecki Grotefend (1802 r.). Podobny napis, ułożony na cześć Daryusza, znalazł (1835 r.) Anglik Rawlinson, na skale w Behistunie (Baghistan). Napis ten, lubo w całości utrzymany w tym samym charakterze pisma, był trójjęzyczny, czyli

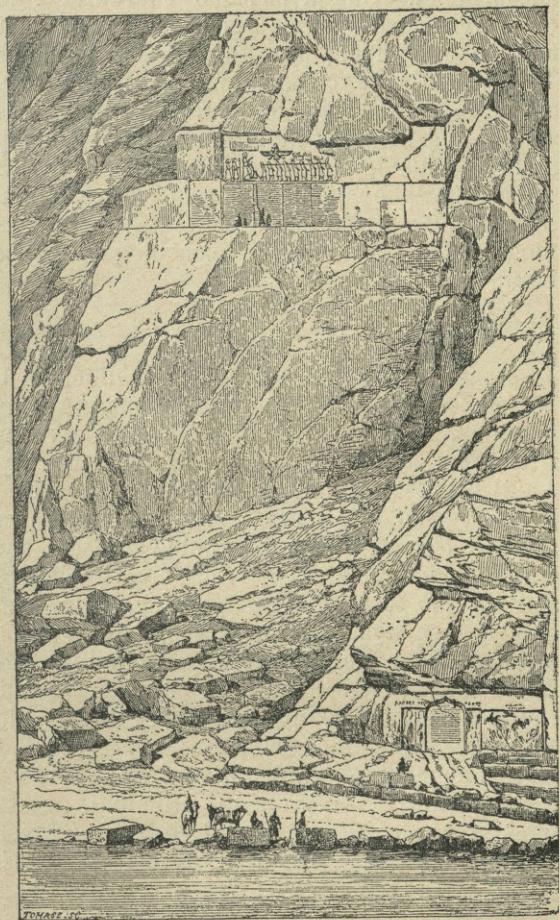

50. Cegła z Chorsabad (0,12 m grubość i 0,31 m długość) z napisem klinowym.

ułożony w trzech narzeczach. Odczytywanie jego trwało przeszło pół stulecia, a pracowało nad tem wielu uczonych (z Anglików głównie Rawlinson, Irlandczyk Hincks, z Francuzów Oppert, w czasach ostatnich też Anglik Sayce). Okazało się, że z trzech napisów jeden był w języku perskim,

---

niki znajdowano w Mezopotamii? Co to są tabliczki gliniane, i co się na nich znajduje? Jakie są znane naj-

51. Skała Behistun z płaskorzeźbą i napisem. Według Flandina i Coste'a.

dwa zaś pozostałe w narzeczach assyryjskiem i anzanickiem. Odkąd poznano charakter i znaczenie tych znaków w napisach skalnych i na tabliczkach glinianych, poczęto odkrywać zamierzoną przeszłość owych krajów bezpośrednio z pomników. Tak powstała nowa nauka, zwana assyryologią—od kraju, w którym najpierwej odkryto owe źródło historyczne. Ponieważ nauka ta bada przeważnie wykopaliska, a pismo, które one nastęrczają, jest przezwane klinowem, przeto i assyryologia jest przeważnie archeologią napisów klinowych.

§ 7. PISMO KLINOWE.

Pismo starożytne assyryjsko-babilońskie nazywa się klinowem z powodu podobieństwa swego do klinów, strzałek albo świeczków. Cały napis na tabliczce przedstawia się jako zbiór wrytych na niej świeczków, nieregularnie rozsypanych na jej powierzchni. Chociaż pismo to nie przedstawia żadnych obrazów, przecież powstało z pisma obrazowego. Obraz jednak pierwotny czyli ideogram zataił się już tutaj i zmienił w znak, który oznacza albo cały wyraz, albo sylabę, nigdy zaś nie wyraża dźwięku, jak to się zdarza w uproszczonym piśmie egipskiem. Tak np. ręka w piśmie klinowem oznacza się uproszczonym znakiem dłoni z pięciu palcami; ideogram gwiazdy uprościł się z czasem do znaku $*$, później $-|$, wreszcie $\rightarrow-+$, gdzie pierwotne koło i jego promienie zostały zredukowane do jednej strzałki, przeciętej kreską. Charakter klinowy pismo to zawdzięcza właści-

---

dawniejsze napisy czyli inskrypcye babilońsko-assyryjskie? Co to jest napis skalny w Behistunie? Jak się nazywa sztuka odczytywania napisów klinowych? Co to jest assyryologia? Co to jest pismo klinowe i jaka jego

wościom materiału i narzędzi piśmiennych, używanych przez mieszkańców starożytnej Chaldei. Materiałem tym była glina, na której pisano twardym rylcem. Tabliczki do pisania miały z początku kształt owalny, później czworokątny. Głina oczywiście nie pozwalała nadawać pismu kształtu tak rysunkowego, jak papirus egipski; za to po wypaleniu tabliczka przedstawiała materiał niezmiernie trwały, opierający się zniszczeniu. To też przetrwał on nie tylko czasy i ludzi, ale ocalał i dochował się nawet pod gruzami. Dzięki temu posiadamy dziś setki tysięcy tych tabliczek. Ocalały nawet całe biblioteki, jak np. po królu assyryjskim Assurbanipalu (biblijny Sardanapal), którą Botta odkopał w pałacu Sargona, a która zawiera blisko 20 tysięcy takich tabliczek.

§ 8. LUDNOŚĆ I JĘZYK.

Z badania języka napisów klinowych okazało się, że ludność krajów Dwurzecza mówiła jednym z języków semickich. Ale obok zabytków tego języka spotykamy na tabliczkach z tym samym charakterem pisma jeszcze zabytki innego języka, który nie należy ani do rodziny języków semickich, ani aryjskich. Jest to język całkiem nieznan, który swą budową najbardziej się zbliża do języków środkowo-azyatyckich czyli turańskich. Zowie się on językiem sumirskim. Sumirowie (Sumer) byli prawdopodobnie najdawniejszymi mieszkańcami tego kraju, Semici zaś przybyszami.

---

postać? Do jakiego rodzaju pisma należy? Jaki był początek tego pisma i jakie są jego przeobrażenia? Jaki był materiał piśmienny i jakie narzędzia do pisania? Gdzie najwięcej znaleziono tych zabytków? Co to są biblioteki assyryjsko-babilońskie? Jakich języków są ślady

Za kolebkę Semitów uważany jest półwysep Arabii, skąd fale tego ludu wylewały się kilkakrotnie w krainę Dwurzecza. Ale już w najdawniejszych czasach, odkąd znamy historię tej krainy, zastajemy tutaj Semitów, północna zaś część Mezopotamii była zawsze, jak się zdaje, siedzibą koczowniczych plemion beduińskich. Tymczasem w południowej części Mezopotamii, zwłaszcza nad morzem, najdłużej utrzymały się ślady Sumirów; podobnie w Elamie, gdzie język tamtejszych mieszkańców, Anzanitów (Anszan), t. zw. nowo suzański (od miasta Suzy, stolicy Elamu), ma się wywodzić od starożytnego języka sumirskiego.

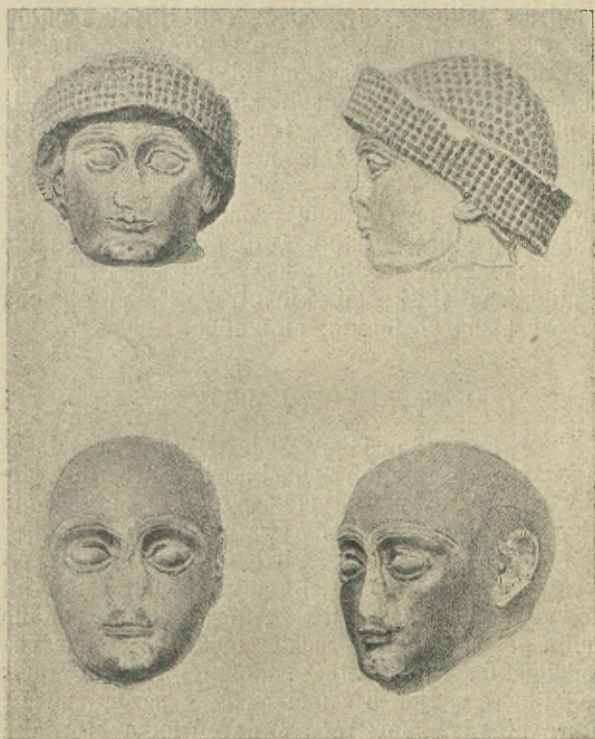
§ 9. SUMIROWIE.

Najsławniejszym miastem w kraju Dwuch Rzek był Babilon. Leżał on właśnie tam, gdzie Eufrat i Tygrys w swym biegu najbardziej zbliżają się do siebie. Ale życie historyczne w tym kraju zaczęło się wcześniej, aniżeli powstał i istniał Babilon. Archeologia odkryła miasta starsze na południe od Babilonu, położone nad Eufratem i Tygrysem oraz przy ujściu tych rzek do morza. Historia samego Babilonu jest historią Semitów, początki zaś życia historycznego Dwurzecza datują się od Sumirów. Różnili się oni od Semitów zarówno swymi cechami fizycznymi, jak mową i obyczajami. Nawet ich ubiór był różny od ubioru Semitów; Sumirowie np. nosili na głowie zawój, rodzaj turbana—ubiór, który dotychczas przetrwał na Wschodzie. Nie mieli oni tych warg wyda-

---

w kraju Dwurzecza? Jacy byli jego mieszkańcy? Gdzie jest kolebka Semitów? Jaki jest język Sumirów? Gdzie są najdawniejsze ich siedziby, i gdzie dochowało się ich narzędzi? Jaka jest różnica między Sumirami a Semi-

nych, ani kształtu nosa, co tamci; czaszki ich są przeważnie okrągłe, nie zaś podłużne, jak u Semitów. Ci to Sumirowie byli pierwszymi cywili-

52. Typy sumirskie. Wykopaliska z Tello.

zatorami w Dwurzeczu. Im przypisuje się wynalazek pisma klinowego, który przyjęli od nich Semici. Razem z pismem przyswoili oni sobie różne wierzenia religijne Sumirów, a zapewne od

nich też nauczyli się rolnictwa, budowy domów, pałaców, świątyń, oraz zakładania miast. Ale z czasem ludność sumirska złała się z przybyszami i przyjęła ich mowę. Pozostał jednak język sumirski, jako język obrzędów religijnych, modłów, zaklęć czarodziejskich i przepisów lekarskich. Używali go później Semici tak samo, jak my dzisiaj używamy języka łacińskiego w nabożeństwie, a dawniej w literaturze i nauce. Atoli uciekano się także do tłumaczenia utworów piśmiennictwa sumirskiego na język semicki, przyczem wiele ideogramów przyjęto do pisma semickiego, czytając je podług brzmień swojej mowy. Stąd niejeden ideogram można odczytać po sumirsku i po semicku. Pismo sumirskie otrzymało przeto charakter pisma świętego, utajonego.

§ 10. RELIGIA BABILOŃSKA.

Świątyń i posągów bóstw nie pozostało po starożytnych Babilończykach. Nie znaczy to wcale, aby ich nie było—jedynie, że uległy zniszczeniu. Mamy natomiast świadectwa o pojęciach religijnych dawnych mieszkańców krainy Nadrzecza w owych tabliczkach glinianych z napisami klinowymi. Większość ich zawiera spisane podania religijne, czyli mity, tudzież modły i zaklęcia czarodziejskie. Ale i tutaj, podobnie jak w Egipcie, podania te są już ujęciem w treść uczonej mitów, które niegdyś powstały w narodzie, a które kapłani uporządkowali i spisali. Najdawniejsze po-

---

tami? Od kogo wywodzi się najstarsza cywilizacya Dwurzecza? Jakie wynalazki przypisuje się Sumirom? Co się stało z mową sumirską? Jaki był użytek pisma sumirskiego? Jakie są pomniki religijne babilońskie? Co to są mity? Kto je ułożył? Jakie były najstarsze szkoły

danie grupuje się około świątyni Bela-Marduka w Babilonie, zwanej Ê-sagila (Ê-sagall), albo też około starożytnej świątyni jego syna, boga Nebo (Nabû), zwanej Ê-zida w mieście Borsippa (Barzipa). Nie znaczy to, żeby w tych miastach owe mi-

ty powstały, lecz że tutaj one otrzymały ostateczną swoją redakcję, i że tutaj religia Babilończyków

53. Marduk—z wykopalisk w Babilonie.

54. Bóg Ea według płaskorzeźby z Kujundzik.

całkowicie się wykształciła. Bóg miasta Babilonu, Bel-Marduk (Maruduk), stał się czasem najwyższym bóstwem, wskutek czego późniejsi kapłani chaldejscy mogli swoją teologię zbliżyć do monoteizmu czyli jednobóstwa. Zresztą każde miasto

kapłańskie? Który bóg stał się najwyższym bogiem w Babilonie? Jakie są najdawniejsze bóstwa? Jakie są przy-

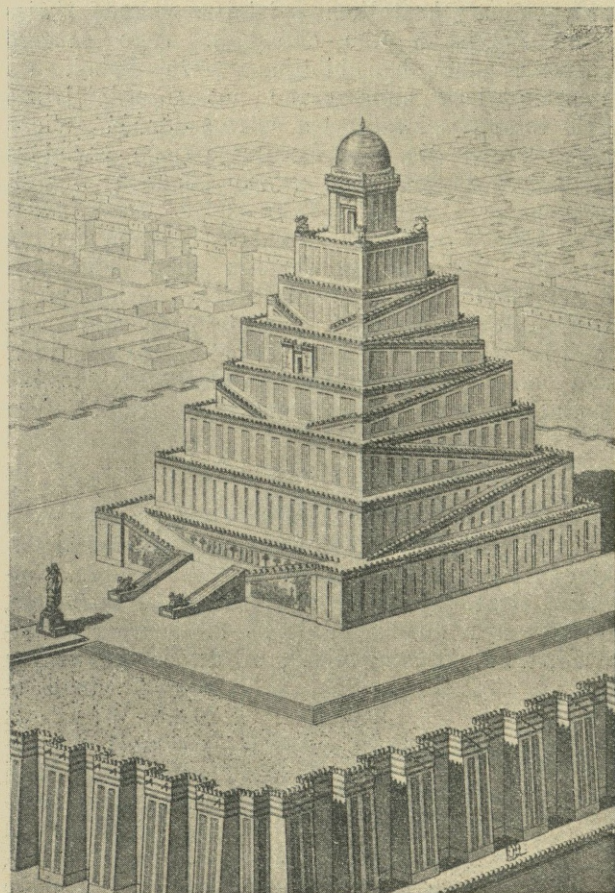
miało swoją świątynię i swoje bóstwo lokalne. Najstarsze bóstwa babilońskie wywodzą się z miast południowych, prawdopodobnie więc były czczone jeszcze przez Sumirów. Głównem bóstwem sumirskim był Ellil (po semicku Bel), bóg górski, rządzący ziemią i burzą, którego główną rezydencją było starożytne miasto Nippur. Ojciec jego Anu (Anna, Ana), byłto podobnież bóg górski, ale rządzący niebem. Tymczasem w Eridu, mieście nadmorskiem, czczono boga morza, Enki czyli Ea (po grecku Oannes), który był dawcą wszystkiego, co życie ziemskie czyni przyjemnem, nauczycielem i opiekunem ludzi, oraz wyrocznią przyszłości. Jemu Babilończycy przypisywali swoją cywilizację. Inne bóstwa są przybyszami późniejszymi, wspólnymi wszystkim ludom semickim, jak bóg Aramejczyków Hadad, albo północno-syryjski bóg błyskawicy Teshub (Teszpu), a zapewne i ogólnie czczeni później: bóg księżyca Sin i bóg Nabu, któremu przypisywano wynalazek pisma klinowego.

§ 11. ŚWIĄTYNIE BABILOŃSKO-ASSYRYJSKIE.

Żadna budowla w starożytnej Mezopotamii nie przetrwała do dzisiejszych czasów tak, jak świątynie egipskie. Natomiast w wykopaliskach dochowały się dotychczas ślady fundamentów, a na pomnikach oraz tabliczkach klinowych plany budynków, tudzież ich opisy. Jak bóstwa starożytnych mieszkańców panowały na górach, tak samo i świątynie ich miały kształty wież. Wznoszono je na podmurowaniu, stanowiącym rodzaj sztucznego wzgórze, i dawano im liczne piętra,

---

mioty Ellila, Anu, Ea? Ich rezydencye? Który bóg był uznany za twórcę cywilizacji? Jacy bogowie babilońscy

55. Świątynia chaldejska. Restytucya przez Ch. Chipiez.

wznoszące się jedno nad drugim. Całość miała podstawę czworoboczną lub eliptyczną. Wieże te przypominały kształtem dzisiejsze pagody (świątynie indyjskie albo chińskie). Tego samego kształtu miała być biblijna wieża Babel. Na szczycie wieży umieszczano posąg, później zaś było tutaj obserwatorium astronomiczne. Wieża taka zowie się „zikkurat“. Wieże świątyni Marduka w Babilonie zwano „domem węgielnym nieba i ziemi“. Taka sama wieża świątyni Nabu w Borsippie zwała się „domem siedmiu światel“ albo domem siedmiu „sfer niebieskich i ziemskich“ i rzeczywiście miała siedem pięter. O Esagili babilońskiej powiadają, że miała 185 metrów wysokości. Olbrzymie te wieże górowały nad miastami i widokiem swym harmonizowały z płaskim, równinnym charakterem kraju.

§ 12. MITY BABILOŃSKIE.

Mit o stworzeniu świata (Enuma elisz). Kapłani babilońscy pierwsi podali dokładną naukę o bogach i o początku świata. Najgłówniejsza jej treść zawiera się w poemacie, dochowanym do dziś dnia na tabliczkach glinianych, t. zw. „Enuma elisz“, od dwóch pierwszych

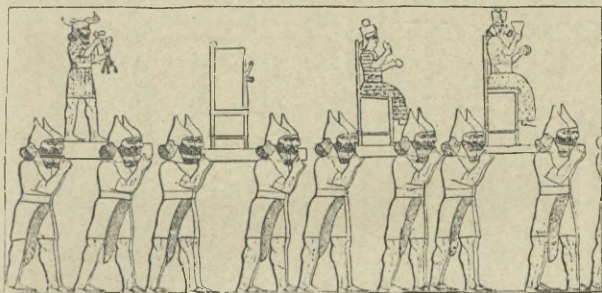

56. Walka Marduka z Tiamat'em.

wyrazów tego utworu. Wylicza on bóstwa, które wyłaniały się po kolei z chaosu czyli oceanu pierwotnego. Ten chaos, Tiamat, istniał, nim niebo

są wspólni Semitom? Jakim kształtem budowali starożytni swoje świątynie? Co to jest zikkurat, jakie jego

i ziemia miały swoje imię, nim zjawili się bogowie. Po bogach starszych (Luhmu i Lakamu, An-szar i Kiszar) przyszła kolej na bogów młodszych, władców świata dzisiejszego, którymi są: Anu, Bel i Ea. Bela później zasłonił i zatarł Marduk, bóg Babilonu. Stało się to dlatego, że on jeden, jak głosi mit babiloński, wystąpił do walki z chaosem Tiamatem i zwyciężył go. Odtąd inni bogowie przyznali mu panowanie nad całym światem. Marduk rozdzielił chaos na dwie części, tworząc z nich niebo i zie-

57. Procesya bóstw. Płaskorzeźba z Nimrud.

mię. Jemu też przypisywane jest stworzenie istot ożywionych, więc także zwierząt i ludzi. Hymnem do Marduka, boga światła, kończy się poemat „Enuma elisz“.

§ 13. BÓSTWA ASTRALNE.

Obok głównej trójcy bogów — Anu, Bela i Ea, mitologia babilońska zna jeszcze bóstwa żeńskie, utworzone przeważnie od imion bogów; są

kszałty i wymiary? Jaki jest mit o stworzeniu świata? Co to jest Enuma elisz? Kim był bóg Marduk? Jakie

to boginie: Anat (Anunit), Belit (Melitta) i Damkina. Trójcy bogów najwyższych odpowiadają bogowie sfery niebios: Sin—księżyc, Szamasz—słońce i bogini Isztar (semicka Astarte)—gwiazda wieczorna lub poranna. Ta ostatnia jest bogini płodności—(sumirska Nanai) ta sama, co Anunit. W trójcy ciał niebieskich później zastąpił ją Ramman (bóg gromu, chmur i burzy). Piewsza trójca rządziła światem, odbywając codzienne narady. Mądry Ea pisał swoje wyroki na tabliczkach glinianych. Marduk i Szamasz roznosili je po świecie. Kto posiadał tajemnicę jednej

58. Babilońscy bogowie planet — na skałach Maltaja.

z tych tabliczek, stawał się panem świata. To bowiem, co się dzieje na ziemi, jest według wyobrażeń starożytnych babilońskich wypadkiem wyroków zapisanych w niebie. Tłumaczami tych wyroków niebieskich były słońce, księżyc i gwiazdy, zwłaszcza planety w liczbie pięciu, noszące imiona bóstw: Nergal (rzymski Mars), Nabu (=Merkury), Marduk (=Jowisz), Isztar (Wenus), Ninib (=Saturn). Od nich pochodzą nazwy siedmiu dni w tygodniu. Babilończycy też pierwsi wprowadzili

były inne bóstwa babilońskie? Jaki był podział ich rządów nad światem? Co to jest religia astralna? Czem się zajmowali kapłani babilońscy? Jakie są ich zasługi

podział roku na dni (360), tygodnie i miesiące (12). Postrzeganie biegu gwiazd było zajęciem kapłanów, na nich też spoczywał obowiązek układania kalendarza. Zapisywali oni swoje spostrzeżenia nad ruchem ciał niebieskich, co stało się podstawą późniejszej astronomii. Zawdzięcza ta nauka wiele

59. Byk skrzydlaty. Wykopalisko z Chorsabad. Muz. Luwru.

Babilończykom. Oni pierwsi ustanowili zodyak, znali ekliptykę i drogę obiegu księżyca. Obserwacje ciał niebieskich służyły kapłanom za podstawę dla wyroczni w sprawach ziemskich, czyli dla sztuki czytania w gwiazdach (astrologia).

§ 14. SZTUKA RELIGIJNA BABILOŃSKO-ASSYRYJSKA.

Bóstwa swoje starożytni mieszkańcy Mezopotamii przedstawiali najczęściej w postaciach ludzkich. Tak więc Marduk ma postać męża

60. Gieniusz skrzydlaty assyryjski.

w astronomii? Jaki był cel religijny ich obserwacji? Jakie kształty dawali Babilończycy swym bogom? Jaka

z przyprawionymi włosami i brodą, z tyarą na głowie i w długiej, powłóczystej szacie; boga Ea widzimy z rybą na barkach, boginię Isztar zaś z zasłoniętą twarzą lub jako symbol macierzyństwa. Niektóre jednak duchy przedstawiano, jak

61 Demony. Muz. Luwru.

u Egipcyan, w kształtach nawpół ludzkich, nawpół zwierzęcych, jako potwory i gryfy. Dzieliły się one na duchy ziemskie—„anunnaki“ i niebies-

kie — „igigi“. Jedne z nich uważano za dobroczynne, inne za złośliwe. Tak wiatr południowo-zachodni, wiejący z Arabii, więc najdokuczliwszy, miał tułów psi, łapy ze szponami orlimi, głowę ludzką z nogami koźlimi i dwie pary skrzydeł: jedną — wzniesioną do góry, drugą — opadłą ku ziemi. Odwrotnie znów „lamussi“, postaci o wspinałym tułowiu byka z głową ludzką brodatą, uwieńczoną tyarą, i z parą skrzydeł, wystających z barków — były to bóstwa opiekuńcze człowieka i dlatego umieszczano je, jako strażników, po obu stronach wejścia do świątyni i pałaców.

§ 15. NAJSTARSZE LEGENDY HISTORYCZNE.

A) Legenda o pierwszym człowieku. Stamtąd, gdzie się poczyna najwcześniejsze życie Babilonii, pochodzą i najstarsze legendy chaldejskie. Są to miasta Babilonii południowej. Jednym z takich miast było Eridu, niegdyś położone nad zatoką Perską, dziś odległe sto kilkadziesiąt kilometrów od morza (pod nazwą Abu-

62. Cylinder chaldejski.

Sahrain). Według legendy mieszkał tutaj jeden z pierwszych ludzi na świecie, imieniem Adamu czyli Adapu, ze sposobu życia rybak. Pewnego razu, kiedy był zajęty połowem ryb, złośliwy wiatr

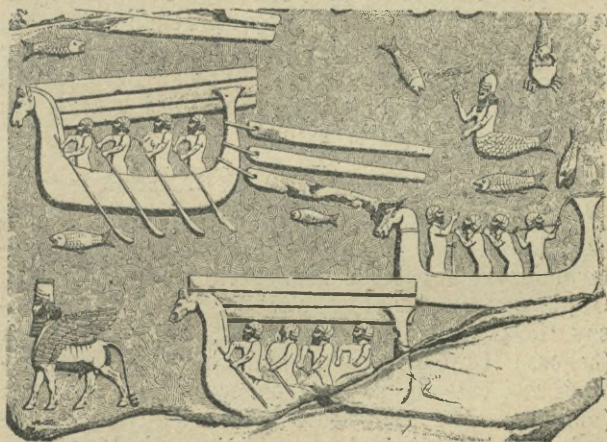
południowo-zachodni wrzucił go do morza. Adamu, rozgniewany, połamał mu skrzydła, i sku-

jest legenda o Eridu? Kto był Adamu (Adapu)? Jaka jest legenda z Szurippaku? Kto jest bohaterem mitu o potó-

tkiem tego wiatr nie wiał przez siedm dni. Zaniepokojony tem bóg Anu dowiedział się o postępkach człowieka i wezwał go przed swój sąd. Ale bóg Ea nauczył go, jak ma się zachować, aby pozyskać sobie względy dwóch strażników u wrót niebieskich: Tamuza i Giszida. Anu, dobrze przez nich usposobiony dla człowieka, przebaczył mu, ale Adamu, idąc za radą boga Ea, nie przyjął ani jadła, ani wody życia, ofiarowanych mu w niebie. Dlatego nie stał się bogiem czyli nieśmiertelnym i powrócił, jako człowiek na ziemię.

§ 16. B) LEGENDA O POTOPIE.

Nad Eufratem, niedaleko jego ujścia, leżało miasto Szurippak czy Szuruppak, którego starożyt-

63. Byk skrzydlaty, poprzedzający łódzie, i bóstwo Ea w kształcie ryby za nimi (plaskorzeźba assyryjska).

ność potwierdzają wykopaliska, sięgające 3 tysięcy lat przed Chr. W mieście tem żył niegdyś człowiek, imieniem Szamasz-Napisztim czyli Ha-

szisatra (po grecku Xisuthros). Gdy bogowie świata postanowili zgładzić rodzaj ludzki, bóg Ea, litując się nad nim, głosem, wychodzącym z sitowia, ostrzegł go o potopie, który ma nastąpić. Wtedy Szamasz-Napisztim zbudował statek, wysoki na 120 łokci i tyleż łokci mający w obwodzie. Wziął do niego rodzinę i nasienia wszystkiego, co żyje na ziemi. A gdy pan ciemności spuścił ulewę, statek uniósł na falach człowieka i wszelki rodzaj żyjący i po dniach siedmiu zatrzymał się na górze Nisir (między Tygrysem a rz. Zabem). Wtedy Szamasz-Napisztim wypuścił gołębia, ale gołąb wrócił, puścił jaskółkę, ale ona też wróciła, nareszcie kruk wypuszczony nie pokazał się więcej. Z tego Szamasz-Napisztim wnosił, że wody już opadły. Wsiadł więc ze statku i złożył bogom ofiarę, mile przez nich przyjętą. Jeden tylko Bel rozgniewał się z powodu ocalenia człowieka, ale Ea ułagodził gniew jego. Wtedy Bel uczynił człowieka i jego małżonkę bogami i osadził ich u ujścia rzek czyli w raj.

§ 17. C) LEGENDY O GILGAMESIE.

Ze wszystkich legend babilońskich najobszerniejsza jest legenda o Gilgamesie, najpopularniejszym bohaterze zamierzchłej starożytności. Gilgamesz, po assyryjsku Izdubar, jest to późniejszy Herakles grecki. Przedstawia on typ bohatera (herosa) legendowego z rysami nawpół boga, nawpół zaś człowieka. Był on czczony w m. Uruk (biblijnym Erechu), które było niegdyś jego rezydencją i które miał otoczyć murami. Przyjacielem i towarzyszem jego był bohater Ea-Bani, myśliwy i pasterz. Wspólnie zwyciężyli króla gór-

---

pie? Jaki był najpopularniejszy bohater legend babilońskich? Jaka główna jego siedziba? Jego czyny? Jak so-

skiego kraju Elamu Humbabę w lesie cedrowym. Splotły się w tej legendzie opowiadania historyczne o późniejszych walkach Babilończyków z Elamitami, których główne bóstwo zwało się Humba czyli Umman, z podaniami mitycznymi o bogini Isztar, także czczonej w Uruk. Była to bogini miłości zmysłowej i rozpusty. Wzgardzona przez Gilgamesza, wypuszcza ona na dwu przyjaciół srogiego byka, którego zesłał jej na pomoc ojciec, bóg Anu. Ale obaj przyjaciele zdołali byka zabić. Potem Eabani umiera, a Gilgamesz, chcąc go wydrzeć śmierci, udaje się w wędrówkę na daleki zachód po wodę życia. Tam spotyka boga-człowieka, Szamasz-Napisztim, który powierza mu tajemnicę pewnej rośliny: ukłucie jej 64. Bogini zasłonięta Isztar. Rzeźba, wykopana w Tell Halaf (Ras-el-ain) w Mezopotamii.

bie Babilończycy wyobrażali życie pozagrobowe? Który jest bóg śmierci? Która bogini miłości? Jaka jest legenda o wiośnie? Jakie były najdawniejsze miasta

źmii, ale posiadanie jej zapewnia człowiekowi wieczną młodość. Gilgamesz unosi z sobą ową cudowną roślinę,

lecz w drodze powrotnej źmija wydziera mu ją. Gilgamesz zostaje więc śmiertelnym, tak samo, jak jego przyjaciel, Ea-Bani. Na prośbę Gilgamesza bóg śmierci, Nergal, pozwala mu widzieć się z przyjacielem, ten jednak nie chce odkryć mu tajemnicy śmierci. Nawet bogowie podlegają prawom królestwa Nergala, stamtąd bowiem nikt już nie wraca. O tem państwie podziemnem opowiada legenda z powodu zejścia bogini Isztar do piekieł w po-

65. Gilgamesz, duszący lwa. Rzeźba z Nimrud. **szukiwaniu** Muzeum Luvru.

swego kochanka. Jest nim Dumuzi (Tammuz), bóg wiosny, rok rocznie odradzającej się i rok rocznie

66. Posag Gudei.

usypiającej, a więc ten sam, -co grecki Adonis. Uzmysławia ta legenda zmianę pór roku.

§ 18. KSIĄŻĘTA-KAPŁANI W CHALDEI.

Owe kolebki mitów, miasta, jak Ur, Uruk, Eridu, Szurippak, są to zarazem najstarsze miasta Chaldei. Przeszłość ich sięga najmniej 3 tysięcy lat przed Chr. Książęta, panujący w nich, byli zarazem kapłanami. Nazywano ich „patesi“, a tytuł ten później oznaczał vice-króla i namiestnika prowincyi. Takim „patesi“ w mieście Lagasz (inaczej Szipurra), którego ruiny są dziś w osadzie Telloh, był książę-kapłan Gudea (około 2340 r. przed Chr.). Nazywa on sam siebie wasalem króla albo boga Ningirsu, „który go wyznaczył prawowitym pasterzem krainy“. Po księciu Gudei pozostało ośm wielkich posągów z twardego czarnego kamienia, t. zw. diorytu. Za jego rządów miasta w Chaldei były już ludne i potężne i miały szeroko rozgałęzione stosunki handlowe. Tak kamień ciosowy sprowadzano z południowej Arabii, miedź z Kimasz, Arabii środkowej, a drzewo cedrowe z gór Amanus (w Syrii). Sztuka też chaldejska była wysoce udoskonalona.

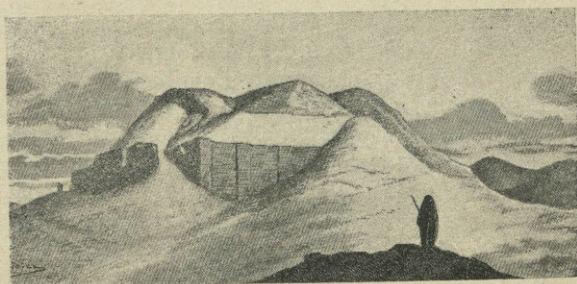
§ 19. PAŃSTWO SUMIR I AKKAD.

Najdawniejsi władcy semicy w Chaldei nosili tytuł „królów Sumiru i Akkadu“. Sumirowie, była to ludność podbita, Akkadyjczycy zaś byli z pochodzenia Semitami. Jak daleko wstecz sięgają źródła historyczne, zawsze znajdujemy

w Chaldei? Jak się nazywali pierwsi ich władcy? Kto był król Gudea? Jakie pomniki po nim pozostały? Jakie było najdawniejsze państwo semickie? Co znaczy tytuł:

67. Naram-Sin — płaskorzeźba.

68. Widok świątyni Uru w stanie obecnym (według Loftusa).

w Chaldei obok żywiołu sumirskiego także żywioł semicki. Miasto Akkad (Agade) leżało nad Eufratem, w miejscu, gdzie rzeka ta rozlewa się w żyzną żuławę. W sąsiedztwie z niem znajdowała się starożytna Sippara, stolica boga semickiego Szamasza, niżej zaś ku południowi leżała Borsippa ze świątynią semickiego boga wyrocznego Nebo (Nabu) i miasto Babil lub Babel. Ta ostatnia nazwa znaczy „wrota boga“ i została później przeniesiona na cały kraj. Cała ta północna część Babilonii była od czasów historycznych zamieszкана przez szczep semicki, najdawniejszych przybyszów do kraju Dwurzecza. Panowanie tego szczepu utwierdziło dwóch władców: Sargon, zwany Starszym, i jego syn Naram-Sin (około 2500 lat przed Chr.). O młodości Sargona legenda opowiada, że matka jego, z rodu królewskiego, musiała go jeszcze w kolebce ratować przed zawziętością stryja. Puściła więc niemowlę w koszyku na rzekę Eufrat, gdzie go znaleźli i wychowali pasterze, a bogini Isztar, pokochawszy młodzieńca, przeznaczyła mu koronę. Sargon był postacią nawpół legendową i z tego powodu stał się wzorem i przykładem dla wielu monarchów późniejszych. Ale czyny jego wojenne są historyczne. I tak, podbił on cały Szinear, pogromił Elamitów, przyłączył do Babilonii kraj Subari nad górnym Tygrysem, podbił plemiona Martu czyli Amorytów, siedzące na rozległych przestrzeniach, rozciągających się od stepów północnej Mezopotamii aż po Syryę, Fenicję i Palestynę. Dlatego przyjął on tytuł „króla czterech stron świata“. Wyprawy jego sięgały „morza zachodzącego słońca“, t. j.

„władca Sumiru i Akkadu“? Jacy byli dwaj najdawniejsi znani królowie semicy? Jaka jest legenda o królu Sargonie? Jakie są czyny wojenne królów Sumiru i Akka-

morza Śródziemnego, oraz „krainy morza“, t. j. Syrii. Również wojowniczy był jego syn Naram-Sin. Pomnik współczesny przedstawia go, jak

69. Bóg Nebo. Rzeźba z kamienia wys. 1,65 m. Muz. Bryt.

w hełmie z rogami na głowie, w długiej tunice, otulony szalem z frendzlami, uzbrojony w dźbę, wdziera się na góry Zagros. Pierwsze to państwo semickie jednak nie długo trwało. Na jego miejsce wznoszą się księżęta nad dolnym Eufraatem. Stolicą nowego królestwa „Sumir i Akkad“ było miasto Ur nad jednym z zachodnich ramion Eufratu, niedaleko ujścia, ze starożytną świątynią boga księżycy Sina. Założycielem jego był Ur-Engur, syn zaś jego, Dungi, złupił i zburzył świątynię Marduka, E-sagille, i dokładał wszelkich starań do podniesienia starożytnej świątyni boga Ea w Eridu. Nowy jednak najazd plemion semickich, t. zw. Amorytów, z zachodu wspólnie z naporem Elamu od wschodu położył kres panowaniu władców południowych, a być może i królestwu Ur.

§ 20. MONARCHIA BABILOŃSKA STAROŻYTNA.

Właściwym założycielem monarchii babilońskiej był Sumuabu czyli Suabu, pochodzący z plemienia Amorytów; stąd i pierwsza dynastia babilońska nazywa się amorycką. Panowała ona na 21 wieków przed Chr. Syn i następca pierwszego króla, Sumulailu, położył podwaliny pod rozkwit Babilonu: otoczył go murami, posąg Marduka ozdobił złotem i srebrem, zbudował kanał i wznosił świątynię na cześć boga nieba, Anu. Ale do największego znaczenia i potęgi doszedł Babilon za panowania króla Hammurabiego (1958—1916). On to podniósł cześć Marduka nad innych bogów i wywyższył Babilon nad inne miasta; podbił na południu Chaldeę i wyparł z niej Elamitów. Odtąd władcy babilońscy przywrócili da-

---

du? Jakie granice ich państwa? Czyje było królestwo Ur? Kto był założycielem monarchii babilońskiej? Jaka była pierwsza dynastia w Babilonie? Kto jest najslaw-

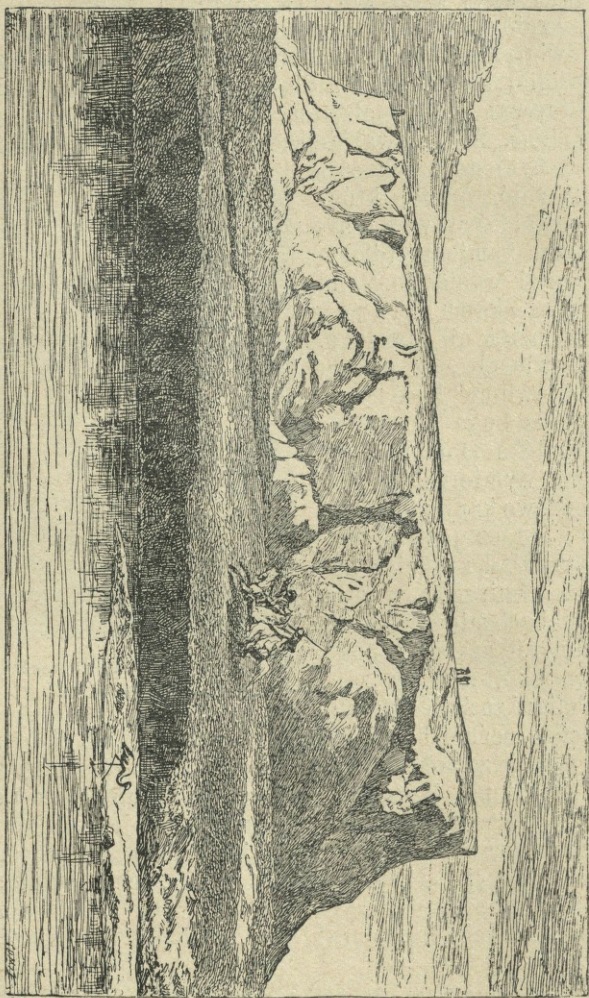
wny swój tytuł „królów Sumiru i Akkadu“ oraz „królów czterech stron świata“. Budował on świątynie i przeprowadził nowy kanał, który rozwidlał się od miasta Sippary nad Eufratem i dostarczał wody miastom południowym, jak Uruk i inne. Ale najważniejszym dziełem Hammurabiego był jego kodeks czyli zbiór praw, który został wyryty na czarnym kamieniu (diorycie) i wystawiony na widok publiczny w świątyni Marduka. Zawierał on prawa, objawione królowi przez boga Szamasza. Kodeks Hammurabiego wymierza bardzo surowe kary za niektóre przestępstwa, na przykład kradzież karze śmiercią; w stosunkach między ludźmi hołduje zasadzie: „oko za oko, ząb za ząb, śmierć za śmierć“. Ale

70. Hammurabi, — Płaskorzeźba.
Muz. brytyjskie.

jednocześnie broni własności, opiekuje się słabymi i ujmuje za pokrzywdzonymi, zwłaszcza za wdowami i sierotami. Kodeks Hammurabiego, niedawno odkopany w starożytnym mieście Suzie, jest najstarszym prawem pisanym, jakie znamy dotychczas w historii. Atoli świetność monarchii babilońskiej starożytnej była krótkotrwała. Niebawem po śmierci Hammurabiego osłabiają ją najazdy

niejszy z królów dynastii amoryckiej? Jego tytuły? Jakie wykonał budowle? Jaki jest najstarszy kodeks? Co on zawiera? Jakie plemiona najeżdżały państwo

71. Wzgórze (tell) Babilu.

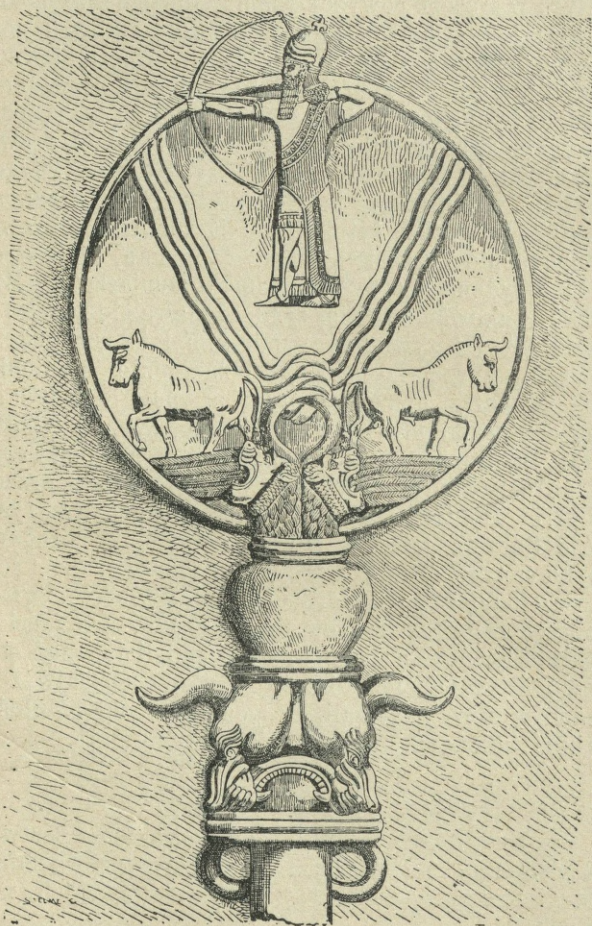
ze wschodu wojowniczych plemion Kaszytów, osiadłych w górach powyżej Elamu, tudzież z zachodu Chettytów (Chattu), którzy wówczas tworzyli potężne państwo w Azji Przedniej. Chettyci zburzyli Babilon i zabrali z sobą posąg Marduka. Po nich opanowali kraj Kaszyci, którzy rozpoczynają okres drugiej dynastji babilońskiej, t. zw. kaszyckiej. Królowie ich noszą obok dawnego tytułu monarchów babilońskich: „król Sumiru i Akkadu“, także tytuł: „król Karduniasz“, prawdopodobnie od bóstwa Duniasz i miasta, będącego ich rezydencyą („twierdza boga Duniasza“). Za ichto panowania żywiol semicki zlewa się zupełnie z tubylczym żywiol sumirskim i tworzy jeden naród. Wszelako powaga i znaczenie Babilonii na zewnątrz upada na przeciąg prawie 500 lat, aż z nowymi przybyszami Chaldejczykami (Chaldu) Babilonia znowu wysuwa się na pierwszy plan dziejów Mezopotamii (w VIII wieku przed Chr.). Do tego czasu główną rolę gra Assyrya. Ale Babilon uchodzi zawsze za kolebkę władzy, jako miasto święte Marduka, z rąk którego królowie odbierali potwierdzenie swej władzy. Było obrzęd religijny, rokrocznie ponawiany uroczyscie. Nawet królowie assyryjscy nie śmieli targnąć się na polityczną niezawisłość Babilonu, co najwyżej sami w niem panowali, ale pod osobnymi babilońskimi imionami.

§ 21. POCZĄTKI ASSYRYI.

Kraj Assyrya wziął nazwę od imienia bóstwa i plemienia Aszur. Była to zarazem nazwa miasta i pierwszej stolicy królów assyryjskich na

---

babilońskie? Kto był założycielem drugiej dynastji babilońskiej? Odkąd datuje się upadek starożytnej monarchii babilońskiej? Kto objął jej rolę? Od czego

72. Sztandar assyryjski. U góry bóstwo Aszur w obramowaniu tarczy słonecznej.

lewym brzegu Tygrysu. Pierwotni mieszkańcy Assyrii byli Semitami; ale zarówno religję swą, jak i cywilizację przyjęli z północnej Babilonii. Tak bóstwa assyryjskie są te same, co i babilońskie, a więc Anu i Bel. Aszur (pierwotnie Aszir) było to bóstwo lokalne. Wyobrażano je w postaci męża, wypuszczającego strzałę z łuku; postać tę, ozdobioną dwoma skrzydłami, umieszczano na tarczy słonecznej. Był to bóg łowów i wojny. Podob-

73. Sfinks assyryjski.

niez czczono boginię Isztar, jako boginię wojny, ale pod innym, sumeryjskim imieniem — Nina. Od tego imienia wzięła nazwę późniejsza stolica królów assyryjskich Niniwa. Główna świątynia bogini Niny znajdowała się w mieście Arbeli (Arbailu), u stóp gór Zagros. Było to miejsce słynne z wyroczni tego bóstwa. Obok tych dawnych bogów sumeryjskich czczono później także

i bóstwa czysto semickie. Do nich należał Hadad albo Adad (później Ramman), który się objawia wśród gromu i burzy i ciska błyskawicę albo walczy młotem; również bogowie Nabu i Dagan. W Assyrii spotykamy pierwotnie tych samych książąt-kapłanów, co i w południowej Babilonii; noszą oni tutaj tytuł „issakku“ i uważali się za zastępców boga Aszura na ziemi. Początek tej kapłańskiej władzy książąt wyraził się nawet później, za królów assyryjskich, w zwyczaju rachuby czasu nie według imienia panującego, lecz według imienia dostojnika, t. zw. „limmu“. Spisy tych dostojników stanowią też jedną z najważniejszych podstaw dla chronologii Assyrii.

§ 22. PODZIAŁ HISTORII ASSYRII.

Historia Assyrii dzieli się na trzy okresy, a to według rezydencji królów oraz charakteru i czasu ich panowania. Pierwszy okres, starożytny, kiedy stolicą było miasto Aszur (dziś ruiny w Kileh-Szergat nad Tygrysem), datuje się od czasów najdawniejszych do r. 900 przed Chr. W okresie drugim, średniowiecznym (900—921), stolicą było miasto Kalah przy ujściu Wielkiego Zabu. Wreszcie w okresie ostatnim, t. zw. sargońskim od imienia pierwszego z królów Sargona (721—625), stolicą była Niniwa nad Tygrysem, powyżej ujścia Zab, nawprost dzisiejszego miasta Mossulu.

§ 23. MONARCHIA ASSYRYJSKA PIERWOTNA.

Pierwszym królem historycznym Assyrii był Ilusuma, który toczył wojnę z założycielem mo-

---

wzięła nazwę Assyria? Jakie są najważniejsze bóstwa Assyrii? Jakie świątynie? Jaka jest najdawniejsza władza książęca w Assyrii? Według czego liczymy chronologię assyryjską? Na ile okresów dzieli się hi-

narchii babilońskiej, królem amoryckim, Sumu-abu. Późniejsi władcy Assyrii byli wasalami królów babilońskich, jak Samsiadad I, wasal Hammurabiego, któremu podlegały miasta Aszur i Niniwa. Samsiadad III (1600 r.) był już potężnym władcą i zwał się „królem całego świata“. Tytuł ten dobitnie charakteryzuje ambycją i zarazem określa program polityczny królów Assyrii. Podboje i kolonizacya assyryjska sięgała już wówczas do Azji Mniejszej. Ten rozrost pierwotny Assyrii powstrzymały dwa nowe państwa: Chettytów w Azji Mniejszej i Mittanów w krainie Naharaim. Dopiero król Hadadnirari I (Rammannirari) i jego następca Salmanassar I (Szulmanu-Aszaridu) rozszerzają państwo assyryjskie na wschód w wojnach z ludami górskimi Kuti albo Gu; na zachodzie w krainie Mussri (Armenia). Salmanassar I przyłączył cały obszar północny Mezopotamii. Odtąd królowie Assyrii noszą tytuł „szar kiszati“, czyli „władcy czterech stron świata“. Salmanassar odbudował świątynię Isztary w Niniwie i położył fundamenty pod nową rezydencją w Kalachu. Równomiernie ze wzrostem Assyrii idzie osłabienie Babilonu. Już Salmanassar I czynił podboje na dynastyi kaszyckiej, a syn jego Tuklati-Ninib zdobył Babilon, uwięził posag Marduka do Aszuru i osadził swoich namiestników w Akkadzie czyli północnej Babilonii i w Karduniaszu, stolicy Babilonii południowej. Odtąd królowie Assyrii dołączają do innych swoich tytułów także tytuł królów Sumiru i Akkadu. Jeszcze raz dźwignęła się Babilonia za królów z semickiej dynastyi Paszi,

---

storya Assyrii i według czego? Który był najdawniejszy król assyryjski? Jaki był stosunek Assyrii do Babilonu za czasów Hammurabiego? Który jest największy z królów assyryjskich doby starożytnej? Kto z nich pierwszy zdobył Babilon? Jaki nosili tytuł królowie assyryjscy?

pochodzącej z miasta Nisibis (Nasibina), zwłaszcza za Nabuchodonozora I (Nabukdrussur). Atoli współczesny mu król assyryjski, Aszur-Risz-Iszi, a zwłaszcza syn jego i następca, Tiglat-Pilezar I (Tukulti-Palsar) zapewnili Assyryi pierwszorzędne stanowisko mocarstwowe w całej Azji Przedniej. Zwłaszcza Tiglat-Pilezar I (w XII w.) był wielkim zdobywcą i talentem organizacyjnym. Dokonał on szeregu podbojów w Syrii, Fenycyi i Palestynie, a zdobycze te następcy jego utrwaliłi nowemi wyprawami. Napis pochwalny na skale u źródeł Tygrysu nazywa go „zdobywcą krajów, od wielkiego morza zachodzącego słońca (t. j. Śródziemnego) aż do morza kraju Nairi“ (czyli do jeziora Van w Armenii).

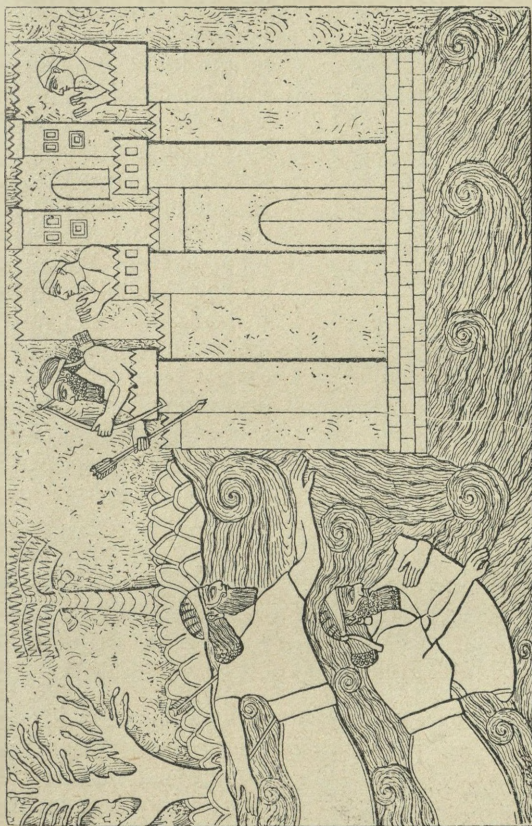
§ 24. ORGANIZACYA I SZTUKA WOJENNA U ASSYRYJCZYKÓW.

Podboje swe królowie assyryjscy zawdzięczali przedewszystkiem wysoce wydoskonalonej sztuce wojennej. Wojsko składało się z piechoty i jazdy na wozach. Piechota była uzbrojoną w łuki, proce, dzidy i miecze. Żołnierze ciężko uzbrojeni mieli na sobie pancerze, nagolenniki i hełmy, oraz okrągłe tarcze. W wyprawach posługiwano się korpusem inżynieryi. Zwłaszcza sztuka oblężenia miast stała u Assyryjczyków nadzwyczaj wysoko: używali oni wszystkich znanych później sposobów oblężniczych, jak: taranów, wież ruchomych, także katapult, czyli maszyn do wyrzucania pocisków. Całe życie królów assyryjskich schodziło na wyprawach wojennych, lub też na zajęciach myśliwskich. Łowy bowiem były równie miłe bogu Aszurowi, jak wojna; z zabitej zwie-

---

Jakie były podboje Tiglat-Pilesara? Czemu królowie assyryjscy zawdzięczali swe podboje? Jaki był stan sztuki wojennej u Assyryjczyków? Jaki był stosunek boga

rzyny składano mu ofiarę. Stąd też Tiglat-Pile-sar I wylicza w swym napisie pochwalnym obok czynów wojennych także i wyprawy myśliwskie, jak polowania na lwy nad Chaburem i łowy na

74. Forteca assyryjska. Piaskorzeźba.

zwierzyne u stóp gór Libanu. Pobudką też i zachętą do wypraw wojennych była cześć boga Aszura. Nakazywał on tępić bezwzględnie swoich

wrogów, czyli nieuznających jego czci, i wymagał dla siebie bezwzględneho posłuszeństwa. Stąd

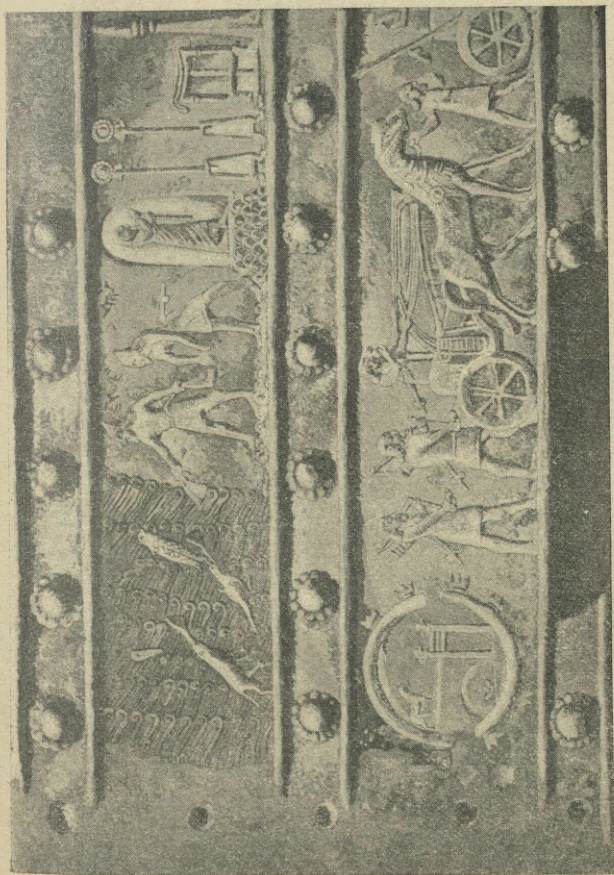
też panowanie królów assyryjskich było despotyczne i okrutne. Miasta zdobyte równano z ziemią, a ludność wyrzynano albo uprowadzano do niewoli, na jej zaś miejsce sprowadzano i osiedlano albo Assyryjczyków, albo też ludność podbitą z innych krajów. Na tem polegał system kolonizacji assyryjskiej, silnie znienawidzony tak samo, jak całe ich panowanie. Assyryjczycy tworzyli potężną organizację wojskowo-despotyczną, ale rządy ich nie były długotrwałe. Najczęściej też chwilowy okres rozkwitu i potęgi kończył się dla nich gwałtownym rozbięciem i katastrofą.

§ 25. PAŃSTWO ŚREDNIO- WIECZNE.

W okresie średniowiecznym w Assyrii występuje cały szereg monarchów wojowniczych i zwycięskich. Rozpoczyna go Aszur-nasirpal III, który podniósł z gruzów miasto Kalah i przeniósł

75. Czarny obelisk Salmanassara II z Nimrud. Muż. Brytyjskie.

tu swoją stolicę. W pobliżu w górach zbudował dla siebie letnią rezydencję (dziś Balawat). Obral

76. Brama spżżowa z Balawat. Fragment z pałacu królów assyryjskich (IX w.). Muz. Bryt.

on sobie za wzór Salmanassara, którego imię dał swemu synowi. Napis pochwalny mówi o nim:

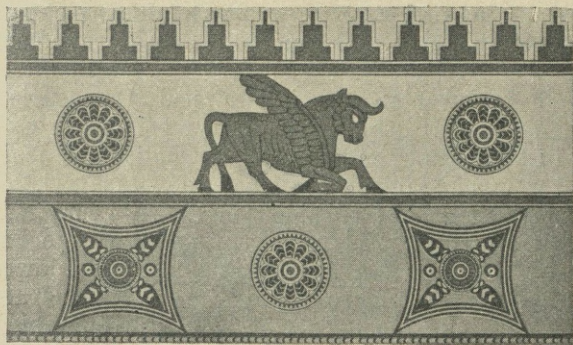
„Zdobywca krajów z tamtej strony Tygrysu aż do gór Libanu i wielkiego morza: wszystkie te kraje od wschodu do zachodu słońca rozpostarł u swych stóp“. Salmanassar II (lub III), syn jego i następcą, (858—824) utwierdził te podboje. W Armenii zwyciężył króla potężnego państwa Urartu (Alarodów) nad jeziorem Wan (Biaina), który był dla królów

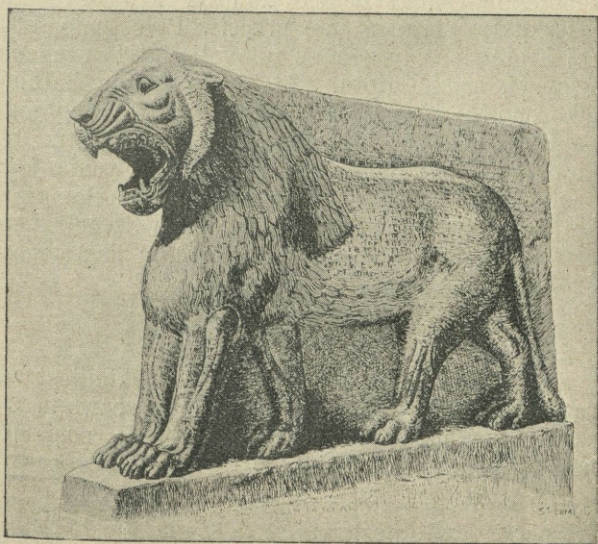
77. Cegła polewana (Nimrud).

assyryjskich groźnym współzawodnikiem. Ale główne podboje Salmanassara II szły na zachód; w Azji Mniejszej dotarł aż do miasta Tarsus w Cylicyi. Jako pomnik jego panowania pozostał się czarny obelisk z marmuru, wykopany w Nimrud.

Aszura do innych ludów? Jaki był system rządów assyryjskich, system kolonizacyi? Jaki ma charakter okres

78. Cegła polewana (Nimrud).

79. Lew. Rzeźba kamienna z pałacu Assurnasirpala (Nimrud).
Muz. Bryt.

Rzeźby, na nim wyryte, wyobrażają sceny składania danin przez ludy podbite. Obszerny napis opowiada czyny Salmanassara II w ciągu 30 lat jego panowania: zwycięstwa nad Damaszkiem, Babilonem, Urartu, podbój Syrii północnej, Cylicyi i krajów u stóp gór Zagros. Obelisk ten jestto zarazem najstarsza kronika dziejów Assyrii. Za panowania królów późniejszych Assyrya coraz więcej traci posiadłości na rzecz wzrastającego królestwa Urartu (w Armenii). Podniósł ją do dawnego stanowiska dopiero Tiglat-Pilesar III, uzurpator żołnierz, nie pochodzący wcale z królewskiego rodu. Przeszedł on wszczęd Medyę, obalił potęgę Urartu i przyłączył do swych posiadłości kraj Nairi, położony między Armenią a północną Mezopotamią; na zachodzie zburzył królestwo Damaszku i wyprawiał się przeciw Palestynie, której królowie naprzemian ulegali bądź władcom Assyrii, bądź Egiptu. Zdobył nakoniec Babilon i koronował się na jego króla (729 r.). Imię jego babilońskie było Pulu (biblijny Ful). Stąd u Greków znany był, jako Poros. Za panowania jego następcy, Salmanasara IV, była obleżona Samaryja, ale zdobycie jej i koniec królestwa izraelskiego przypada dopiero na okres panowania następnego króla, Sargona II.

§ 26. PAŃSTWO SARGOŃSKIE.

Ostatni okres monarchii assyryjskiej jest zarazem okresem najświetniejszego jej rozwoju. Od założyciela nowej dynastyi, Sargona II, nosi monarchia imię sargońskiej. Królowie tej dynastyi

---

średniowieczny? Kto przeniósł stolicę do Kalah? Co to jest królestwo Wan w Armenii? Jakie są czyny Tiglat-Pilesara III? Kto oblegał Samaryę i kto ją zdobył? Kto był założycielem dynastyi sargońskiej? Jaki jest cha-

byli nie tylko dzielnymi wojownikami, lecz dbali również o rozkwit wewnętrzny swoich krajów i o pomyślność mieszkańców. Za ich czasów sztuka i literatura assyryjska doszła do najwięk-

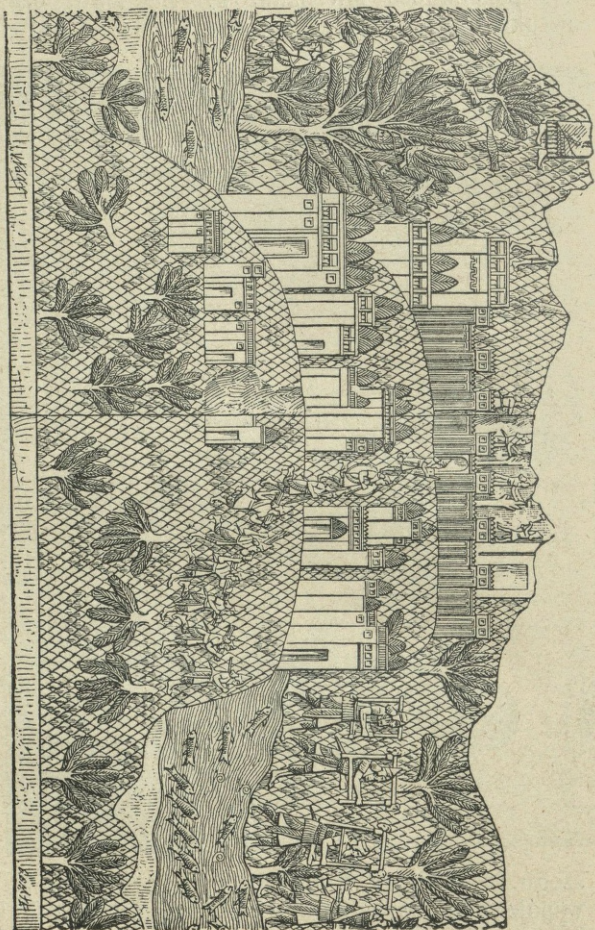

80. Król Sargon (postać środk.) i jego minister. Piaskorzeźba z Chorsabad. Muz. Luwru.

szego rozkwitu, a Niniwa, rezydencya królewska, współzawodniczyła oświatą i cywilizacją z Babilonem. Pierwszy z królów tej dynastyi, Sargon II, był tak samo, jak Tiglat-Pilesar III, uzurpatorem,

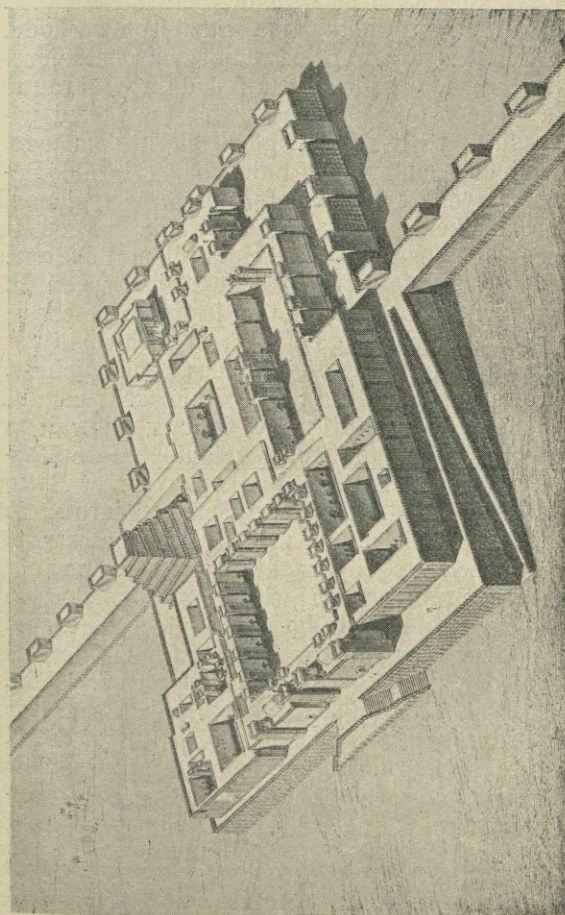
Zaraz w pierwszym roku jego panowania padła Samaryja, a mieszkańcy jej, w liczbie przeszło 27

81. Miasto i pałace assyryjskie. Plaskorzeźba z Kujundzik.

tysięcy, zostali wprowadzeni do niewoli i osiedleni nad Belichem i Chaburem, w prowincyi Goszan,

(Guzan), tudzież w Medyi; na ich zaś miejsce sprowadzono ludność z Babilonu i innych prowincyi

82. Dur-Szarrukin czyli pałac Sargona w Chorsabad. Restytucya według F. Thomas'a.

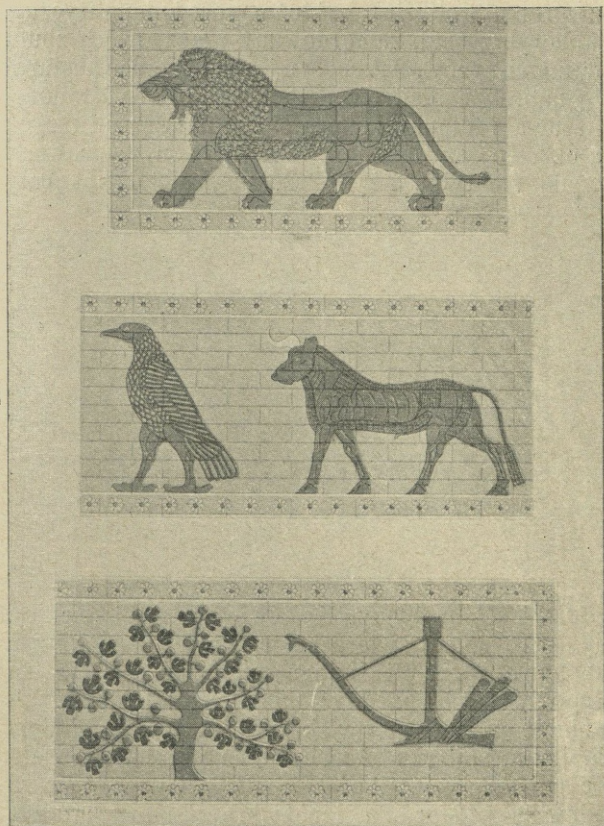
assyryjskich. Sargon II był dzielnym wojownikiem. Teatrem jego wojen były prawie zawsze Armenia,

Syrya i Palestyna. Onto zdobył miasto Karchemysz, (Gargamisz), stolicę państwa Chettytów (717 r.) i położył koniec ich panowaniu w Azji Przedniej. Odtąd nawet imię Cheta znika w dziejach wschodu. O Babilon Assyrya współzawodniczy z Chaldejczykami, którzy się usadowili na południu w „krajnie morza“ (nad zatoką perską), zwłaszcza odkąd potężny książę z Bit-Yakinu ogłosił się królem jego, pod imieniem Merodach-Baladana, (Marduk-Balidin) i sprzymierzył się z potężnym władcą Elamu. Dopiero ku końcowi swego panowania Sargon II zwyciężył go i sam ogłosił się królem Babilonu. Nie tylko jako wojownik, wślawił się Sargon II. Był on mądrym władcą i organizatorem w czasie pokoju. Przydomek jego był „król sprawiedliwy“ albo „król sprawiedliwości“; budował on spichrze, przeprowadzał kanały. Szczególnie zaś pamięć jego panowania utrwalił pałac, który zbudował na północ od Niniwy, przewany od niego Dur-Szarrukin czyli zamek Sargona i odkopany przez Botę we wsi Chorsabad. Zbudowany na podmurowaniu z cegieł wysokości 14 m zajmował on przestrzeń 10 ha i mieścił w sobie trzy świątynie wraz z wieżą (zikkurat), prócz pałacu właściwego, spichrzów, magazynów i arsenału. W jego bibliotece, założonej jeszcze przez Sargona II, przechowały się do dnia najcenniejsze skarby literatury assyryjskiej, a w gruzach tego pałacu odkryto najznakomitsze zabytki sztuki sargońskiej. Sanheryb, (Sin-ahi-erba), syn Sargona II, pragnął jeszcze bardziej wzmocnić nazewnątrz i nawewnątrz swoje państwo. W pierwszym kierunku miał do zwalczenia królestwo Judei,

---

rakter ostatniego okresu dziejów Assyrii? Jaką rolę gra Niniwa? Jaki był charakter panowania Sargona II? Jego podboje? Jego budowle? Co zawierał Dur-Szarrukin? Który z królów assyryjskich zburzył Babilon? Który jest naj-

za którym stał Egipt; dwukrotnie też oblegał Jerozolimę, ale za każdym razem ustępował, raz za

83. Dekoracje ścienne z Chorsabad. Cegła polewana.

wykup, powtórnie skutkiem zarazy w wojsku. Pragnął też ostatecznie skończyć z Babilonem,

którego księżęta wicherzyli ustawicznie, czując za sobą poparcie królów Elamu. Sanheryb zdobył więc Babilon i zburzył do szczętu miasto, (r. 689), ale czyn ten niereligijny, był też wysoce i niepolityczny. Sanheryb zginął, zamordowany przez dwóch zbuntowanych synów. Trzeci syn jego i następca postarał się naprawić błąd ojca. Panowanie Asarhaddona, (Aszur-ahi-idinna), zalicza się do najszcześniejszych w okresie sargońskim. Zmierzył on wyprawami swymi nie tylko Azyę Przednią, ale Egipt cały

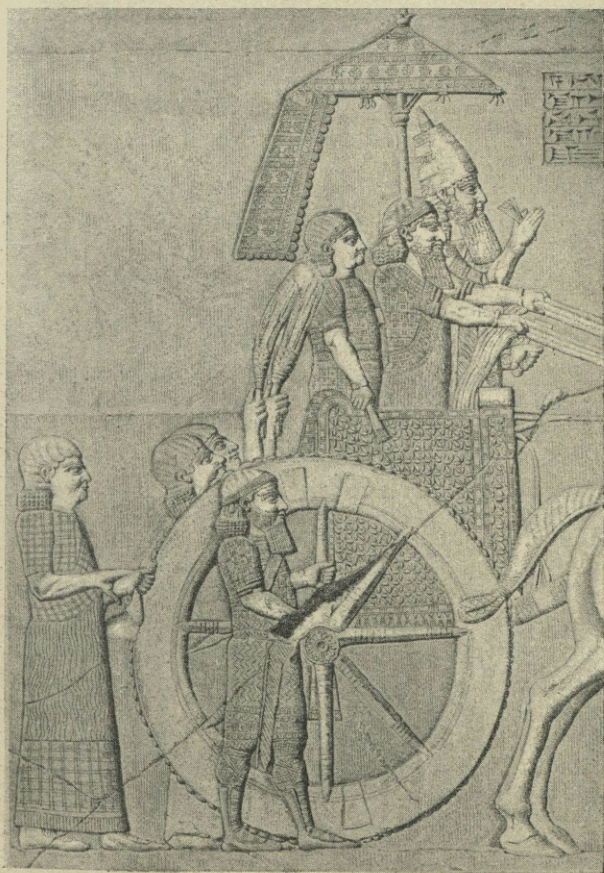
84. Lewek brązowy. Chorsabad.

i dotarł aż do Syeny. Królowie dynastii saickiej, nie tylko uznali zwierzchnictwo nad sobą Assyrii, ale nawet przyjęli imiona assyryjskie. Nie na długo wprowadzie, gdyż już Psamtek I zrzucił z siebie jarzmo assyryjskie (r. 660). Względem Babilonu polityka Asarhaddona przyjęła charakter pojednawczy. Zburzenie Babilonu uznał on za gniew boga Marduka i pobudował nowe miasto, które się wzniosło z gruzów o wiele piękniejsze,

---

większy z królów dynastii sargońskiej? Jakie były wojenne wyprawy Asarhaddona? Jaka jego polityka względem Babilonu? Które miasto zaćmiło Niniwę? Po

aniżeli dawne. Posągi jednak bogów zabrane wróciły do Esagilli dopiero za następnego panowania. Także i Niniwę ozdobił pomnikami. W południowo-zachodniej części miasta Asarhaddon, wznosił dla

85. Assurbanipal na wozie. Plaskorzeźba z Kujundżik. Muz. Luwru.

siebie szereg wspaniałych gmachów, które nazwał „pałacami panowania nad światem“. Niebawem jednakże, Niniwa, miała już ustąpić pierwszeństwo rywalowi swemu—Babilonowi. Assurbanipal, (grecki Sardanapal), nie był wprawdzie typem króla zniewieściałego, jak go przedstawia Biblia, ale wojen sam nie prowadził, tylko powierzał prowadzenie ich swoim wodzom. Jakoż za jego panowania, Assyryjczycy złamali potęgę Elamu i zburzyli do szczętu stolicę jego Suzy, przyczem powróciło do Niniwy wiele skarbów starożytnych, złupionych w Babilonie przez Anzanitów jeszcze za czasów kaszyckich. Pomimo tego, upadek Assyrii szybko się już zbliżał. W podbitych prowincjach wybuchało powstanie za powstaniem. Babilon zagarnął w swe ręce księżę chaldejski Nabopolassar, prawdopodobnie zaraz po śmierci Assurbanipala. Ten ostatni poświęcał całą swą uwagę sprawom literatury i sztuki. Jego zabiegom mamy do zawdzięczenia olbrzymią bibliotekę, (20 tys. tabliczek glinianych), znalezioną w odkopanym pałacu Sargona. Były tam kopje najstarszych zabytków piśmiennictwa babilońsko-assyryjskiego, które na rozkaz króla sporządzono dla jego biblioteki. Zmarł on naturalną śmiercią, a nie zginął, jak utrzymują niektórzy, w płomieniach Niniwy. Legenda ta jednak prawdopodobnie dotyczy następcy jego, za którego panowania Niniwę zdobyli Medowie wraz z Nabopolassem (r. 606). Została ona zburzona tak doszczętnie, że tylko imię jej pozostało w historii, gdyż późniejsze ludy nie umiały nawet oznaczyć miejsca dawnej rezydencji królów assyryjskich. Historię

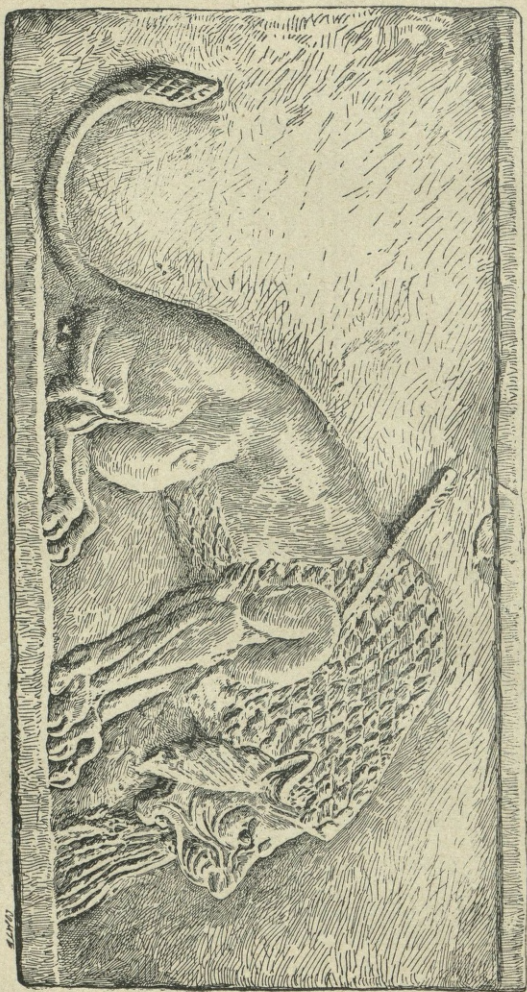
którym królu została się biblioteka z tablic glinianych? Jaki był koniec Assyrii? Jakie są legendy o Ninusie i o Semiramidzie? Jakie są pomniki assyryjsko-babiloń-

też Assyryi całkowicie wypełniono baśniami. Opo-
wiadano o królu Ninusie, założycielu Niniwy,

86. Cegła polewana (Nimrud).

i o małżonce jego Semiramidzie, która zbudowała
Babilon. W legendach tych imię jednej z księ-

87. Lew, rażony strzałą. Plaskorzeźba. Muzeum Bryt.

zniczek assyryjskich Sammu-ra-mat, (prawdopodobnie żony Hadadnirari III), pomieszano z mitami o bogini Isztar, tak samo jak w legendach o królu Ninusie, biblijnym Nemrodzie, odtwarzano typ bohatera Izdubara, mitycznego Gilgamesza.

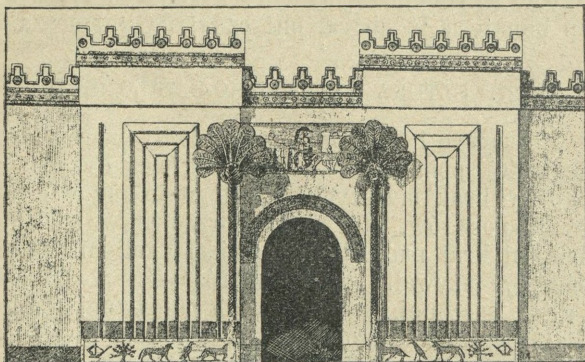
§ 27. SZTUKA ASSYRYJSKO-BABILOŃSKA.

Assyrya i Babilonia pozostawiły nam znacznie mniej pomników, aniżeli Egipt. Przyczyną tego był brak materiału trwałego do budowy lub też do posągów, którym rozporządzał w wielkiej obfitości kraj nad Nilem. Zamiast kamienia Babilończycy używali cegły w różnych postaciach z gliny suszonej, wypalanej lub polewanej (majolika). Cegły te długości 40 *cm*, grubości 5—10 *cm* są niezmiernie trwałe, dlatego też dały się używać do późniejszych budowli. Jeszcze dzisiaj w budowlach nad Eufratem i Tygrysem częstokroć można zauważyć cegłę, znaczoną imieniem dawnych królów assyryjsko-babilońskich. Budowlę wznoszono zazwyczaj na wzgórzach naturalnych lub na sztucznych tarasach—na podmurowaniu. Główne linie architektoniczne są te same, co i w Egipcie — a więc proste, poziome lub pionowe. Zamiast jednak belki podpierającej sklepienie (architrawy), często spotyka się łuk owalny lub ostry (archiwoltę). Babilończycy też pierwsi o ile wiadomo, wynaleźli, a od nich Assyryjczycy przyjęli kopułę, która do dziś dnia na wschodzie pozostała charakterystyczną cechą budowy nie tylko publicznych, ale i prywatnych. Szczególniej ozdobnemi

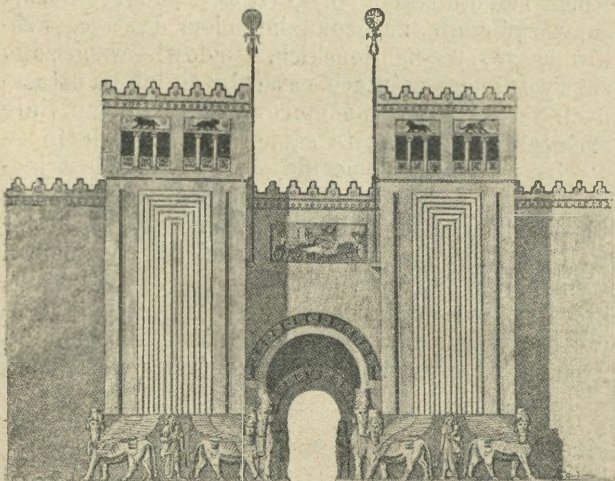
---

skie? Jaki był materiał budowlany, jakie linie architektoniczne i układ? Co to jest archiwolta i kopuła? Jaki ma użytek na wschodzie? Jaki jest wygląd zikkurat oraz pałaców assyryjskich? Jaka jest rzeźba assy-

były bramy, jako miejsca targów, urzędów—zwy-
czaj, który się do dziś dnia zachował na wscho-
dzie. Strzeżone przez byki i lwy skrzydlate od

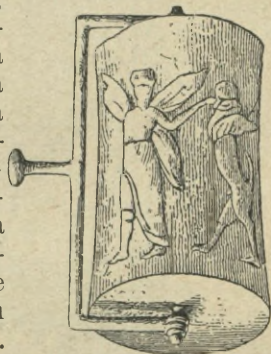

88. Wrota w Dur-Szarrukin. Restytucja Thomas'a.

89. Brama pałaca w Dur-Szarrukin. Restytucja Thomas'a.

zewnątrz — nawewnątrz miały sale wspaniałe kolumnowe, ściany ozdobione płaskorzeźbą, przedstawiającą sceny myśliwskie i wojenne. U góry były uwieńczone zębatymi wieżycami. W świątyniach sklepienia owalne i łukowe zwykle stosowano do budowy wysokich wież, (zikkurat), które zzewnątrz przyozdabiano balkonami, nyżami i loggiami. Ta ostatnia forma budynków przechowała się do dziś dnia na wschodzie w formie minaretu muzułmańskiego. Pałace na podmurowaniu składały się z licznych budynków, tudzież były przyozdobione schodami, tarasami i ogrodami wiszącymi. Ściany wewnątrz zdobiły płasko- i wypukło rzeźby, drzwi zaś posągi byków, (lamuzzi). Rzeźba assyryjska doszła do wysokiego stopnia doskonałości, zwłaszcza w przedstawianiu scen myśliwskich i wojennych. Ogromnie też była rozpowszechniona gliptyka, czyli sztuka wyrzynania pieczęci na kamieniach. Pieczęcie te o kształtach cylindrycznych były w powszechnym użyciu. Każdy akt prawny nosił na sobie wyciśniętą pieczęć danej osoby, z wizerunkiem bóstwa opiekuńczego. Do bardzo popularnych należały pieczęcie z wizerunkiem legendarnego bohatera Gilgamesza, których się po dziś dzień mnóstwo dochowało.

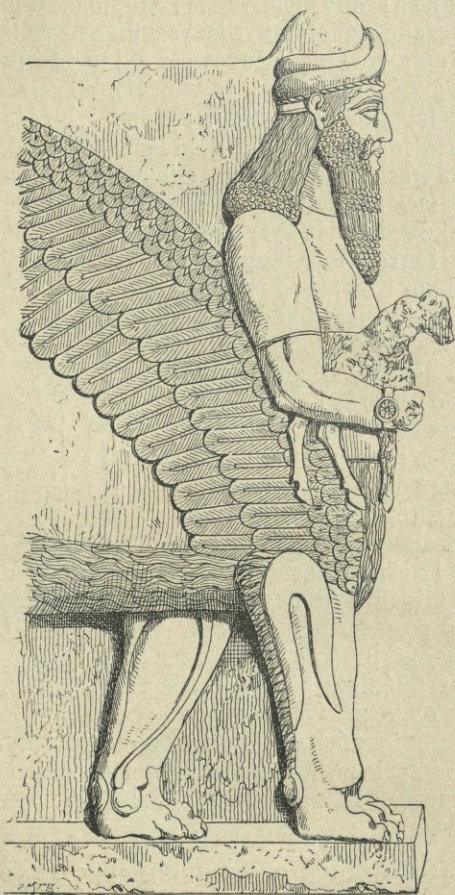

90. Cylinder assyryjski
— oprawa nowoczesna.

§ 28. PAŃSTWO NOWO-BABILOŃSKIE ALBO CHALDEJSKIE.

Założycielami jego byli książęta z południowej Babilonii — Chaldu czyli Chaldejczycy, jak wyżej

wspomniany książę Bit Yakinu Merodach-Baladan—
od których i cały okres w dziejach Babilonii zowie

91. Byk assyryjski.

się chaldejskim. Właściwym jednak twórcą jego był
dopiero Nabopolassar, (Nabu-pal-usur), wasal Assy-

ryi, który zbuntował się i razem z Medami zburzył Niniwę. W gruncie rzeczy, z upadkiem Assyrii kraj Dwurzecza zmienił tylko władców, język bowiem oraz cywilizacya wraz z ludnością pozostały te same. Nabopolassar wkroczył w ślady dawnych królów Assyrii: odparł on najazd egipskiego faraona Neka II, który chciał zagarnąć Syryę i Palestynę. Wysłał on przeciw niemu syna swego Nabukadresa, który go zwyciężył w bitwie pod Karchemyszem (r. 605). Jestto kres rozszerzania się Egiptu w Azji Przedniej. Syn i następca Nabopolassara Nabukadresar (Nabukudur-ussur, biblijny Nabuchodonozor), zdobył Jerozolimę i przyłączył królestwo judzkie do Assyrii (r. 586). On to podniósł z gruzów dawny Babilon i przebudował go w kształcie prostokąta, poprzecinanego regularnymi ulicami; otoczył go potrójnym murem, obramował tarasami ceglanyimi brzegi rzeki; budował nowe kanały, wznosił wspaniałe pałace. Za jego panowania, Babilon stał się stolicą ówczesnego świata. Odtąd zarówno on, jak i jego następcy, zaniechali dawnych tytułów królów assyryjsko-babilońskich, kontentując się samym tytułem „królów Babilonu“. Rządy jednak następców jego były wielce niedołężne. Ostatni z królów chaldejskich Nabunaid, nawpół obłąkany, trzymał się zdala od rządów i mieszkał w arabskim mieście Taima czy może na jednym z przedmieść Babilonu. Rządy zaś sprawował jego syn Bel-szar-ussur—biblijny Baltazar. Za jego to czasów nastąpił najazd Persów. W celach obrony miasta sprowadzono doń na rozkaz Nabunaida posągi wszystkich bogów. Miesz-

---

ryjska? Co to są cylindry babilońsko-assyryjskie? Jaka nauka zajmuje się pieczęciami? Jaki jest ostatni okres monarchii babilońskiej? Jakie są podboje Nabukadresa? Kto zdobył Babilon?

kańcy jednak tak dalece zubożeli już na to, kogo mają za pana, iż gdy wojsko perskie zbliżyło się do miasta, podnieśli bunt i poddali się królowi Cyrusowi. Odtąd rozpoczyna się w Babilonie panowanie Persów (r. 538).

BIBLIOGRAFIA.

Maspero G.: *L'histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*. T. I—III (j. w., str. 81).

Meyer Eduard: *Geschichte des Alterthums*. T. I, cz. 2, wyd. r. 1909.

— *Sumerier und Semiten in Babylonien*. (Abhd. d. kg. preuss. Akad. in Berlin r. 1906).

L. W. King: *Chronicles, concerning early Babylonian kings*. (Studies in eastern history). 2 t. wyd. 1907.

A. H. Sayce: *The archeology of the cuneiform inscriptions*. 1907.

G. Smith: *Chaldäische Genesis*. Przekład H. Delitsch'a. 1876.

C. P. Tiele: *Babylonisch-assyrische Geschichte*. (Perthes. Handbücher der alten Geschichte. I ser. IV oddział). Gotha 2 t. 1886 r.

— *Geschichte der Religion im Altertum*. T. I. (j. w., str. 81).

Hommel Fritz: *Geschichte des alten Morgenlandes*. (Sammlung Göschen. 1904).

— *Die Semiten und ihre Bedeutung für die Kulturgeschichte*. Lipsk. 1888.

Hugo Winckler: *Geschichte Babyloniens und Assyriens*. Lipsk. 1892. (Völker und Staaten des alten Orients I).

Delitzsch Fr.: *Mehr Licht*. 1907.

St. Boscawen: *The first of empires*. 1905.

Der alte Orient. Art. H. Wincklera, Fr. Delitzscha, A. Jeremiasa, L. Messerschmidta, A. Billerbecka, H. Zimmerna, A. Ungnada, R. Zehnpfunda, M. Oppenheima, O. Webera, B. Meissnera, F. Ulmera, G. Hüsinga, O. Webera, H. Weissbacha. Wyd. r. 1900—1910.

Lange A.: *Epos babiloński, Enuma elisz*. (Przekład. Epos t. I).

D. H. Müller: *Ustawy Hammurabiego*. Przekład 1905.

Perrot et Chipiez: *Histoire de l'art dans l'antiquité*. T. II. *Chaldée et Assyrie*. r. 1884.

Schorr M.: *Ważniejsze kwestye z historyi semickiego wschodu*. Lwów. 1907.

— *Państwo i społeczeństwo babilońskie w okresie t. zw. dynastyi Hammurabiego*. 1906.

SYRYA I PALESTYNA.

§ 1. OGÓLNY CHARAKTER KRAJU.

Przestrzeń kraju, leżąca między Egiptem a Mezopotamią, ma charakter pustynny; tworzy ona wyżynę syryjsko-palestyńską, która na południu łączy się z podobnym wyżem arabskim, lecz

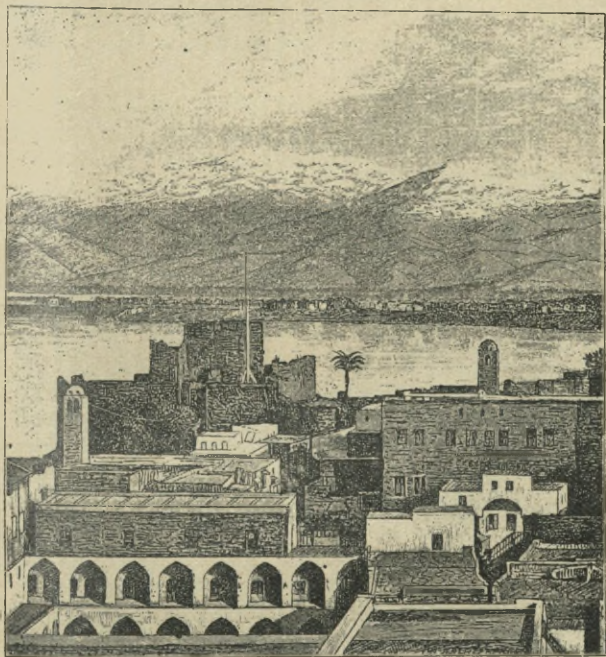
92. Cedry w górach Libanu.

jest od tegoż znacznie mniejsza. Cały bowiem obszar wyżu syryjsko-palestyńskiego nie wynosi więcej ponad 100 mil długości i 15 — 20 szerokości. Zachodnia krawędź tego wyżu spada stro-

---

Co znajdujemy na mapie między Egiptem a Mezopotamią? Co otrzymało nazwę wyżu syryjsko-palestyń-

mo do m. Śródziemnego, gdzie wznoszą się dwa pasma gór nakrawędnych. Jedne z nich są to góry Libanu, a ciągną się one od ujścia Nahr-el-kebiru (st. Eleutheros) aż po kolano rz. Litani (st. Leontes), który tutaj załamuje się na zachód

93. Bajrut z widokiem na góry Libanu.

i wpada do morza. Równolegle z górami Libanu ciągnie się od wschodu pasmo gór nieco niższych, t. zw. Antyliban, podnoszący swój poziom ku po-

---

skiego? Jakie są jego znaczniejsze wzniesienia? Jaka jego krawędź zachodnia? Jaki jest charakter gór Libanu

łudniowi w oddzielnie stojącej grupie gór Hermonu. Dolina rz. Kiszon oddziela na południu pasmo gór, zakończone stromym przyłądkiem, wkraczają-

94. Wodospady libańskie.

cym w morze do zatoki Akra, tak zwaną górą Karmel. Góry Libanu tworzą największe wzniesienia na wyżynie Syrii, a nazwa ich wzięła zapewne początek od przezierających białych skał (po hebrajsku leban — bielić się). Tak góry Libanu, jak i Antylibanu, są wapienne, z wierzchu tylko pokryte gliną czerwoną; wysokość ich średnia nie przewyższa wysokości naszych Tatr. W starożytności szczyty ich były pokryte wspaniałymi lasami cedrowymi, dziś wytrzebionymi; stoki zato i dzisiaj zielenią się winnicami, drzewami owocowymi i bujną roślinnością południową. Północno-zachodnią krawędź Syrii tworzy górzysta kraina Amanus, słynąca również niegdyś bogactwem drzewa cedrowego. Stanowi ona przejście od Syrii do Cylicyi w Azji Mniejszej. Stopniowo w głąb się posuwając, spostrzega się, że wyżyna znacznie się obniża i przedstawia kraj o charakterze płaskim, przechodzący poza rz. Eufrat w krainę Dwurzecza. Jestto t. zw. kraina Nadrzecza (Parapotamia) po hebrajsku Naharain. (Z tłumaczenia jej powstała, być może, późniejsza nazwa grecka Dwurzecza—Mezopotamia). Najznaczniejszymi rzekami Syrii są: Orontes (Nahr-el-Asi) i Leontes (Litani); obydwie mają swe źródło w dolinie między Libanem a Antylibanem i obydwie płyną środkiem tej doliny, w przeciwnym jednak kierunku, jedna ku północy, druga ku południowi, ażeby po przebicciu się przez pasmo gór ku zachodowi rzucić się w morze. Przestrzeń urodzajnej ziemi, między temi dwoma pasmami się znajdującą, nosiła w starożytności nazwę

---

i Antylibanu? Co stanowi przejście od Syrii do Azji Mniejszej (Cylicyi) i do Mezopotamii? Co nosiło nazwę Naharainu? Jakie są najznaczniejsze rzeki Syrii i w jakim biegną kierunku? Jakie są w Syrii oazy? Które są

Celesyryi czyli Syryi Wyżłobionej (ή κοιλή Συρία), później rozciągniętą i na obszar na wschód od tegoż pasma. Jestto najurodzajniejsza część całego wyżu, która w starożytności nosiła nazwę spichrza Syryi. Tutaj nad Orontem rozwinęło się i kwitło rolnictwo, nad Leontem zaś ku południowi uprawiano wina, oliwki, tudzież liczne drzewa owocowe. W przeciwieństwie do pobrzeża, wewnątrz Syryi jest w większej części stepem nieurodzajnym; jedyne wyjątki stanowią w nim oazy. Jedna z nich to słynna z urodzajności oaza Damaszku, na wschód od gór Hermon położona, której wody dostarcza rzeka Barada, gubiąca się następnie w słonych jeziorach stepowych. Sztuczne też nawodnianie jest niezbędne w tym klimacie i ono podtrzymywało rolnictwo, którego obszar był dawniej znacznie rozleglejszy, aniżeli dzisiaj.

Przedłużeniem Celesyryi ku południowi jest Palestyna, kraj nad rzeką Jordanem. Dolina Jordanu stanowi szczelinę czyli tektoniczne pęknięcie skorupy ziemskiej, zamknięte przez zatokę Akaba, oddzielającą półwysep Synaj od Arabii. Wody Jordanu biorą swe źródła w górach Hermonu. W dalszym biegu ku południowi wpada Jordan do jez. Genazareth, położonego 100 m poniżej powierzchni morza, następnie zaś do m. Martwego, które jest najniższym zagłębieniem wodnym na powierzchni kuli ziemskiej (400 m poniżej poziomu morza Śródziemnego). W przeciwieństwie do Nilu i innych rzek, Jordan nie łączy całego swego nadbrzeżnego obszaru w jedną krainę, lecz dzieli go na dwie zupełnie odrębne części zarówno pod względem

---

najurodzajniejsze części Syryi, i od czego zależy urodzajność oaz? Co stanowi przedłużenie Syryi ku południowi? Jaka jest formacja doliny rzeki Jordanu? Jaki charakter ma dolina tej rzeki? Jaki jest podział Pale-

geograficznym, jak etnograficznym, a w następstwie tego i politycznym. Część kraju na zachód od Jordanu aż do wybrzeża morskiego jest to wyżyna, urozmaicona lekkimi wzgórzami i dolinami. Tworzy ona słynną z urodzajności ziemię Kanaan, krainę „mlekiem i miodem płynącą”. Wschodni brzeg Jordanu odrazu dochodzi do wysokości blisko tysiąca metrów i stanowi krawędź, dzielącą Palestynę od sąsiedniego wyżu arabskiego; tutaj zaczyna się pustynia kamienista i bezwodna. Taka

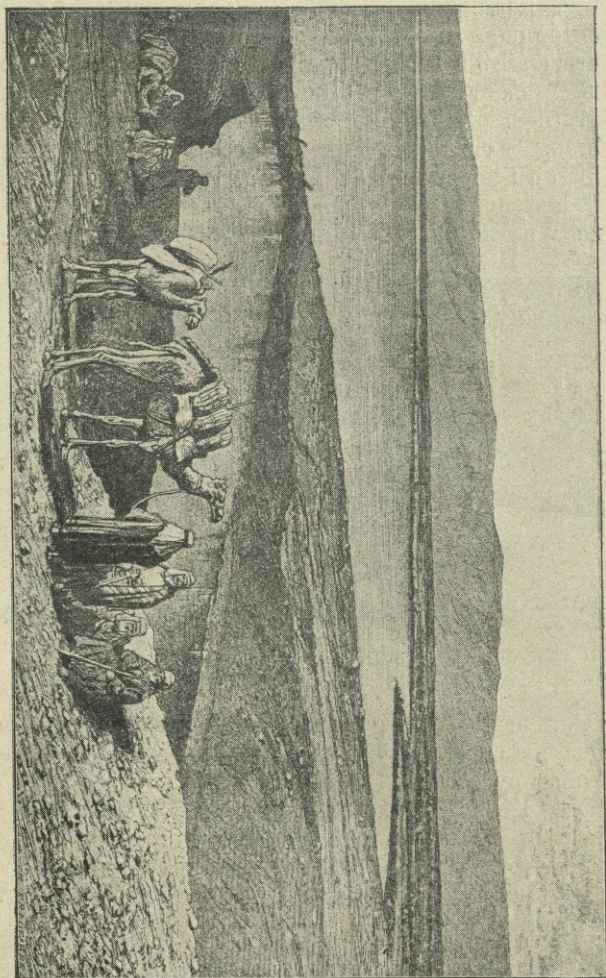

95. Jezioro Genazareth albo Tyberiadzkie.

sama pustynia rozciąga się i na południe od Palestyny aż po Egipt. Jestto półwysep Synaj, zakończony górami tegoż imienia. Historia jego łączy się z dziejami Palestyny, ale właściwie należy on już swym charakterem geograficznym do półwyspu Arabii, od którego oddziela go tylko owa szczelina tektoniczna, kończąca się w zatoce Akabie.

---

styny? Co stanowi krawędź jej wschodnią? Jaki związek ma Palestyna z półwyspem Synaj pod względem geogra-

96. Morze Martiw.c.

97. Koczownicy z nad brzegu Jordanu.

98. Plemiona koczownicze Beduinów w Palestynie.

§ 2. ZALUDNIENIE.

Odpowiednio do charakteru kraju, ludność Syryi i Palestyny jest zrzadka osiadła, przeważnie zaś pędzi żywot pasterski, koczowniczy. Według języka należy ona do grupy ludów semickich. Potwierdzają to także pewne cechy fizyczne, jak wargi grube, nos wygięty, czaszka szpiczasta i czoło w tył cofnięte obok włosów

99. Semici. Według malowidła tebańskiego.

czarnych lub rudych, które do dziś dnia znamionują Semitów. Egipcjanie od dawna zwali te ludy mianem Amu lub Imu i odznaczali ich na swych malowidłach żółtą barwą skóry.

Ubiór ich też na starożytnych rysunkach różni się od ubioru Egipcyan: Semici nosili albo opaskę na biodrach albo koszulę (chiton), ale nie koloru białego, jaką znajdujemy u Egipcyan, nawet u ludu prostego, lecz barwną wzorzystą i z grubej wełny na wzór ludów babilońskich. Głowy stroili czapką miękką (rodzaj zawoju), przewiązaną opaską; na nogach nosili buty ze safjanu czerwonego. Brody i włosy mieli bujne, które najczęściej trefili.

---

ficznym a historycznym? Jakie charakter krainy wytworzył warunki życia Semitom? Jak przedstawiali na rysunkach Semitów—Egipcjanie? Czem zewnątrznie Se-

§ 3. KULTURA SEMICKA.

Po Semitach w Syrii i w Palestynie nie pozostało tyle śladów kultury, co po innych ludach starożytnych, nawet po Babilończykach. Najstar-

100. Muzyk. Typ ludowy w Syrii.

szymi zabytkami ich życia na pustyni są studnie, o których utrzymanie troszczą się zarówno pasterze, jak i koczownicy. Natomiast sposób życia pierwotnych Semitów zachował się jeszcze do dziś dnia pośród ludów na pustyni — beduinów czyli Arabów. (Arab znaczy po arabsku step, pustynia). Stąd niektórzy uczeni, jak Sprenger, Schrader, uważają półwysep Arabię za kolebkę Semitów. Nazwa ta dla całej grupy językowej jest tylko

101. Studnia w Beersebie.

uświęcona zwyczajem i wywodzi się od imienia biblijnego Sema, syna Noego. (Po hebrajsku oznacza „dzieci chwały“). Historia istotnie dostarcza wiele przykładów osiedlania się koczowników i przejścia ich od sposobu życia pasterskiego do rolniczego, ale tylko skutkiem zmiany siedzib i warunków oto-

---

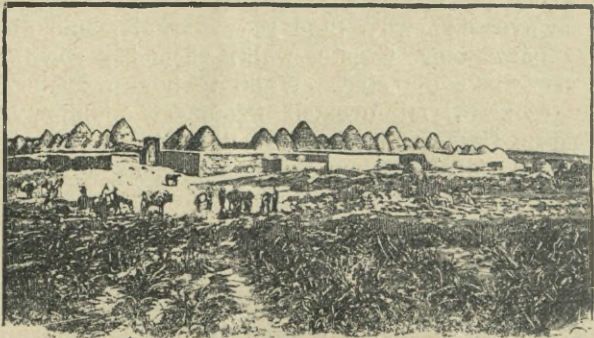
mici odróżniają się od innych ludów? Jaka jest teoria pochodzenia Semitów, i skąd się wzięła ich nazwa?

czenia. Dzisiejsi jednak Arabowie pędzą tryb życia, nie o wiele różny od tego, jaki wiedli w starożytności. Żyją oni niewielkimi grupami czyli rodami, łącząc się na podstawie związków krwi pod dowództwem swych starszych — patryarchów biblijnych, czyli dzisiejszych szejków, którzy utrzymują porządek i wypełniają władzę nad wszystkimi. Nazewnątrz między rodami nie istnieje żadna władza; każdy zmuszony jest wymierzać sprawiedliwość sam sobie. Rządzą się prawem odwetu, t. j. dochodzą zemsty za doznane przez siebie lub krewnych krzywdy. Stąd rody wytępiają się nieraz nawzajem. Częste walki zachodzą również o pastwiska dla stad. Walki te lub przymierza są też zwykłymi formami współżycia plemion na pustyni. Czasem długotrwała walka stwarza potrzebę wodza (emira), który niekiedy sięga po władzę królewską (malik). Beduin kocha się w swym trybie życia, wolnym, pasterskim, koczowniczym i czuje pogardę dla ludzi osiadłych a więc rolników. Z zawodu jest on tylko pasterzem i hodowcą, skąpe jednak środki do życia zmuszają go niekiedy do szukania zdobyczy drogą grabieży. Bogactwa ludów osiadłych nęcą koczowników i powodują ich najazdy, które są stałym zjawiskiem w historii. Wiadomo bowiem, że często kraje cywilizowane podpadają władzy koczowników, którzy się w nich osiedlają. Tak było i w starożytności. Zato na pustyni koczownicy oddają ważne usługi ludom cywilizowanym, broniąc bezpieczeństwa dróg i prowadząc karawany. Stąd też zajęcie kupieckie odpowiada najlepiej charakterowi Semitów. Przyczyniło się do wy-

---

Który z ludów semickich najdłużej zachował swe obyczaje? Co oznacza Arab? Jaki jest sposób życia beduinów? Jaka jest u nich władza? Jakie prawo? Na czym opierają się związki społeczne? Jakie są zajęcia

tworzenia tego ich charakteru także położenie ich siedzib na przejściu od krajów śródziemnomorskich i nad m. Czerwonem do obszaru Dwurzecza i zatoki perskiej. Jestto znana i dzisiaj główna linia komunikacyjna między wschodem a zachodem. Stąd też ludy tu zamieszkałe odgrywali zdawna rolę pośredników w handlu światowym. Tak z Egiptu tędy szła główna droga do Syrii na Mageddo, położone w dolinie rz. Kiszona, stamtąd zaś przez Palestynę na Kadesz i Ha-

102. Wioska syryjska w okolicach Aleppo.

math do Aleppo (Halwan). Z Aleppo na Karchemysz nad Eufratem droga kierowała się do kraju Dwurzecza. Tutaj więc w kraju Naharain zbiegały się główne drogi lądowe, idące z północy od Azji Mniejszej, z zachodu od Cylicyi i m. Śródziemnego oraz od południa z Egiptu w kierunku na wschód do ognisk cywilizacji babilońskiej. Główne węzły

---

mieszkańców? Jaki jest tryb życia na pustyni? Skąd się wzięło zamiłowanie Semitów do handlu? Jakie usługi oddają mieszkańcy pustyni ludom osiadłym? Jaki jest stosunek koczowników do cywilizacji? Jakie położenie handlowe Syrii i Palestyny pośród cywilizacji staro-

tych dróg, miasta takie, jak Mageddo, Kadesz, Karchemysz, były też punktami największych walk i bitew, staczanych w starożytności o panowanie nad Azyą. Toczyły się walki te zarazem o posiadanie Syrii czyli o źródło bogactw, jakie dostarczał starożytny handel między wschodem a zachodem.

§ 4. RELIGIA SEMITÓW.

Koczownicy oddają przeważnie cześć temu wszystkiemu, co wzbudza ich ciekawość albo prosto uwagę na pustyni. Dlatego Semici czcili pierwotnie drzewa, pojedynczo stojące, których gałęzie do dziś dnia jeszcze obwieszają rozmaitymi wotami czyli ofiarami, studnie, z których czerpali wodę dla siebie lub dla swoich stad, kamienie, zwłaszcza meteoryty, spadłe z nieba, czasem prosto krzak jakiś albo górę. Te przedmioty martwe godne były w ich pojęciu wielbienia religijnego z tego powodu, że miały być miejscami, gdzie przesiadują duchy. I do dziś dnia Arabowie czczą kamienie święte, które zowią betyle. (Po arabsku bet-el oznacza dom boga). I w ludziach są—według ich mniemania—duchy, które po śmierci człowieka albo mieszkają nadal w grobie, stąd kamień grobowy nazywano tak samo, jak duszę (nefesz), albo wychodzą z ciała i wówczas straszą one oraz prześladują żyjących. Tak powstały legendy o widziadłach, demonach o kształtach potwornych, upiorach, które piją krew ludzką (po hebrajsku kerabim, serafim). Często pojęcie bóstwa u ludów semickich łączy się z ciałami niebieskimi, jak słońce (szamasz), księżyc (sin), gwiazdy (religia astral-

---

żytnej wschodu i zachodu? Skąd się bierze wiara w przedmioty martwe? Jakie zjawiska są przedmiotem czci na pustyni? Gdzie są miejsca kultu? Jakie były pojęcia

na), chociaż także czczą oni i ziemię. Bóstwo

103. Bogini Asztoret. Terrakota
wys. 0,26 m. Muz. Luwru.

u Semitów nosiło ogólną nazwę hebrajską ilu albo el. Do niego dorabiano rodzaj żeński. Tak powstało imię bogini ilat także athtar. (U Babilończyków ishtar, u Kanańczyków asztart, u Fenicyan asztoret). Rzadziej nazywano boga baal lub bel (rodzaj żeński balit, belit). Oprócz tego nazywano go także panem (rabb, adon, adonis), lub królem (malek, r. ż. melkat). Były to ogólne nazwy na pojęcie boga, nigdy zaś imię własne jednego boga. Pojęcia bowiem jednobóstwa u Semitów pierwotnie wcale nie było. Mieli natomiast wszczepione silnie pojęcie bóstwa opiekuńczego dla jednego rodu lub plemienia. Każde plemię miało swego własnego boga, które to bóstwo odnosiło się wrogo do bogów innych plemion. Cywilizacja łagodziła te przeciwieństwa i łączyła czasem różnych bogów w wielu plemionach we wspólne bóstwa. Jedynie Izraelici utrzymali swego

jedynego boga, i ta wyłączność pomogła im z czasem do wytworzenia wiary w jednego Boga czyli do powstania monoteizmu. Wogóle Semici przedstawiali sobie bogów w postaci władców groźnych, nieprzystępnych, nawet okrutnych tak dalece, iż jedno spojrzenie boga zabijać mogło śmiertelnych. Dla zadosyćuczynienia też swemu bogu albo dla uśmierzenia jego gniewu składano mu ofiary, i na tem właśnie polegał dobry stosunek plemienia z własnym bogiem. Im większe były ofiary, tem życzliwiej widział je bóg, dlatego też w nadzwyczajnych razach nie wahano się zabijać nawet dzieci na ofiarę. W czasie ofiary bóstwo siedzi na ołtarzu i pije krew, tą samą krwią mazali wierni swe ciało. I w ten sposób plemię zawierało układ swój czyli przymierze z własnym bogiem. Aby zapewnić sobie pomoc bóstwa, trzeba go było mieć ciągle przy sobie albo nosić za sobą czasem w skrzyni, czasem na drzewcu w kształcie chorągwi. Z tą skrzynią, jak arka przymierza Izraelitów, lub chorągwią, jak sztandar Mahometa, plemię najściślej wiązało swoje losy i zarazem losy swojego boga. Celem jego była walka i tępienie innych bogów. Wyznawcy przeto jego starali się o to, ażeby przywieść do uległości inne ludy i poddać je pod jarzmo swojego boga. Stąd religia podsycała usposobienie wojownicze u ludów semickich, i odwrotnie walka w imieniu boga podniecała w nich zapał i przywiązanie do swej religii. Ta religia prasemicka pomieszała się później z mitami babi-

---

i nazwy dla oznaczenia bóstwa męskiego i żeńskiego? Na czym polega religia astralna? Jaki jest początek monoteizmu? Jaki był stosunek bóstwa do plemienia? Jakie znaczenie miała ofiara? Co to jest układ lub przymierze z bogiem? Jaki był charakter bogów? Jakie są symbole kultu? Na czym opierało się ich praktyczne znaczenie? Jaki wpływ miała religia na charakter Semitów? Jaki

łońskimi oraz z wierzeniami Egipcyan; zawsze jednak przechowała się u Semitów skłonność do wyłączności religijnej, która pierwotnie była jedynie wyłącznością plemienną, a z czasem stała się

104. Bóstwo fenickie—Baal-Szamaim.

podstawą wytworzenia wiary w jednego wspólnego wszystkim ludziom Boga. Dlatego ludy semickie

---

jest udział Semitów w rozwoju wierzeń religijnych ludzkości? Gdzie leży Fenycya? Co to za rodzaj kraju, i ja-

znajdują jedne z najważniejszych miejsc w dziejach rozwoju religijnego całej ludzkości.

§ 5. FENICYA I FENICYANIE.

Wązki pas nadbrzeżny, na stokach Libanu położony a ciągnący się na południe aż po przylądek Karmel i dolinę rzeki Kiszonu, nosi nazwę Fenicyi. Długość jego wynosi zaledwie 60 km, a szerokość największa tylko kilka kilometrów.

105. Przeście Nahr-el-Kelbu.

Góry Libanu są tutaj wysokie i stromo spadają do morza, komunikacya przeto lądowa jest bardzo utrudniona, czasami przerywa się zupełnie, zastępuje ją komunikacya wodna. Najważniejsze przejście lądowe jestto droga, przerzucona na skałach ponad morzem na południe od ujścia do niego rz. Nahr-el-kelbu (st. Lykos). Tutaj też na skałach uwiecznili swoje wizerunki najwięksi zdobywcy Azyi,

---

kie są jego rozmiary? Kto go zamieszkuje? Jaki jest język Fenicyan? ich pochodzenie? Jakie są tradycye ich

jak Ramzes II, Salmanasar III i Nabukadsesar. Najlepiej zachował się wizerunek i napis skalny Asarhaddona. Wybrzeże morskie jest też skaliste i mało dostępne; dlatego porty są rzadkie tutaj i nie wygodne, najczęściej na wysepkach sąsiednich sztucznie zbudowane. Brak zupełny rzek zastępują liczne potoki, spadające kaskadami wprost z gór do morza. Mieszkańcy tego kraju byli Semitami, mowa ich należy do tej samej grupy, co i język hebrajski. Własna ich nazwa Kanaanici wskazuje na pokrewieństwo z tegoż imienia mieszkańcami krainy Kanaan na południu Syrii; istniała nawet tradycja, która ich siedziby pierwotne podaje, jako leżące nad morzem Martwym, (Syrium Stagnum), skąd miało ich wypędzić wielkie trzęsienie ziemi, wskutek czego udali się nad morze, gdzie założyli miasto Sydon. Tradycja ta jest analogiczną do wywędrowania Lota z Palestyny. Opowiadanie Greków o pierwotnej siedzibie Fenicyan nad zatoką Perską pochodzi z późniejszych za czasów aleksandryjskich powstałych kombinacji nazw miast fenickich z nazwami miast nad tą samą zatoką, spotykanymi na wyspach Perłowych (Bahrein). Nazwa kraju Fenicya jest grecka. U Rzymian utrzymała się inna nazwa dla współplemieńców Fenicyan, mianowicie Kartagińczyków. Zwano ich Punami, w której to nazwie doszukują się współcześni badacze przeróbki nazwy Punt albo Puanit. Takiem mianem obdarzali bowiem Egipcyanie ludy, zamieszkałe na wybrzeżu m. Czerwonego i w Arabii, a nawet jeszcze dalej na południu (dzisiejszy kraj Somali). Wątpliwe jest jednak egipskie pochodzenie tej nazwy. Pewne jest natomiast, że

---

wędrowek i osiedlenia? Skąd się wzięła nazwa kraju? Co wiemy o rasie hamickiej? Gdzie mieszkali ludzie tej

Egipcyanie zaliczali ich do tej samej rasy, co i siebie, t. j. hamickiej, i na rysunkach wyróżniali czerwoną barwą skóry. Rasa ta tworzy zwartą grupę białych, najstarszą i najdalej na północ mieszkającą od dzisiejszych plemion murzyńskich Afryki. Grecką nazwę Fenicyi też tłómaczą od koloru skóry mieszkańców (foinos = czerwony). Później przeniesiono tę nazwę i na drzewo palmowe (fojniks). Ale palma daktylowa w Fenicyi wcale nie rośnie. Wogóle jak niewyjaśnione jest pochodzenie nazwy Fenicyi, tak samo też ciemną jest prastara historia tego ludu. Najstarszym historykiem Fenicyi miał być kapłan z Berytu Sanchuniathon, żyjący w wieku XIII przed Chr.; dzieje atoli, podane według niego przez uczonego męża epoki cesarstwa, Filona z Biblos (w II w. po Chr.) są to tylko mity i podania religijne miejscowe, opracowane przez samego Filona, w których pomieszana jest uczoneść późniejsza helleńska z oryginalną tradycją miejscową.

§ 6. USTRÓJ POLITYCZNY I SPOŁECZNY.

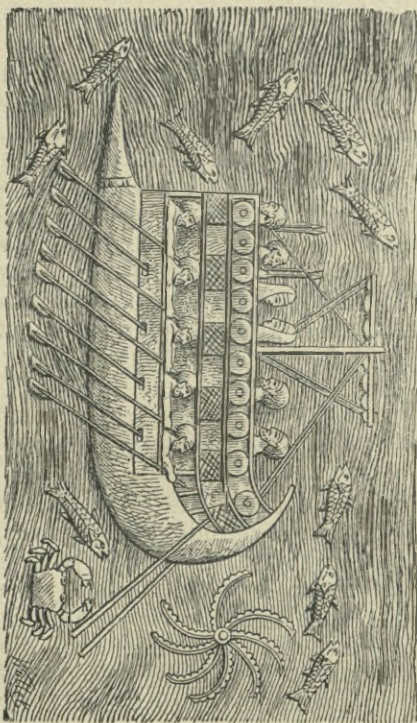
Fenicyanie nigdy nie tworzyli całości politycznej ani jednego narodu. Historia ich, to przeważnie dzieje miast, czyli pojedynczych państw, wzrastających na krótko i upadających po to, by po jakimś czasie znów się podnosić. Władzę w nich sprawowali pospolicie królowie; obecnie znamy imiona 16 królów Byblos, 10 Sydonu i 8 Aradu. Pierwszą osobą po królu był zazwyczaj kapłan, naprzykład w Tyrze. Obok królów, często wbrew ich woli rządziła rada starców —

---

rasy? Skąd pochodzi brak wiadomości historycznych o Fenicyanach? Jak Grecy i Rzymianie nazywali Fenicyan? Do jakiej rasy zaliczali ich Egipcyanie? Gdzie leżał kraj

patryarchów, czyli naczelników rodów. Dziesięciu pierwszych wśród nich miało wyższe stanowisko; nadto duży wpływ na rządy miał lud, który znów miał władzę nad niewolnikami, licznymi bardzo w miastach Fenicyi. Stosunki bowiem

106. Okręt fenicki wojenny.

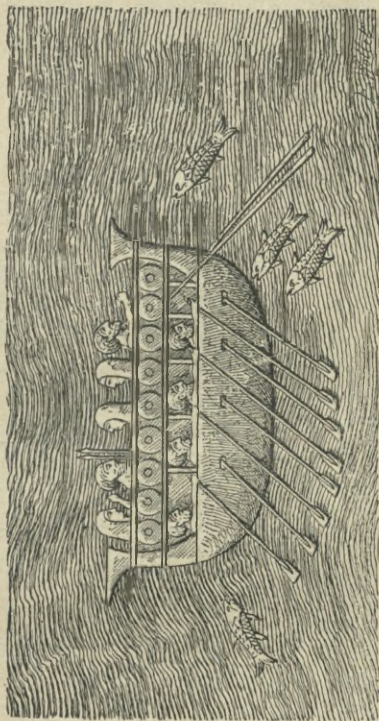

fenickie pozwalały na większą niezależność polityczną jednostki, niż mogło to być w państwach, zorganizowanych według ustroju monarchicznego. Sprzyjało temu także zajęcie mieszkańców, w małej części rolnicze lub wojskowe, za to głównie

kupieckie i przemysłowe. Skutkiem położenia kraju Fenicyanie wyrobili w sobie zmysł żeglarski i handlowy. Przeważnie też rozszerzali swe posiadłości w krajach zamorskich. Lasy Libanu

dostarczały im znakomitego budulcu okrętowego. Rolnictwu oddawano się w miarę na wybrzeżach i w dolinach rzecznych; zato uprawę roli doprowadzili oni do znacznej doskonałości, zwłaszcza zaś sztuka nawodnienia dosięgła u nich wysokiego stopnia rozwoju. Ale rolnictwem nie mogło wyżywić całej ludności, i dlatego Fenicyanie zajmowali się przemy-

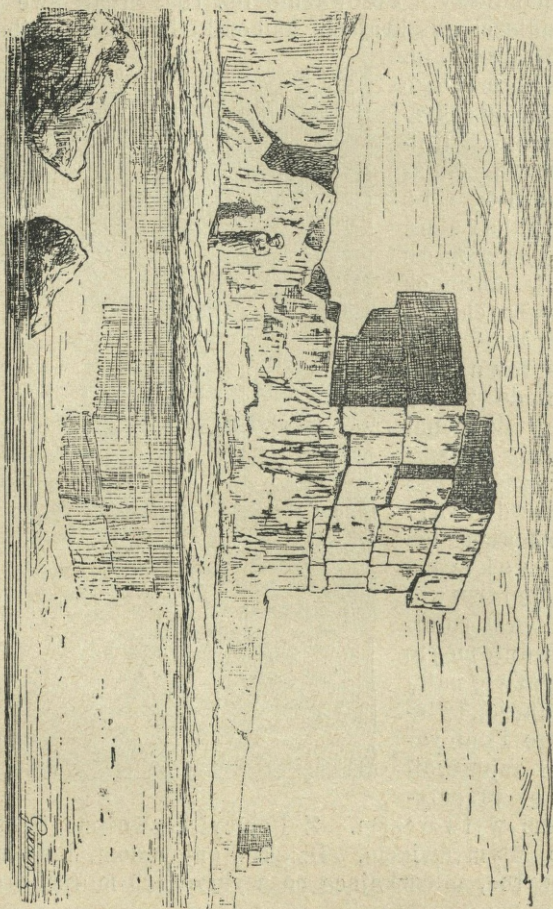
słem wytwórczym. Z Fenicyi rozwożono towary po całym świecie. Dzięki Fenicyanom, ludy starożytnie, mieszkające na wybrzeżach morza Śród-

107. Statek fenicki handlowy.

Punt? Co stanowi brak w rozwoju historycznym Fenicyan? Na czym polegały wady ich ustroju politycznego?

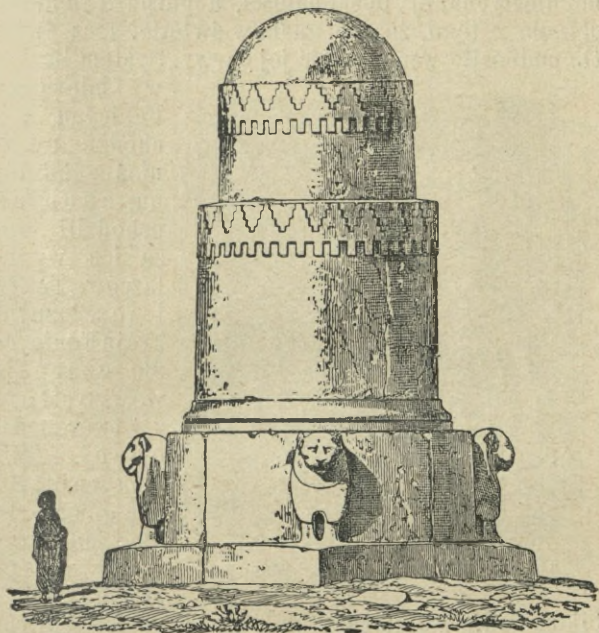
ziemnego, zaznajomiły się po raz pierwszy z rozmaitymi wyrobami nie tylko Fenicyi samej,

108. Mury megalityczne Aradu.

ale także krajów sąsiednich, jak Egiptu, Assyryi i Babilonu. Przypisywano im też rozmaite wynalazki,

jak szkło, tkaniny, miary, liczby, wagi i t. p. W gruncie rzeczy, Fenicyanie sami nie byli wynalazcami, przyjmowali oni tylko wynalazki od innych ludów, wyżej stojących pod względem cywilizacji, jak od Egipcyan i Babilończyków, i nie-

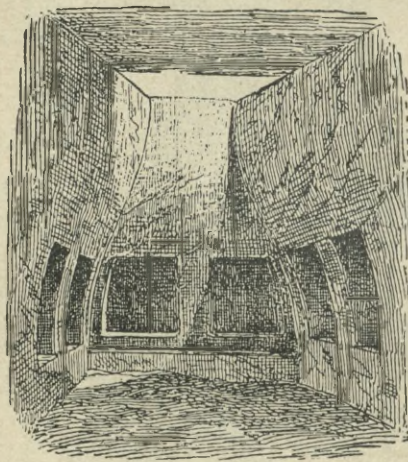
109. Grobowiec fenicki z Amrith. Restytucya Renana.

kiedy je doskonalili. Tak szkło np. jest znane bez porównania wcześniej w Egipcie, ale tylko w stanie materyi surowej szklistej. Fenicyanie nie

---

W czem leży jednostronność ich rozwoju? Czem ją wynagradzali? Jaki był stan rolnictwa w Fenicyi? przemysłu? Jaki udział Fenicyan w wynalazkach? Skąd po-

tylko pierwsi wyrabiali szkło białe, ale także dali mu przezroczystość, jaka idzie w porównanie z kryształem. Tkaniny i barwienie ich (purpurą) było zdawna znane w Babilonii. Ale fabryki Tyru i Sydonu doprowadziły wyroby te do niesłychanej doskonałości, a purpura fenicka słynęła z tego, że nie gasła w świetle, lecz światło podnosiło wspaniałość jej barwy. System liczbo-

110. Grobowiec w Amrith. Wnętrze.

wy i mierniczy Fenicyan pochodzi również z Babilonu, chociaż uchodzili oni za ich wynalazców. Także i we własnym kraju Fenicyanie czerpali we wszystkim z twórczości obcej. Tak budownictwo ich opiera się albo na wzorach egipskich, albo babilońskich. Najstarsze budowle swe Fenicyanie wznosili przeważnie z kamienia żywego, układanego w kostki i trzymającego się własnym ciężarem, przez co mury starożytne fenickie mają charakter ciężki i masywny. Grobowce ich przypominają kształtem mastaby egipskie; za-

---

chodzi, iż Fenicyanom przypisuje się wynalazki innych ludów? Jaki charakter miały budowle fenickie? Co pozostało nam z zabytków architektury fenickiej? Jakie

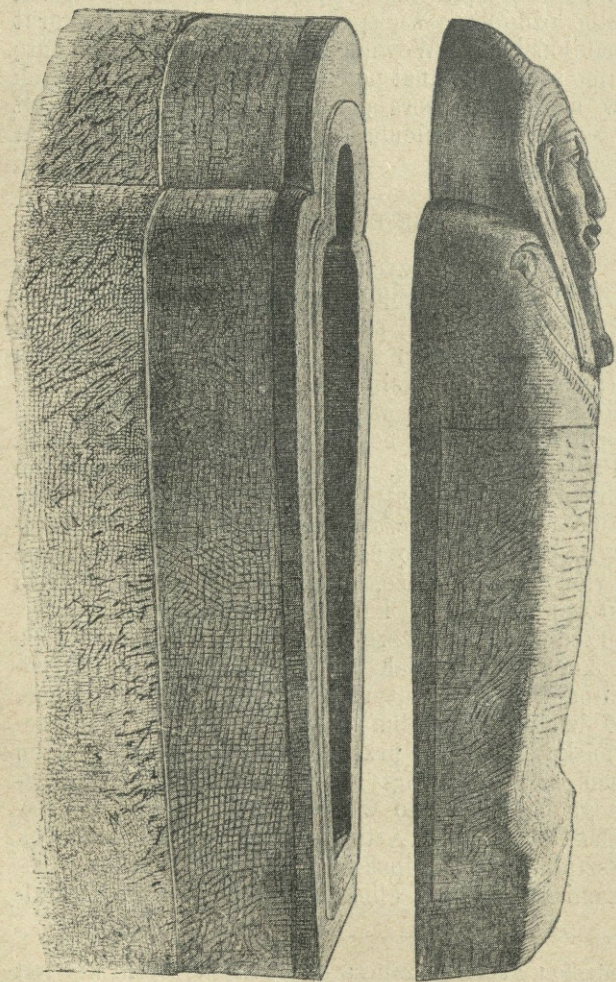
kończące się stożkową piramidą na wierzchu, albo ozdobione wieżą okrągłą na kształt zikkurat babilońskich. Wewnątrz przedstawiają komnatę albo szereg komnat podziemnych, często wykutych w skale. Zawierają one sarkofagi, na kształt egipskich z kamienia, których wieko przedstawia postać ludzką.

§ 7. DZIEJE BAJECZNE FENICYI.

Do najstarszych miast Fenicyi zalicza się Gebel (po eg. Gublu) albo Biblos, którego założycielem miał być sam bóg — el. Leżało ono na wybrzeżu morza u stóp wzgórza, na wierzchołku którego wznosiła się świątynia boga Ela. Kształt jej możemy sobie wyobrazić według analogicznej budowy świątyni bogini fenickiej Asztoret w m. Paphos na Cyprze. Na pieniądzach starożytnych przedstawiona jest ona w kształcie kolumnady albo portyku, otaczającego kamień stożkowy (betyl). U wejścia do niej wznoszą się dwa potężne pylony czyli wieże, stanowiące bramę, w głębi której widać ów kamień zapewne meteoryt — przedmiot najwyższej czci. Dwa świeczniki po bokach betylu, jak i owa kolumnada, przypominają układ świątyni żydowskiej w Jerozolimie. Z dzisiejszych jedna jedyna świątynia mahomekańska w Mekce przechowała by może typ ten sam, co dawne świątynie fenickie. Obok tego głównego boga czczono w Biblos także i boginię Baalat-Gebelit czyli Astartę, którą przedstawiano na kształt bogini egipskiej Izidy lub Hathor z rogami na głowie, albo też z emblematem astral-

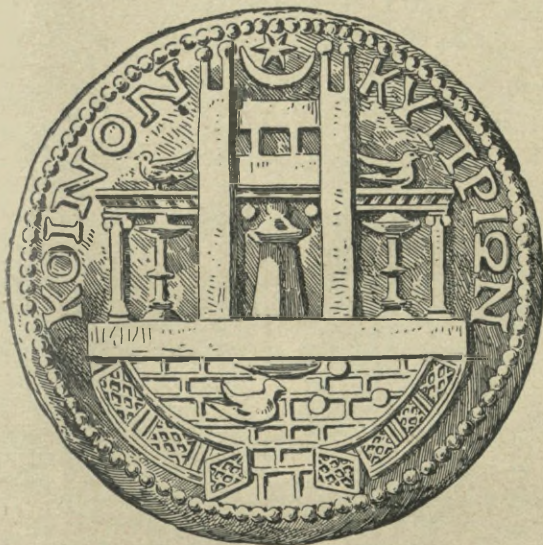
---

miasto u Fenicyan zalicza się do najstarszych? Kto jest bogiem m. Byblos? Jaki jest wygląd świątyni Ela na monetach? Jakie są atrybuty bogini Astarty (symbole)?

111. Sarkofag fenicki. Muz. Luwru.

nym (półksiężyc nad głową). Była to bogini miłości zimnej i czystej, czasem znów zmysłowej i wyuzdanej. Miłość jej do młodzieńca niezwyklej urody—pół boga i pół człowieka—Adonisa, jest powtórzeniem legendy babilońskiej o Isztar i Tammuzi. Bogowie zesłać mieli za karę dzika, który zabił owego Adonisa. Baalat-Gebelit (Isztar), oplakując

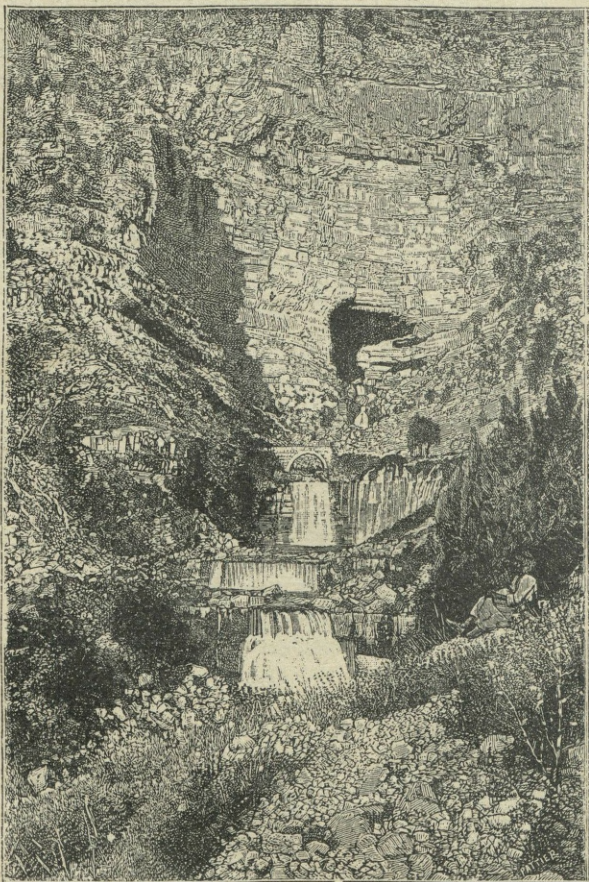
112. Moneta cypryjska z Paphos (powiększona).

go, schodzi za nim do grobu i swymi prośbami wyjednywa powrót kochanka na ziemię. W sąsiedztwie Byblos znajdował się grób Adonisa, (do dziś dnia źródło tego imienia), i na cześć tego boga odbywały się dwukrotnie do roku w porze

---

Co to jest mit o Adonisie? Jakie pozostały pomniki kultu Adonisa? Jaki ma związek ten kult z Egiptem?

letniej i zimowej uroczystości religijne czyli misterya. Ta odpowiedniość świąt do zwrotu słońca, (pora zimowa—uroczystość weselna, pora letnia—

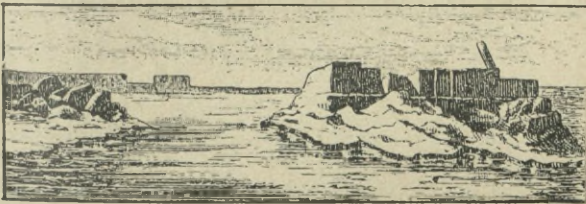

113. Afka, źródła Nahr-Ibrahimu, starożytnego Adonisu.

uroczystość żałobna) wskazuje na to, iż mit ów jest tłumaczeniem zjawiska natury, usypiającej na zimę a przebudzającej się z nadejściem lata. Mit też o Adonisie wyobraża zmianę pór roku. M. Byblos uchodziło za święte nawet u Egipcyan, gdyż tutaj według ich mniemania fale morskie na brzeg wyrzuciły skrzynię z ciałem Ozyrysa i tutaj też wychowywała swego syna Horusa bogini Izyda.

§ 8. PAŃSTWO SYDONU.

Niżej od Byblos na południe położone m. Sidon wskazuje samą swą nazwą źródło swego powstania (tsidon zn. rybołówstwo). Pierwotnie leżało ono na wyspie, skąd później dopiero przeniosło się na wybrzeże. O Sydonie słyszymy, jako o pierwszym potężnym państwie w Fenycyi. Dla-

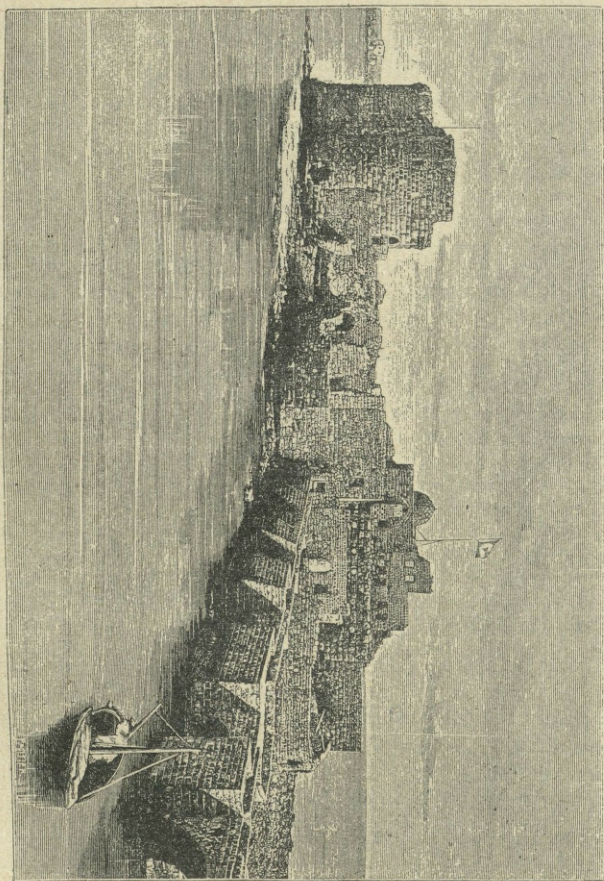
114. Szczątki muru Sydonu.

tego Sydon w pismach św. nazywa się „matką Fenycyi“, a Izraelici tak samo zresztą, jak Grecy okresu Homera, nazywali Fenycyan Sydończykami. Rywalami Sydonu były sąsiednie miasta: Arad, na północ od niego położone, i Tyr na południu.

(Ozyrys i Izyda)? Jakie było najstarsze królestwo fenickie? Gdzie leżał starożytny Sydon? Co oznacza nazwa Sydonu? Jaka jego rola polityczna w dziejach staro-

Obydwa te miasta leżały na wyspach. Arad założony został przez zbiegów i wychodźców z Sydonu.

115. Sydon. Forteca współczesna.

Stosunek Tyru do ostatniego jest ciemny. Być może, iż Tyr i Sydon mieli niegdyś wspólnego króla, któ-

rego siedziba pierwotnie była w Sydonie, później zaś przeniesiona została do Tyru. W każdym razie w poematach greckich Homera, Tyryjczycy występują pod nazwą Sydończyków. Sydon był znany już w połowie drugiego tysiąclecia. W XII w. złupili go Filistyni. W czasie przewagi Assyrii Sydon musiał okupywać swą niezależność niejednokrotnie daniną lub haraczem. Asarhaddon zburzył go (około r. 678) i uprowadził do niewoli dawnych mieszkańców, a na ich miejsce sprowadził osadników, którzy założyli nowe miasto tego samego imienia już na wybrzeżu. Sydon stał się miastem podwładnym królom assyryjskim i babilońskim. Dopiero Cyrus przywrócił mu niepodległość. Za panowania Persów Sydon znów staje się głównym miastem Fenycyi, a Sydończycy obejmują ster floty związkowej w liczbie 300 trier, dostarczanej przez miasta fenickie królom perskim.

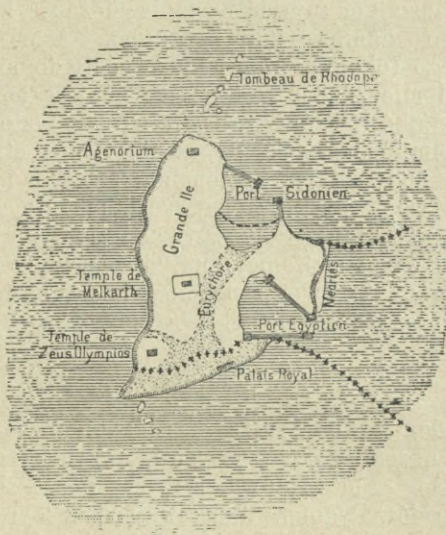
§ 9. PANOWANIE TYRU.

Sydonowi odebrał z czasem pierwszeństwo Tyr. Na okres też upadku Sydonu przychodzi jego panowanie. Ale królowie tyryjscy noszą zawsze miano królów Sydonu. Właściwa nazwa Tyru jest po semicku Tsor, (dzisiejsza arabska Sur), co oznacza skałę. Tyr bowiem leżał niegdyś na dwóch skalistych wysepkach w odległości 600 m od wybrzeża i temu położeniu swemu zawdzięczał swoje stanowisko obronne, którego nie zdołał długo przemóc żaden wróg aż do Aleksandra W. Natomiast, daninę płacił Tyr chętnie królom assyryjskim i babilońskim, aby zabezpieczyć sobie swobodę

żytych Fenycyi? Które miasto wzięło spadek po Sydonie? Jaki był tytuł królów Tyru? Co oznacza nazwa Tyr? Jak się zmieniało jego położenie? Gdzie jest za-

handlu w ich ziemiach. Dziś dawne wysepki Tyru są połączone z lądem groblą (molem). Na jednej z nich była niegdyś świątynia boga Baal-Szamaim. Na drugiej mieściła się świątynia boga Melkarta. Był to bóstwo słoneczne, czego dowodem jest święto główne na jego cześć w porze po zimowym zwrocie

116. Plan Tyru fenickiego.

słońca. Symbolem jego były dwa słupy (jeden złoty, drugi szmaragdowy), podobne do słupów, stojących w świątyni żydowskiej. Bóstwo to u Greków występuje w postaci Herkulesa. (Słupy Herkulesa na zachodzie m. Śródziemnego). Matka jego Astarta była czczona w Tyrze pod postacią gwia-

czątek dawnego Tyru i około czego? Jaki ma charakter główne bóstwo — Melkart? Jak czczono Astartę w Tyrze? Jakie wiążą się legendy historyczne z powstaniem

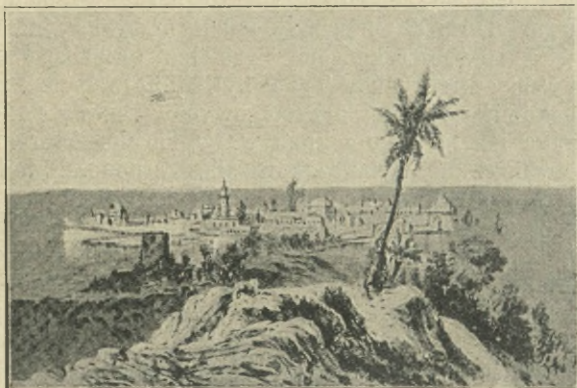
zdy. U Filona mitologia tyryjska wiąże się z najstarszą historią. Według niej na wybrzeżu Fenicyi mieszkano ongi dwóch braci: jeden Samemnum, (Baal-Szamaim), który nauczył ludzi budować chaty i jest bohaterem życia rolniczego; drugi Usoos, (biblijny Ezaw—wędrowiec) był myśliwcem i błąkał się po lasach. Samemnum, chcąc się go pozbyć, zesłał ogień i wicher, który rozpędził pożogę po lesie. Usoos ratował się ucieczką i wskoczył do morza. Tu napotkał przypadkowo pływającą belkę, chwycił się jej i dopłynął na niej do małej wysepki, na której się osiedlił. On to był założycielem Tyru. On też nauczył ludzi budować statki i wskazał mieszkańcom Tyru ich przyszłość na morzu. Mieszkańcy Tyru byli też istotnie najznakomitszymi żeglarzami owych czasów, a żegluga ich miała opiekuna w Melkarcie, któremu przypisywano wynalazek wiosła. W podobne mity przybierano powstawanie różnych gałęzi zajęć ludzkich w starożytności. Tak pierwszy statek mieli zbudować kabiry (gnomy lub duchy podziemne) dla Khusosa, boga kuźni (fenickiego Hefajsta). Chociaż Tyr był bardzo starożytnym miastem, (wspomnienia o nim znajdujemy już w źródłach egipskich XIV st.), czasy jednak jego świetności są współczesne dopiero królestwu Izraelitów. Jeden z bardziej nam znanych królów tyryjskich Abibaal żył w czasach Dawida (X st.), syn zaś jego Hiram (raczej Hirom) I, był przyjacielem Salomona. On to nie tylko powiększył, ale i ozdobił miasto Tyr; po-

117. Pieczęć
Abibaala.

miasta? Co wiemy o początkach żeglugi? Kiedy poczyną się historia Tyru, i odkąd datuje się jego świetność? Jak wyglądał Tyr za Hiramem i jakie miał znaczenie? Co podkopało świetność Fenicyi, zwłaszcza Tyru? Jaki

łączył wysepkę ze świątynią Baal - Szamaim z główną wyspą, na której stało miasto, nadto postawił złoty słupek w tejże świątyni, symbol boga semickiego, i odnowił świątynię Herkulesa i Asztorty. W ostatnim tysiącoleciu aż do czasów Aleksandra Tyr był pierwszym miastem handlowym na wschodnich wodach m. Śródziemnego. Flota tyryjska miała dla swego pomieszczenia dwa porty: jeden północny t. zw. sydoński, a drugi południowy — egipski. Udoskonalona sztuka inżynierska pozwalała urządzić wodociąg sztuczny,

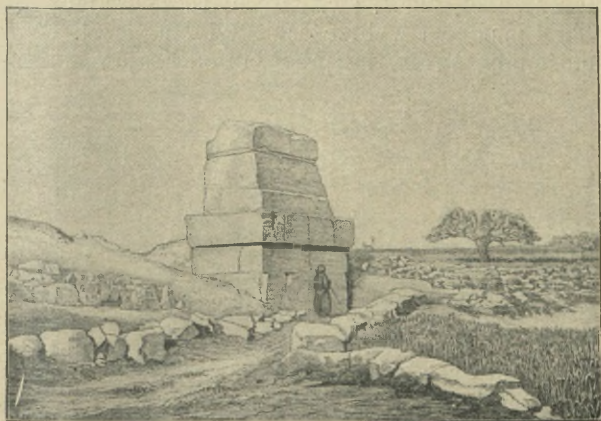
118. Widok Tyru wraz z groblą dzisiejszy.

przy pomocy którego sprowadzano świeżą wodę na wyspy z lądu. Panowanie Tyru rozszerzało się wówczas na stałym lądzie aż po dolinę Orontu. Lecz rosnąca potęga Assyryi z dynastją sargońską na czele położyła kres rozszerzaniu się Tyru na lądzie i zatamowała dalszy rozwój pierw-

---

charakter i kierunek miała ekspansja Fenicyan? Kiedy przypada okres kolonizacyi Fenicyan? Gdzie znajdowały

szego miasta Fenicyi na morzu. Od końca VIII w. Tyr zaczyna tracić swoje posiadłości zamorskie na m. Egejskim, gdzie poczyna wzrastać żywioł grecki (Dorowie), na zachodzie zaś kolonie fenickie przechodzą potrochu pod panowanie Kartaginy, aż wreszcie Tyr spada do rządu wyłącznie miasta handlowego fenickiego. W historii jednak samej Fenicyi zajmuje on główne miejsce

119. Grobowiec króla Hirama.

nie tyle ze względu na rozwój polityczny, ile z powodu roli, jaką odegrał w rozwoju cywilizacji nad brzegami m. Śródziemnego za pośrednictwem swych kolonii.

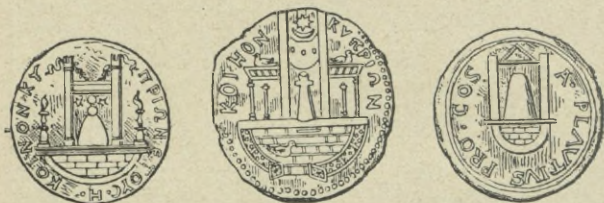
§ 10. KOLONIE FENICKIE.

Na okres panowania Tyru, t. j. od XI do końca VIII w., przypada też okres rozwoju

---

się najstarsze kolonie fenickie? Jaki lud nosił nazwę Kittim? Które były osady fenickie w Cylicyi i na Cyprze?

kolonii fenickich, chociaż pierwsze wychodźstwo Fenicyan i osadnictwo ich nad brzegami m. Śródziemnego zaczęło się o wiele wcześniej. Najstarsze kolonie fenickie powstały na Cyprze. Ta wyspa, szczególnie urodzajna, obfitująca w drzewo i kruszce, zwłaszcza w pokłady rudy miedzianej, (stąd nazwa miedzi łacińska—*c u p r u m*—i u wielu innych ludów współczesnych), miała mieszkańców starożytnych lud t. zw. Kittim, rozszerzający się i na sąsiednich wybrzeżach Azji Mniejszej. Cypr położeniem swoim na przejściu od krajów wscho-

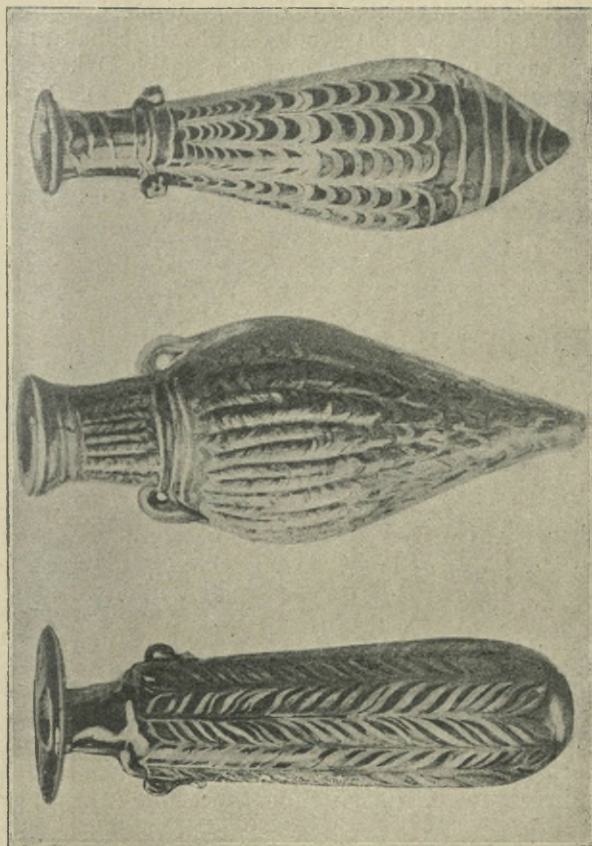
120. Monety cypryjskie.

dnich lądowych do nadmorskich krajów zachodu przedstawia kulturę nadzwyczaj ciekawą, w której mieszają się wpływy starożytne wschodnie z nowymi greckimi i starszymi jeszcze od Greków na zachodzie. Na Cyprze miasto Kition założyli prawdopodobnie jeszcze wychodźcy z Biblos. Kwitł tutaj kult Kinyrasa, syna Adonisa. Tutaj też przechowały się po Fenicyanach najciekawsze zabytki sztuki, pomieszanej z archaiczną grecką. Kolonie fenickie na wybrzeżu Azji Mniejszej rozciągały się aż po w. Rodos, stamtąd Fenicyanie dostali się i na sąsiednią wielką wyspę Krete. Grecki mit o Europie, którą pochwycił Zeus w postaci byka

---

Kiedy Fenicyanie dotarli do Archipelagu? Jaki mit grecki mówi o pierwszym przybyciu Fenicyan na za-

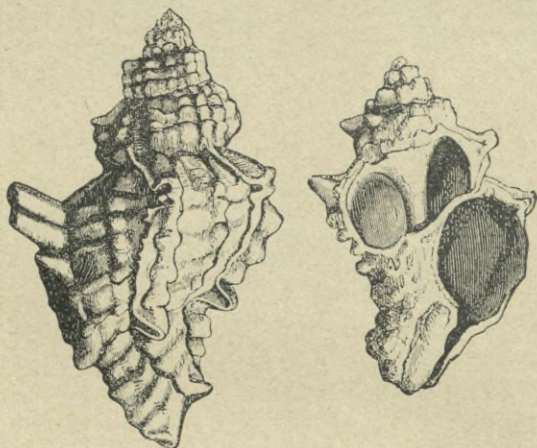
i ukrył na tej wyspie, mianuje ją córką króla Sydonu. Fenicyanie opowiadali również o jakimś Kadmusie, który był wysłany przez króla Sydonu

121. Wazy szklane fenickie.

na poszukiwanie jego córki; zwiedził on Rodos, Krete, Cyklady, Grecyę i umarł w Illiryi. Ów

Kadmus miał być założycielem beockiej twierdzy Kadmei. Mit ten naprowadza już uas na początki cywilizacji zachodniej greckiej, która wywodzi się zresztą niesłusznie z Fenicyi. Faktycznie Fenicyanie zjawili się na wyspach Archipelagu dopiero w początkach pierwszego tysiąclecia, obszar jednak ich kolonizacji obejmował z początku tylko Cyklady (najdalej na północ wysunięta wyspa Oliaros). Śladami ich pobytu na Cykladach są do dziś dnia stopy

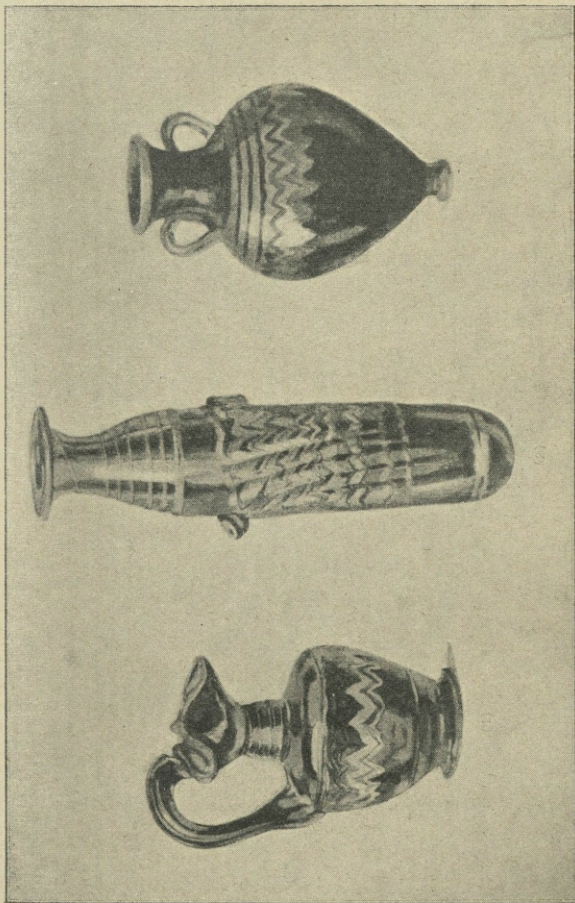
122. *Murex trunculus*. Mięczak, dostarczający barwnika purpurowego.

skorup z muszelek mięczaków (*murex*), które dostarczały barwnika purpurowego. Główne jednak kolonie fenickie znajdowały się na wyspach Therze, Cyterze i na Krecie, mieszkańcy której pierwotni Eteokreci lub Mnoici (*Mnoitae*) znajdowali się

---

chód? Odkąd datuje się historyczny okres kolonizacji Fenicyan na Archipelagu? Kto podlegał ich wpływom? Jakie mamy ślady pobytu Fenicyan na wyspach, i jak

całkowicie pod wpływem Fenicyan. Osadą fenicką było tu m. Itanus na wsch. kończyńie wyspy.

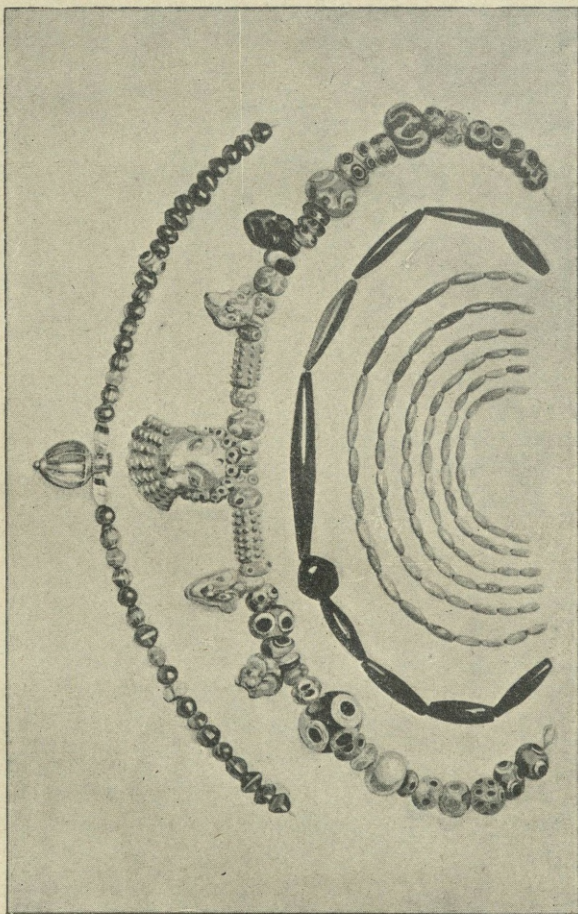

123. WYROBY SZKLANNE FENICKIE.

Obecnie też znaleziono na Krecie mnóstwo wyrobów fenickich garncarskich (ceramiki); również

kult bogini miłości (Aphrodite Urania), uprawiany na Cyprze, był przyniesiony przez Fenicyan. Wo-

124. Bizuterje szklane fenickie.

góle kultury ich przenikały i do Grecji. Tak Melikertos, czczony na Istmie, był bogiem fenickim

Meklarciem. Później dotarli Fenicyianie i do północnej części m. Egejskiego: wydobywali srebro na wyspie Thasos i złoto na przeciwległym wybrzeżu trackim (początek kopalń pangejskich). Śladów pobytu ich dalej na wschód nie doszukano się. Większy natomiast był obszar rozciągłości Fenicyan w zachodniej części m. Śródziemnego. Z Sycylii, gdzie się naprzód dostali, przenieśli się na przeciwległy brzeg Afryki, gdzie założyli

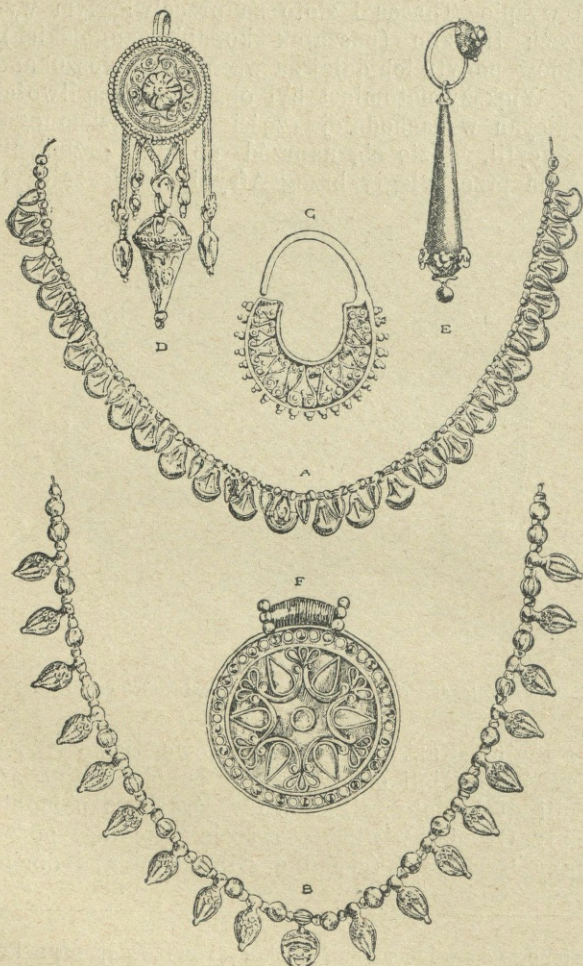
125. Czara fenicka, znaleziona w Palestynie, starożytnem Praeneste.

Kartaginę (Kart-chadaszt czyli Nowe Miasto 814 r.). Następnie zajęli oni wybrzeże południowej Hiszpanii, gdzie dobywali srebro w górach na południe od rz. Gwadalkiwiru. Wreszcie wypłynęli po za słupy Herkulesa (cieśninę Gibraltarską) i docie-

---

daleko wpływ ich sięgał? Dokąd sięgała ekspansja Fenicyan? Jakie są ich najdalsze podróże na północ? Jaka

rali do wyspy W. Brytanii, skąd przywozili cynę, znajduwaną w górach Cassiterides (Kornwalii).

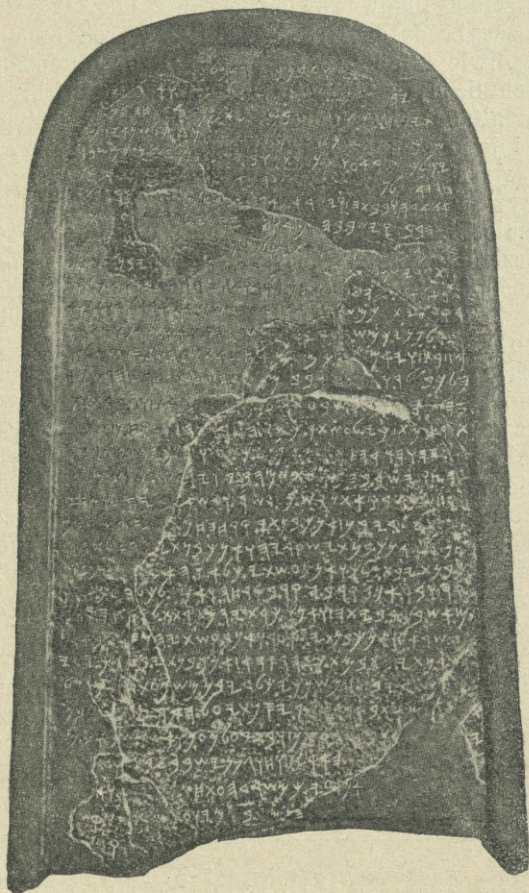
126. Biżuteria fenicka, znaleziona na Cyprze. Muz. w New-Yorku.

Wszędzie, gdzie tylko pojawiali się Fenicyanie, wymieniali swe towary na płody lub wytwory bogactwa miejscowego. Pojawienie się też ich było dla wielu ludów równoznaczne z początkami cywilizacji. I tak Grecy zapożyczyli od nich niewątpliwie alfabet (w IX w.), prawzór dla późniejszych licznych alfabetów ludów zachodnich. Ten sam alfabet Grecy nazywali fenickim i przypisywali jego wynalazek Kadmusowi. Najstarszy napis w tym alfabecie znalazł się istotnie tam, gdzie wpływ fenicki był bardzo silny, mianowicie na wyspie Therze. Już starożytność oceniała wysokie znaczenie wymiany produktów między wschodem a zachodem; wymiana ta była długi czas wyłącznie w rękach Fenicyan. W piśmie św. powiedziano o Fenicyanach, że mieniali oni srebro Tarsiszu (połud. Hiszpania) na złoto Ofiru (Indyi). Handel Fenicyan ze wschodem był przeważnie karawanowy, w czym pośredniczyli także Arabowie. Temu to handlowi zawdzięczały swój rozkwit królestwa, jak — minejsko-sabejskie (na południu Arabji), królestwo Damaszku, a w znacznej części nawet i królestwo izraelskie. W porozumieniu z królem Salomonem, za panowania w Fenicyi Hiram, żeglarze fenicyjscy przedsiębrali także podróż morską trzechletnią na wschód. Celem tej podróży była złotodajna kraina Ofir, której położenie jest obecnie nieznanie (domyślne Indye). Stąd przywieziono po raz pierwszy zwierzęta egzotyczne, jak małpy, pawie. Krajem jednak, dokąd docierał bezpośrednio handel fenicki, nie były same Indye, lecz wybrzeża Arabii nad zatoką perską

---

ich rola w dziejach cywilizacji Europy, szczególnie Grecji? Jaki był ich udział w wymianie towarów Wschodu i Zachodu? Jakie były w starożytności główne drogi na wschód? Które państwa zawdzięczają rozkwit han-

naprzeciw Elamu, skąd prowadziła bezpośrednia komunikacya morska z Pendżabem i wybrzeżem Malabarskim.

127. Kamień wotywny króla Meszy. Muz. Luwru.

§ 11. PISMO FENICKIE.

Aczkolwiek Fenicyanie przynieśli cywilizację do krajów, leżących na zachód od starożytnego świata cywilizowanego, Azji i Afryki, nie byli oni sami jej twórcami, gdyż w przemyśle, jak i w sztukach, naśladowali swych mistrzów, Egipcyan i Chaldejczyków. W drugim tysiącleciu dominującą była w Syrii i w Palestynie cywilizacja babilońska. Nawet w piśmie posługiwano się znakami klinowymi. Ku końcowi jednak drugiego tysiąclecia począł rozpowszechniać się wśród ludów semickich inny rodzaj pisma, pismo głoskowe. Charakterem swoim było ono zbliżone do pisma egipskiego demotycznego, oraz pisma klinowego, obydwóch skoropisów, ale początek ma, zdaje się, od nich niezależny. Wyższość jego nad powyższymi sposobami pisma polegała na tem, że zamiast kilkuset znaków, posiadało ich tylko niewielką liczbą, każdy na oznaczenie jednej głoski albo dźwięku. I tak alfabet fenicki ma ich tylko 22, podobnie więc dzisiejszemu hebrajskiemu, i tak samo zaczyna się od liter aleph i beth, (stąd nazwa alfabetu). Znaków zaś na dźwięki samogłoskowe wcale nie posiada. Chociaż alfabet ten przezwano fenickim, pewne jest jednak, że nie wynaleźli go Fenicyanie. Najstarszy napis tym charakterem znaków znaleziono w Dhiban na kamieniu pamiątkowym Meszy, króla Moabu, w którym sławi wyzwolenie swe po śmierci Achaba z pod władzy Izraela. Napis ten pochodzi z r. 891, a język jego różni się tylko dialektem od języka hebrajskiego. Pierwsze in-

---

dlowi ze wschodem? Co wiemy o pierwszych wyprawach morskich do Indyi? Na kim wzorowali się Fenicyanie? Jak powstał ich alfabet? Na czem polega pismo głoskowe? Gdzie jego początek? i jaki jest najstarszy zaby-

skrypcy fenickie, które posiadamy, są, zdaje się, o cały wiek późniejsze.

§ 12. KRAINA KANAAN I JEJ MIESZKAŃCY.

Kraj, położony na południe od Fenicyi, nazywał się Kanaan i posiadał oddawna cywilizację, a zwłaszcza takie miasta, jak Lagisz, Gezer i inne. Mieszkańcy tego kraju Kanaanici byli Semitami (szczepu amoryckiego) i utrzymywali dobre zawsze stosunki z pokrewnymi plemionami, mieszkającymi zarówno na północy Mezopotamii w krainie Nahrain (m. Harran nad Belichem), jak i w Babilonii (po hebrajsku kraju Szinear). Pierwsza dynastia w Babilonii była tegoż samego pochodzenia. Naogół ludność w kraju Kanaan była rolnicza, pracowita, o znacznej kulturze; mieszkała przeważnie w miastach i miała swoich książąt—kapłanów (patesi). Kanaanici ulegali wpływowi Babilonii, od której przyjęli pismo klinowe; pod względem jednak politycznym napierały na nich od północy ludy chetyckie z Azji Mniejszej, od południa zaś faraonowie egipscy, którzy naprzemian starali się narzucać im swe panowanie. Od Egiptu rozdzielały Kanaanitów plemiona koczownicze, do których należeli i Hyksowie, w czasie zaś panowania tych ostatnich w Egipcie kraina Kanaan prawdopodobnie stanowiła z tym królestwem jedną całość. Później spotykamy tutaj naprzemian dynastie semickie i chetyckie niepodległe lub też mianowane z ramienia Egiptu, jak np. w XV w. Aradhibę, księcia Uru-salem, późniejszej Jerozolimy, który był wasalem faraona.

---

tek tego pisma? Gdzie leży kraj Kanaan? Co wiemy o Kanaanitach? Jakie stosunki łączyły ich z Babilonią i Egiptem? Jaki był najstarszy stan kraju pod względem

§ 13. PLEMIEŃ BNI-IZRAEL.

Do koczujących plemion w pobliżu kraju Kanaan zalicza się też plemię Bni-Izrael (synowie Izraela), które się wywodzi od patriarchy swego Abrahama. Abraham ów miał pochodzić z kraju Szinear z m. Uru, skąd wywędrował wraz z bratem swoim Lotem do m. Harran, a później do Palestyny. Od niego to zaczyna się historia legendarna Izraelitów, według której współczesny król Elamu Kedor-Laomer napadł na miasta Sodomę i Gomorrę i uprowadził brata Abrahama, Lota, do niewoli; Abraham jednak miał ze swoimi sługami puścić się w pogoń i odbić swego brata w pobliżu Damaszku. Wspomnianym królem Elamu mógł być Kudur-Mabuk, pan Martu (czyli Amorytów, mieszkańców Kanaan), który panował w Babilonii do czasu, gdy syn jego Rimsin został pobity i wypędzony przez Hammurabiego. Według tych wywodów historycznych, tradycja Izraelitów wiązałaby się z historią XX st. Abrahama, jak się dalej dowiadujemy, błogosławił Melchizedek, książe i kapłan m. Salem, co ma również oznaczać Jerozolimę (Uru-salem w XV w.). Mówiąc rzetelnie, cała ta historia pierwotna Izraelitów jest legendarna, imiona bowiem patriarchów są równoznaczne z nazwami niektórych plemion, jak się zwykle działo u ludów semickich. W nazwie późniejszej całego ludu Izrael zawarte jest imię boga semickiego el, Izrael znaczy bowiem „el walczy”. Jako też plemię walczące i koczownicze, występują

---

cywilizacyi i pod względem politycznym? Od kogo byli Kanaanici zależni? Który lud nawiązuje swą tradycję do kraju Kanaan? Co wspomina pierwsza historia o Abrahamie? Jakie miały znaczenie imiona patriar-

Izraelici od początku w historii. Oprócz tej nazwy ogólnej bóstwa (el, elohim), Izraelici mieli

128. Arab wraz z córką. Typy z Palestyny.

jeszcze inną Jahwe, która pierwotnie jest zapewne nie innego, jak okrzyk ich bojowy.

§ 14. POCZĄTKI HISTORYCZNE IZRAELA.

Właściwa historia Izraelitów zaczyna się dopiero w Egipcie, gdzie byli oni osiedleni w kraju Goszen, na wschód od delty Nilu. Pobyt ich tam przypada na czasy Hyksów; razem z nimi, być może, przybyli i osiedli w Egipcie. Wielkorządcą czyli namiestnikiem jednego z faraonów tejże dynastyi miał być Józef, potomek Abrahama, Izaaka

129. Izraelici na płaskorzeźbie assyryjskiej z czasów Salmanassara II.

i Jakóba. Pomyślny rozwój plemienia Izraela przypada na czasy panowania pasterzy w Egipcie, powrót zaś do władzy dynastyi rodzimej, tebańskiej, zaznacza się ich uciskiem; jeden z faraonów (Ramzes II) miał ich nawet używać do budowy swych twierdz Pitom i Ramzes. Za panowania faraona Merenepthah III Izraelici opuścili Egipt, (mniej więcej w połowie XIII st.). Dzieje Izraelitów?

Co oznacza nazwa plemienia Izrael? Kiedy w historii spotykamy się z Izraelitami? Jaki jest początek ich historii? Na który okres dziejów Egiptu przypada

litów przekazane nam są w Piśmie św., składającym się z wielu części, w różnych czasach spisanych. Krytyka naukowa wydzieliła w nim dwa główne działy: część młodszą, pisma, napisane po powrocie z niewoli babilońskiej przez kapłanów (pisma elohistyczne), oraz część starszą, obejmującą tradycję wcześniejszą, datującą się jeszcze z czasów królestwa (pisma jahwistyczne).

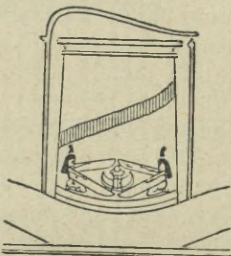
§ 15. PRAWODAWSTWO I RELIGIA MOJŻESZA.

Imię Mojżesz jest pochodzenia egipskiego i oznacza dziecię, spotyka się go dość często w imionach władców Egiptu (Tutmosis = syn boga Tota, Amos-Amasis = syn księżyca). Mojżesz miał być w niemowlęctwie uratowany z wody przez córkę faraona (Ramzesa II), której na imię, według legendy, było „Merri“. Wychowany na dworze królewskim, wykształcił się według wiedzy ówczesnej kapłańskiej, (cuda w obliczu faraona uczynione), ale zabiwszy jednego Egipcyanina, musiał ukrywać się przed władzą na pustyni. Znalazł on gościnę w plemieniu Midyan, koczujących na wschód od góry Synaj, niedaleko zatoki Akaba. Tutaj władzę sprawowali kapłani czyli lewici. Mojżesz poślubił córkę kapłana imieniem Jethro, poczem wrócił do Egiptu i za zgodą faraona wyprowadził Izraelitów na pustynię. Tu, na górze Synaj, objawił się Mojżeszowi Pan Bóg i dał mu dwie tablice, na których był spisany zakon (dziesięcioro przykazań). Odtąd Izraelici

---

pobył Izraelitów? Gdzie leżała kraina Goszen? Jaki udział mieli Izraelici w życiu Egipcyan? Co stało się z Izraelitami po wyjściu ich z Egiptu? Kiedy i gdzie znajdujemy tradycję ich spisaną? Jakie są dwa rodzaje tradycyi, utrwalonej piśmiennie? Co mówi tradycya

przechowywali i nosili te tablice ze sobą w skrzyni, nazywanej arką przymierza, na znak przymierza, zawartego między Bogiem a ich plemieniem. Skrzynia ta i zakon, (po hebrajską tora), były jedynym kultem, ustanowionym przez Mojżesza. Za przykładem innych ludów, Izraelici czcili także boga pod postacią cielca, Baala („żywy bóg“ Tum w Pitom), początkowo bowiem nie byli oni monoteistami. Wiara ich w jednego niewidzialnego Boga wytworzyła się dopiero pod wpływem walk późniejszych, toczonej przez ich proroków z obcymi bogami. Tradycja przypisywała też Mojżeszowi utworzenie stanu kapłańskiego dziedzicznego, czyli lewitów (lawi u Midyan). Na ich czele miał

130. Wizerunek Arki podług wzorów egipskich.

Mojżesz postawić brata swego Aarona, siostra zaś jego Miriam oddawała cześć Bogu na cymbałkach. Ale właściwie prawodawstwo Mojżesza, jak i stan kapłański, są dopiero ostatecznym rezultatem rozwoju religijnego Izraelitów, nie zaś punktem jego wyjścia, jak utrzymuje tradycja.

§ 16. IZRAELICI W KRAJU KANAAN.

Plemię Bni-Izrael koczowało na pustyni między m. Czerwonem a krajem Kanaan, w pobliżu miasta Kadesz-Barnea. Kanaańczycy nazy-

o Mojżeszu? Jakiego pochodzenia jest jego imię? Co wiemy o zakonie Mojżesza? Czego twórcą był Mojżesz? Jakie zasługi przypisuje mu tradycja kapłańska? Za czyją sprawą powstał monoteizm u Izraelitów? Odkąd datuje się u nich stan kapłański? W jaki sposób Izrae-

wali Izraelitów Hebrajczykami, (ibrim), to znaczy ludźmi „z tamtej strony rzeki“ (Jordanu). Na ich krainę bogatą i cywilizowaną najeżdżali Izraelici, lecz podbój ich nie był dziełem jednorazowym, dokonaniem za sprawą jednego człowieka (Jozuego), jak mu to później przypisywano. Izraelici wciskali się stopniowo, i częścią przemocą, częścią zaś na mocy układów osiedlali się w tym kraju. Najżyźniejsze okolice w środku krainy Kanaan koło m. Sichem zajęło plemię królewskie — potomkowie Józefa — Efraim i Menasse; tutaj też w m. Silo została złożona arka przymierza. Inne dwa pokolenia osiedliły się na samym krańcu południowym krainy Kanaan, w górach na zachód od m. Martwego. Były to pokolenia Judy i Symeona. Inne wreszcie plemiona osiadły daleko na północ, aż w sąsiedztwie Sydończyków. Było to plemię Dan, które zburzyło m. Lagisz u źródeł Jordanu i założyło na to miejsce inne, przewane od jego imienia Dan. Część plemion utrzymała się na lewym brzegu Jordanu (Ruben, Gad i Menasse). Kanaańczycy pozostali jednak panami niektórych miast w środku kraju. Zdołali oni zatrzymać w rękach swych przejście od morza na wschód, dolinę rzeki Kiszonu z miastami, jak Taanak, Mageddo i Betsean, rozdzielali zatem plemiona północne od środkowych. Od południa był także pas ziemi niezdobyty, gdzie znajdowała się twierdza Sion, w posiadaniu tuziemców Jebuzejczyków. Od czasów też osiedlenia Izraelitów w Kanaan wytwarza się między nimi podział na plemiona południowe Juda

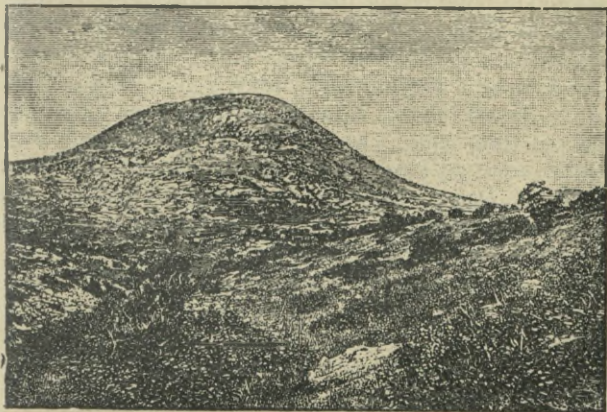
---

lici zajęli kraj Kanaan? Jak się rozmieścili? Jak powstał podział na plemiona Juda i Izrael? Które części kraju pozostały w rękach Kanaanitów? Z kim sąsiadowali Izraelici, w tym kraju na krańcach osiedli? Jakie plemiona koczownicze otaczały Palestynę? Która gałąź

(wraz z Simeon) i północne, które noszą wspólną nazwę Izraela. Podział ten, być może, spowodowało wcześniejsze osiedlenie się plemion na południu, po którym dopiero później nastąpiło zajęcie środkowej i północnej części kraju Kanaan.

§ 17. OKRES SĘDZIÓW — BOHATERSKI.

Pierwsze wieki po osiedleniu przypadają na ciężkie walki, jakie zmuszeni byli staczać Hebraj-

131. Góra Tabor.

czycy z Kanaanitami i innymi ludami sąsiednimi, osiadłymi na południe i na wschód od Palestyny, prowadzącymi życie koczownicze, jak Midyanitami, Moabitami, Ammonitami. Pismo św. wywodzi ich od Ezawa, brata Izaaka, który był myśliwym i pasterzem. (Imię Ezaw znaczy po hebrajsku czło-

---

Semitów mieszkała w Syrii? Co wiemy o Aramejczykach? Skąd napierali oni na Izraelitów? Jaki jest okres

wieka owłosionego). Od północy w Celesyryi aż do Mezopotamii mieszkali Aramejczycy, którzy w Damaszku spotykali się i ścierali z Izraelitami. Niezwykłym wysiłkiem bohaterów swoich udało się Izraelitom złamać zarówno wrogów wewnątrz, jak i zewnątrz Palestyny. Opowiadanie o tych bojach przechowało się w pieśniach ludowych Izraelitów. Bohaterką jednej z nich jest Debora, która zagrzewała ich do walki z Kanaańczykami pod wodzą króla, zdaje się, pochodzenia chetyckiego Sisry. Pieśń ta Debory jest zarazem najstarszym pomnikiem literatury hebrajskiej. W czasach tych Izraelici byli jeszcze w rozbiciu i zostawali pod rządami swych naczelników rodowych—sędziów albo szejków. Interesy zaborcze, jak i hasło bojowe Jahwe, łączyło ich od czasu do czasu do wspólnej walki przeciw wrogom. W czasie tych walk powstało pierwsze królestwo Izraelitów w rodzie Menasse, którego pierwszym królem był Abimalek, syn Gedeona lub Jerubbaala, zwycięzcy Midyanitów. Ale było ono krótkotrwałe. Kanaanici z czasem żyli się wreszcie z Izraelitami. Dopiero nowe niebezpieczeństwo zewnętrzne wywołało potrzebę silnej władzy naczelnej królewskiej dla zorganizowania obrony. Było to sąsiedztwo Filistynów.

§ 18. FILISTYNI I WOJNY Z NIMI IZRAELITÓW.

Filistyni był to naród, sąsiadujący na południowy wschód z Izraelitami. Zajmowali oni

---

dziejów po pierwszym osiedleniu się Izraelitów w Palestynie? Jaki pomnik literacki z tych czasów? Pod czyimi rządami zostawali Izraelici? Co jednoczyło Izraelitów w okresie sędziowskim? Które było najstarsze królestwo Izraelitów? Czemu przypisać jego upadek i pierwsze

przestrzeń lądową koło twierdzy Gazy i kraj nadmorski z miastami Joppe (dziś Jaffa) i Askalon. Byli oni przybyszami z zachodu i sami wywodzili się z w. Krety (Kaphtor według Pisma św.). Tworzyli oni rodzaj kolonii wojskowej na wybrzeżu wschodnim m. Śródziemnego, pozostającej pod dowództwem pięciu naczelników, i mieli być sprowadzeni przez faraonów egipskich. Pewne jest tylko to, że posiadali w stopniu wysokim całą ówczesną sztukę wojenną. Byli oni uzbrojeni w hełmy, kolczugi z brązu i żelaza; w szyku bojowym dzielili się na oddziały włóczników, łuczniczków i konnicy na wozach; nadto mieli własną flotę, która z portu Askalon przedsięwzięła wyprawę morską. Nieraz też napadali na miasta fenickie, i w czasie jednej z takich wypraw stał się ich łupem Sydon (w XII w.). Na czasy walk Izraelitów z Filistynami przypadają postacie niektórych ich bohaterów mitycznych, jak Samson (Szamasz-Herkules—bohater słoneczny). Od czasu, gdy Izraelici poczuli sąsiedztwo tak potężnego wroga, musieli się zjednoczyć. Hasło do tego zjednoczenia wyszło z plemienia Benjamina. Ono też dało Izraelitom swego króla w osobie Saula. Namaszczony na króla w Gilgal, starym obozowisku Jozuego, bronił on kraju nie tylko od Filistynów, ale i od Amalekitów, koczowniczego ludu, pochodzącego z półwyspu Synaj, który od dawna dopuszczał się łupieżczych napadów na Palestynę. Ale czyny Saula i sławę jego zaćmił następny król, wybrany z rodu Judy,—Dawid, który

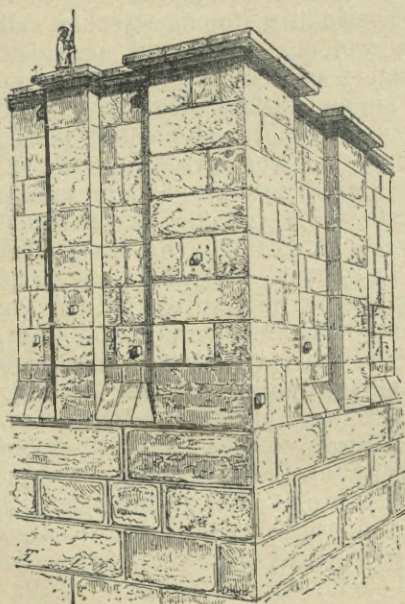
---

zjednoczenie w osobie królów? Jakie było sąsiedztwo Izraelitów od strony morza? Kto byli Filistyni? Skąd się wywodzili? Czem się zajmowali? Jaką sztuką wojenną się posługiwali? Jacy są bohaterowie walk żydów z Filistynami? Jaki wpływ miały te walki na utworzenie

naprawdę pierwszy dokonał zjednoczenia narodowego Izraelitów w jednym królestwie Izraela.

§ 19. KRÓLESTWO IZRAELSKIE. DAWID.

Czasy królestwa przypadają na XI i X w. przed Chr.; jest to najświetniejszy okres dziejów

132. Mury Hebronu, legendowego grobowca Abrahama.

Izraela. Wówczas dopiero Izraelici ucywilizowali się i zjednoczyli w jeden naród. Jest to jedynie zasługą króla Dawida, którego legenda uczyniła pasterzem, harfiarzem i piewca ludowym. Głównie jednak i przedewszystkiem był to wielki wojownik. Pokonał on najpotężniejszego wroga Izraelitów — Filistynów. Podbił on pod swoje panowanie Moabitów i Ammonitów na wschodzie, a Edomitów i Amalekitów na po-

łudniu, przez co otworzył sobie dostęp do morza Czerwonego, nadto odparłszy Aramejczyków, spieszących

---

królestwa? Jakie znaczenie ma okres królewski w dziejach Izraelitów? Kto był pierwszym królem? Czem od-

na odsiecz twierdzy ammonickiej Rabbath-Ammon, (położonej na wschód od Jordanu), zmusił do uległości Damaszek. W jednej z licznych wojen zdobył on twierdzę Jebuzejczyków Sion i przeniósł tu swą stolicą z m. Hebron, koło którego skupiały się dotychczas siedziby plemienia judzkiego. Dla podniesienia uroku i znaczenia nowej swej siedziby rozkazał przenieść do Sionu arkę przymierza, będącą dotąd w przechowaniu u plemienia Efraima w m. Silo. Tutaj na wzgórzu Sionu miały stanąć pałac królewski i świątynia Jahwe. Wykonanie tego planu przypadło w udziale dopiero synowi młodszemu Dawida Salomonowi. Najstarszy syn Absalom zginął w rokoszu domowym, który był podniósł przeciwko ojcu. Ale całą swą działalnością położył Dawid podwaliny późniejszej wielkości Jerozolimy.

§ 20. KRÓL SALOMON.

Państwo Dawida sięgało od gór Libanu aż po m. Czerwone. Syn jego i następca Salomon, († ok. 950 r.), nie powiększył rozmiarów królestwa, otoczył go jednak blaskiem i świetnością. Salomon panował na sposób władców oryentalnych, których przepych starał naśladować się. Na zewnątrz w stosunkach z sąsiadami prowadził on politykę swojego ojca i łączył się z królami Tyru — głównie z Hiramem — przeciw wspólnym wrogom. Fenicyanie za zgodą Salomona nawigowali po morzu Czerwonym do kraju Ofir. Dzie-

---

znaczył się Dawid, jako monarcha? Jakie granice nadał swemu państwu? Co było podwaliną stolicy państwa Jerozolimy? Jak nazywała się starożytna twierdza? Kto był wyrazicielem najwyższej chwały królestwa izraelskiego? Jaki charakter miało panowanie Salomona? Czemu Palestyna zawdzięczała swój chwilowy rozkwit?

ki swemu położeniu na drodze do Egiptu, który zaopatrywał się w konie z Armenii i Cylicyi, oraz na wchód do Indyi, królestwo żydowskie rosło w bogactwa, chociaż w sztukach, przemyśle i handlu przodowali Fenicyanie. Izraelici byli wówczas jeszcze narodem wyłącznie rolniczym. Fenicyanie też zbudowali dla Salomona świątynię i pałac w Jerozolimie: dom Jahwe i dom królewski. Świątynia stała się odtąd widowym znakiem spójni wszystkich Izraelitów, a religia nakazywała im odwiedzać ją trzy razy do roku.

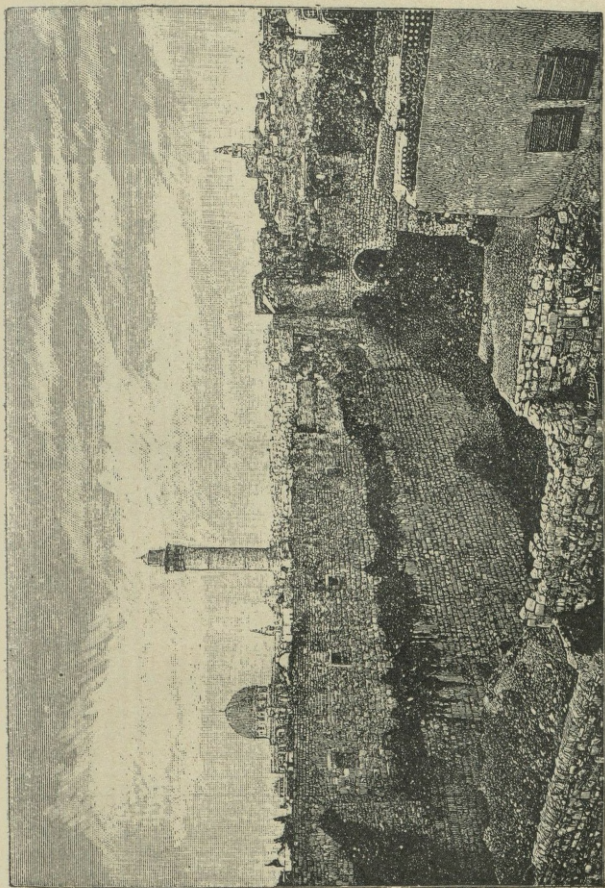
§ 21. ŚWIĄTYNIA ŻYDOWSKA W JEROZOLIMIE.

Żydzi nie wytworzyli własnej sztuki ani też własnej architektury; nie pozostało też żadnych śladów ich budownictwa, z wyjątkiem szczątku murów, okalających dawną świątynię i podziemi oraz fundamentów, po jej zburzeniu pozostałych. Mury swych gmachów i domów wznosili żydzi na sposób fenicki, t. j. układali je z grubych ciosów, niespojonych ze sobą i trzymających swą równowagę jedynie siłą ciężkości. Takimi są też resztki murów ich świątyni; dzięki nim obecnie zdołano ustalić jej miejsce, na wzgórzu ponad miastem, w części muzulmańskiej (Haram), gdzie dziś wznosi się meczet Omara (zwany Kubbat-es-Sakra czyli kopuła skalna). Pozostały się za to liczne opisy tej świątyni; z nich dowiadujemy się, że składała się ona z dwóch części: przedsionka i miejsca świętego (po hebr. debir). W przedsionku znajdowały się stoły ofiarne; w miejscu świętym arka

---

Kto zajmował się handlem w Palestynie? Jakie było główne zatrudnienie Izraelitów? Kto pielęgnował i uprawiał w Palestynie sztukę, przemysł i handel? Jaki wygląd mają stare mury Jerozolimy? W jakim stylu była

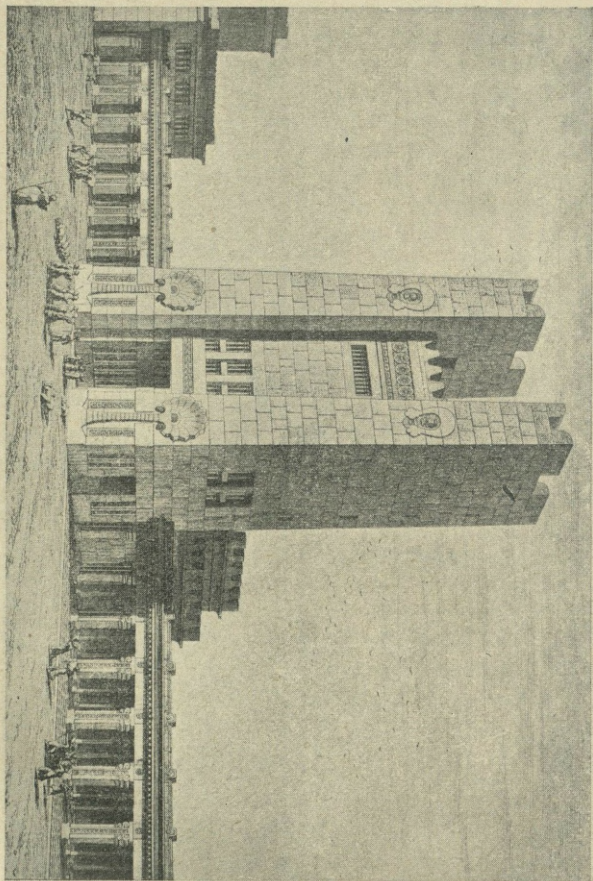
przymierza, nad którą rozpościerały swe skrzydła
w kształcie baldachimu dwa cherubiny, wyrzeź-

133. Jerozolima współczesna z meczetem Omara na miejscu domniemanem świątyni Salomona.

bione z drzewa oliwnego; u wejścia zaś do świątyni stały dwa słupy brązowe (po hebr. Jakin

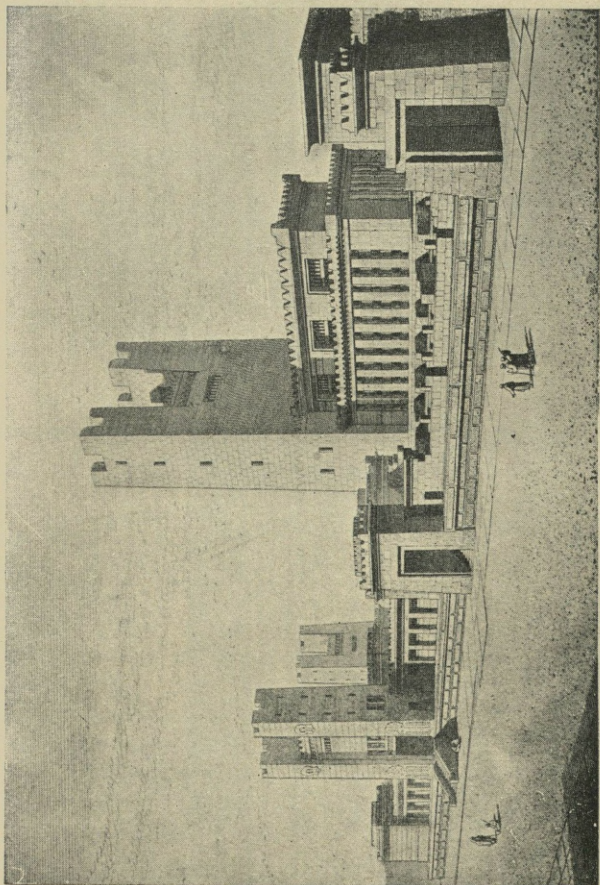
i Boaz). Część przednia świątyni najobszerniejsza była dostępna dla wszystkich wiernych, natomiast

134. Dziedziniec wewnętrzny i pylon frontowy świątyni Salomona. Restytucya.

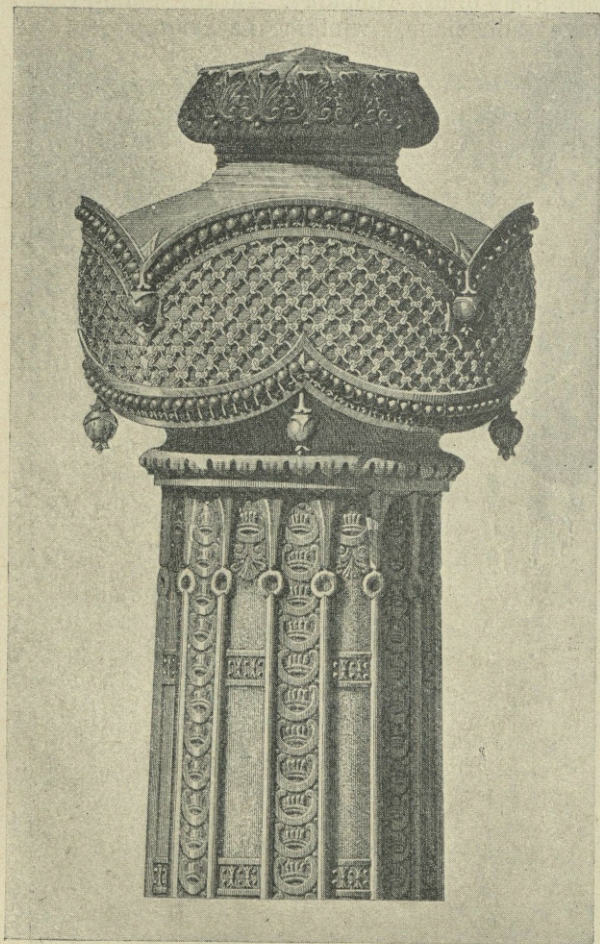
do miejsca z arką przymierza miał dostęp później tylko arcykapłan. W dziedzińcu przed świątynią

wznosił się ołtarz całopalny. Tutaj też stało t. zw. morze miedziane, wielkie naczynie brązowe

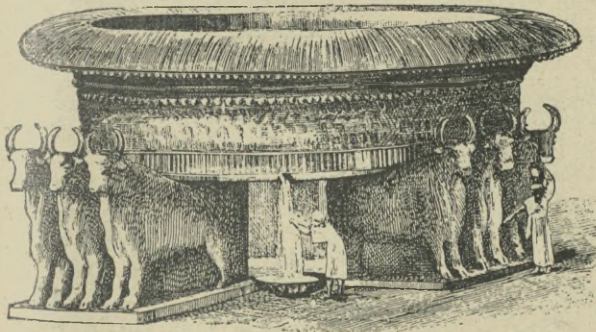
135. Widok świątyni Salomona boczny. Restytucya.

w kształcie kielicha tulipanu, które podtrzymywało na grzbietach swych 12 byków. Stąd czer-

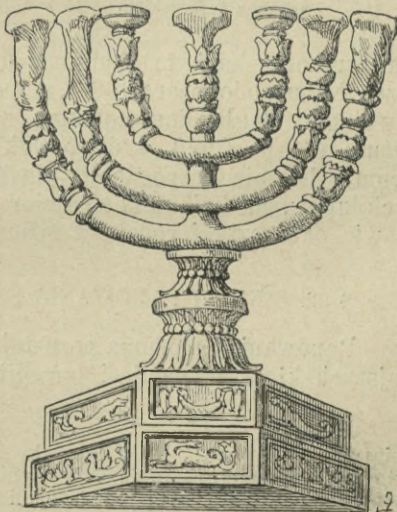
136. Kolumna bronzowa (Jakin i Boaz)
w świątyni Salomona. Restytucja.

pano wodę dla omywań rytualnych. Oprócz tego dziedzińca, t. zw. kapłańskiego, był jeszcze dziedziniec Izraelitów, dziedziniec dla kobiet i dzie-

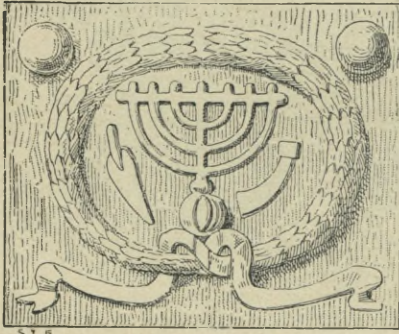
137. Morze miedziane. Restytucya Mangeanta.

dziniec pogański, do którego mieli dostęp wszyscy, nawet niewierni. Cały ten kompleks dziedzińców oraz przylegających sal, podcieni wraz z prowadzącymi doń bramami, schodami mieścił się na wzgórzu wschodniem, dzisiejszem Moria, które-

138. Swiecznik siedmioramienny z łuku Tytusa.

go krawędź południową stanowiła właśnie góra Sion, na ten cel splantowana i podmurowana. Tutaj był zaród królestwa Izraela. Na przeciwnym wzgórzu zachodnim, dziś niewłaściwie zwa-

139. Emblemat starożytnych grobowców i synagog żydowskich.

nia jerozolimską była zburzona dwukrotnie, raz przez Nabuchodonozora (586), a po odbudowaniu powtórnie uległa doszczętnemu zburzeniu przez Tytusa (70 po Chr.), którego łuk tryumfalny na forum w Rzymie przyozdobiły płaskorzeźby zabranych łupów, jak świecznik siedmioramienny, jedyny prawie okaz sztuki rodzimej żydowskiej.

§ 22. SKUTKI PANOWANIA SALOMONA.

Panowanie Salomona pozostało wskutek późniejszych klęsk w pamięci Izraelitów, jako okres

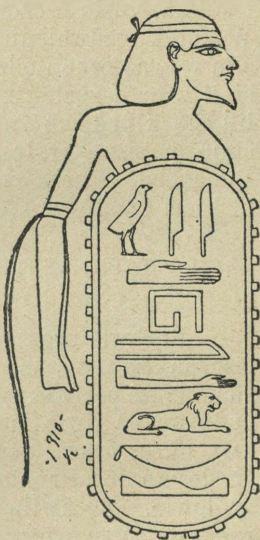

świątynia żydowska? Z ilu składała się części? Co to było miejsce święte? Jakie były symbole bóstwa? Co wiemy z historii o świątyni jerozolimskiej? Jaką pamięć zostawiło po sobie panowanie Salomona? Jakie

świątyni królestwa żydowskiego. Faktycznie jednak Salomon rujnował państwo na swój przepych tak, że nawet zastawił niektóre miasta Hiramowi. Z powodu obciążenia poddanych nadmiernymi podatkami już za życia Salomona wybuchł bunt Izraelitów, z trudnością znoszących panowanie plemienia Judy. Salomon jednak bunt uśmierzył, a sprawca jego Jerobeam, nadzorca robót publicznych, ratował się ucieczką do Egiptu. Sprowadziło to po śmierci Salomona najazd na królestwo żydowskie faraona Szeszonka (biblijnego Sziszaka), założyciela XXIII dynastyi, który złupił świątynię Jerozolimy.

§ 23. ROZKŁAD KRÓLESTWA ŻYDOWSKIEGO.

Po śmierci Salomona tylko dwa plemiona, Juda i Symeon, pozostały się wierne synowi jego Rehabeamowi, reszta zaś ogłosiła swym królem Jerobeama. Odtąd rozdzielili się Izraelici na dwa królestwa: judzkie ze stolicą Jerozolimą, które przetrwało do r. 586, i izraelskie ze stolicą Samaryą, które upadło już w r. 721. Królestwo judzkie, chociaż

140. Król żydowski, jako jeniec wojenny. Według malowidła w Karnaku.

były jego ujemne strony? Kiedy i z powodu czego powstał pierwszy bunt Izraelitów? Kto pierwszy złupił świątynię w Jerozolimie? Co było powodem rozpadnięcia się królestwa żydowskiego? Ile było królestw w Pa-

niejszych rozmiarów, osiągnęło znacznie większy rozwój pod każdym względem. Zawdzięczało go większemu łaadowi wewnętrznemu i panowaniu dziedzicznemu swych królów. W królestwie izraelskiem natomiast bunty częste i rewolucje pałacowe zmieniały zarówno królów, jak i dynastye. Judea utrzymała swoją świątynię w Jeruzolimie, gdy tymczasem w królestwie izraelskiem Jerobeam, aby odciągnąć swych poddanych od świątyni judzkiej, odnowił dawne świątynie w Betel i w Dan, gdzie czczono Jahwe pod postacią cielca. Wskutek rozdzielenia naród żydowski stracił swoją siłę wewnętrzną i odporność na zewnątrz; skorzystali z tego sąsiedzi, jak Moabici, którzy wyzwolili się z pod ich zależności. W Damaszku powstaje potężne królestwo aramejskie, a król jego Benhadad, stacza ciągłe walki z państwem izraelskiem (w IX w.).

§ 24. WALKI ASSYRYJI I EGIPITU O PANOWANIE NAD SYRYĄ I PALESTYNĄ.

Rozkwit oraz pomyślność swoją Syrya i Palestyna zawdzięczały chwilowemu osłabieniu sąsiadów: w pierwszym rządzie Egiptu, który rozpadł się na dwie monarchie, i Assyryi, gdzie na cały okres czasu, poczynając od Tiglat-Pilegara I aż do Assurnasirpala, przypadają sami niedołężni królowie. Z chwilą rozkwitu monarchii średnio-wiecznej, Assyryjczycy poczynają napierać na Syryę. Assurnasirpal (IX w.) stara się otworzyć sobie dostęp do m. Śródziemnego; podbite miasta fenic-

---

lestynie i czem się różniły pod względem religijnym i politycznym? Jakie nowe państwa wzmocniły się kosztem królestwa Izraelitów? Jaki był stan ich potęg za czasów rozkwitu tego królestwa? Kto rywalizował o panowanie nad Azyą, i jak się to odbiło na losach Syrii

kie ukorzyły się przed nim i opłaciły swą wolność okupami. Sydon stracił swą niezależność za czasów Asarhaddona (678), Tyr, jak zwykle, okupuje się, ale Assyryjczycy panują nawet na Cyprze, i m. Kition uznaje się za wasala królów assyryjskich. Drogę w głąb Arabii zagradzał Assyryi Damaszek, od którego w zależności pozostaje m. Hamath nad Orontem, dlatego też Tiglat Pilezar III zdobył go (732) i wcielił do państwa assyryjskiego. Odtąd kończą się losy

141. Jerazolima. Brama do Damaszku.

niezależne Damaszku, jego miejsce z czasem zajmuje Antiochia, położona nad Orontem, na drodze z Mezopotamii do m. Śródziemnego.

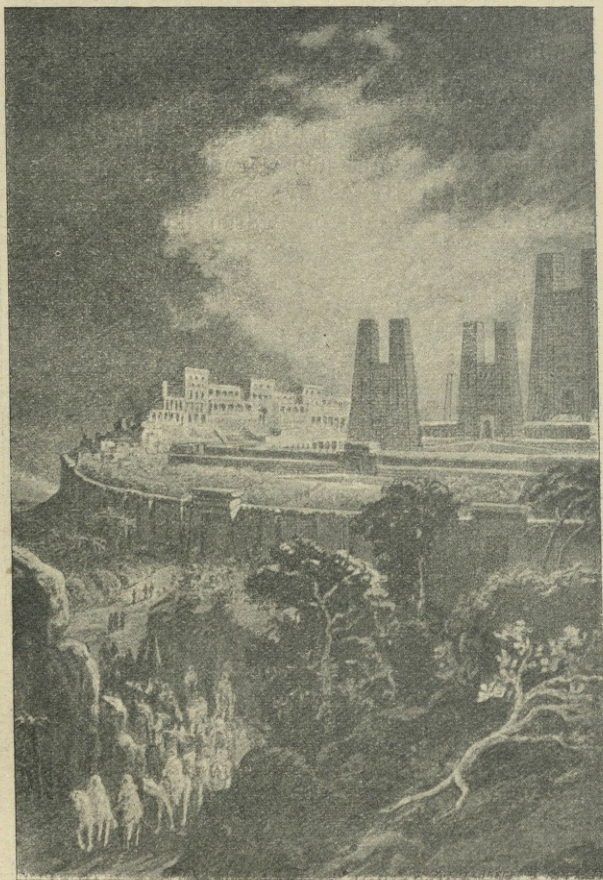
§ 25. KRÓLESTWO IZRAELSKIE.

Pierwsze zetknięcie się Izraelitów z Assyryjczykami przypada na czasy panowania króla ich

---

i Palestyny? Jak daleko sięgała władza królów assyryjskich? Które miasta w Syrii podbili Assyryjczycy?

Omri; odtąd też Assyryjczycy stale nazywają królestwo izraelskie państwem Omri. Omri był

142. Restytucja świątyni w Jerozolimie.

założycielem pierwszej właściwie dynastii izraelskiej. Rozprzestrzenił on królestwo Izraelitów tak,

że uczynił swym wasalem państwo Moabitów.
Świadczy o tem napis króla Meszy, któremu

143. Mur Lamentacyi. Szczałki murów obronnych z okresu królestwa żydowskiego.

dopiero udało się otrząsnąć jarzmo Izraelitów.
Omri pierwszy przeniósł siedzibę z m. Tircah do

nowo-zbudowanej stolicy Samaryi. Syn jego Achab był zięciem króla tyryjskiego Etbala, (po grecku Ithobalos), i on to dla żony swej Izebel wpro-

144. Grobowiec t. zw. Absoloma w bliskości Jerozolimy.

wadził kult fenickiego Baala, nie usuwając zresztą czci Jahwe, który pozostał się i nadal bogiem religii

państwowej. Ustanowienie kultu Baala wywołało po raz pierwszy reakcję wśród Izraelitów, oburzonych przeciwko obcym bogom i bałwochwalstwu. Protest wyszedł od pojedynczej jednostki Eljasza, rodem z Tiszbe w Gilead, z czasem jednak pociągnął on za sobą więcej naśladowców, tak, iż ruch ten stał się potężnym prądem reformacyjnym. Wyrazicielami jego są prorocy, którzy też są właściwymi twórcami monoteizmu, późniejszej religii żydowskiej.

§ 26. PROROK AMOS I ZAKON ŻYDOWSKI.

Ogół Izraelitów ulegał wówczas jeszcze wpływowi kapłanów, którzy w królu tylko mieli swe-

145. Salmanassar odbiera hołd Jehu, króla izraelskiego.

go zwierzchnika. Byli oni jedynymi przewodnikami ludu pod względem moralnym i religijnym. Niezależnymi od nich byli prorocy czyli jasnowidzący (nebiim), którzy mieli wśród ludu swoich wielbicieli i naśladowców. Jednym z ta-

Kiedy zetknęli się oni z Izraelitami, i pod jaką nazwą występują Izraelici w dziejach Assyrii? Jaka była pierwsza właściwa dynastia izraelska? Jakim czynem odznaczył się jej założyciel Omri? Gdzie powstała nowa stolica królestwa? Jaki wpływ ma kult fenicki na

kich proroków był w czasach przed królestwem prorok Samuel, który wskazał na króla osobę Saula. I później też prorok Elizeusz poszedł za przykładem Eljasza i spowodował zmianę dynastyi, przyczem panujący wówczas król Joram został zabity, a na jego miejsce obrano Jehu, jednego z dowódców armii królewskiej. Lud zburzył świątynię Baala, i z nową dynastją kult Jahwe zapanaował w całej okazałości. Po usunięciu zewnętrznych powodów do walki o religię pozostały wewnętrzne czyli przeobrażenie się pojęć religijnych, i zmiana ta wyraziła się w wystąpieniu proroka Amosa. Za panowania Jerobeama II królestwo izraelskie cieszyło się dobrobytem i pomyślnością materyalną; od wschodu jednak nadciągała już burza w postaci groźnej potęgi wojennej Assyryjczyków i zapowiadała koniec królestwa Izraelitom. Nie wiedzieli o tem nawet najbliżsi króla, nie wiedział też i lud, ufny w swego Jehowę, lecz odważył się mu prawdę powiedzieć prorok Amos, który głosił, że zbliża się koniec Izraelitów. Ale co było nowe i niespodziane w jego objawieniu, to że według niego sprawcą zguby nie będzie Aszur, bóg silniejszy od Jahwe, który go pokona, lecz, że tym który na nich wydał wyrok, jest sam Jahwe, który jest bogiem nie tylko Izraelitów, ale także ich nieprzyjaciół, i że sposób przejednania Go nie polega na składaniu ofiar, lecz na życiu sprawiedliwym, za co, mimo klęsk i nieszczęść, przyjdzie w nagrodę dla Izraelitów z czasem dzień wybawienia. Ta nowa nauka, głoszona przez Amosa a później

---

Izraelitów? Co obudziło reakcyę? Kto dał do niej hasło? Odkąd spotykamy się w historyi Żydów z prorokami? Jaki ich pierwotny charakter? Kiedy rozpoczyna się reformacja religijna u Izraelitów? Jaki ona wywołała

i przez innych proroków, był to już nie powrót do starej wiary, lecz całkiem nowa religja, polegająca na czci Jahwe, boga niewidzialnego i potężniejszego nad wszystkich innych, który mieszka nie na ziemi w przedmiotach materialnych, choćby znajdujących się w świątyni, lecz w sercach ludzkich. Odtąd też poczyna się, tworzyć właściwy Zakon Izraelitów, który stał się, mimo upadku politycznego, a poniekąd skutkiem niego, przyczyną odrodzenia Izraela.

§ 27. KONIEC PAŃSTWA IZRAELSKIEGO.

Po upadku Damaszku królestwo Izraelitów nie mogło się już utrzymać. Sojusz swój z ostatnim jego królem (Resonem) okupiło głową króla swego Pekacha i znacznym haraczem. Gdy następca jego Hoszea, po śmierci Tiglat-Pilegara III, dał się porwać ogólnemu nastrojowi patryotycznemu i zawarł sojusz z faraonem dynastji etyopskiej Szabaką, który, jak zresztą wszyscy królowie Egiptu, uważał Palestynę za klucz panowania nad Azją, Salmanassar IV zjawił się pod murami Samaryi i oblegał ją przez trzy lata. Dopiero jednak po śmierci jego, w pierwszych miesiącach panowania Sargona II, dostała się Samaryja w ręce Assyryjczyków, pomimo czego Pismo św. nie jemu, lecz Salmanassarowi przypisuje zdobycie Samaryi. Izraelici zostali albo wytepieni, albo też uprowadzeni do niewoli po rozmaitych miastach, i wszelki ślad ich na obczyźnie zaginął. Na ich miejsce zostali

---

przełom polityczny w państwie izraelskiem? Co ją przyspiesza? Na czem polega nowa religja—co do kultu, co do czci Jahwe? Kiedy utworzył się Stary zakon? Kto jest ostatni z królów Samaryi? Jaka jego polityka? Kiedy upadła Samaryja? Jaki był koniec Izraelitów

srowadzeni nowi osadnicy zwyczajem assyryjskim z państw, ukaranych za powstanie. Wówczas też nawet język hebrajski poczyną zanikać w Palestynie. Miejsce jego zajął język plemion północnych Syrii—aramejski, który później miał się stać narzeczem ogólnie panującym nie tylko wśród podbitych Semitów, ale i w Mezopotamii, jako używany przez żywioł panujący chaldejski.

§ 28. PAŃSTWO JUDZKIE. PROROK IZAJASZ.

Dłużej trwające królestwo judzkie schodzi z początku, jako mniejsze, na drugi plan wobec królestwa izraelskiego. Jedna tylko świątynia Salomona dodaje mu blasku i znaczenia. Położenie też jego na uboczu oszczędza mu bezpośrednich ataków ze strony Assyrii, której jednak musi nad sobą uznawać zwierzchnictwo. Po upadku Samaryi, królestwo judzkie staje się jedynym przedstawicielem narodu żydowskiego: tutaj też nawiązuje się nie reformacyi religijnej w osobach proroków. Jedyna różnica między prorokami izraelskimi, jak Ozeaszem, Amosem, a judzkimi, jak Izajaszem, Jeremiaszem, była ta, że ci ostatni przedstawiają się bardziej, jako politycy i ludzie czynu. Izajasz był zbliżony do osoby króla Achaza, starał się radami powściągać go od polityki rzekomo wielkiej, w gruncie zaś rzeczy awanturniczej, pokazując mu na świeży przykład upadku Samaryi. Już nie samo karanie przez Jahwe i oczekiwanie dnia zbawienia głosili prorocy judzcy, jak Iza-

---

w niewoli assyryjskiej? Jaka zaszła zmiana językowa na obszarze ludów semickich Azji? Jaki był stosunek królestwa judzkiego do Izraelitów? Co przedstawiała Judea po upadku Samaryi? Jak się w niej wyraził ruch reformacyjno-religijny? Kto go zainicyował? Kto dał

jasz. Mieli oni na celu głównie utrzymanie reszty narodu żydowskiego, i w tym celu gotowi byli nawet poświęcić część zepsutą narodu i ograniczyć się do wyznawców prawdziwego Jahwe, stanowiących ledwie garstkę, która w niego wierzyła i około niego się skupiła. Tak więc idea Izajasza była już właściwie ideą teokracji kapłańskiej, a całą swą działalnością dał on podstawy przyszłemu kościołowi żydów. Praktyczna działalność proroków w Judei skupiała się w tem, by stroną zewnętrzną kultu oczyścić z reszty bałwochwalstwa, (słupy brązowe i wąż miedziany w świątyni), a także skierowana była do unormowania prawnego i obyczajowego życia Izraelitów. Dotychczasowe obowiązki względem Jahwe materyalne, jak ofiary, zmieniają się w obowiązki moralne w myśl dekalogu, w którym Jahwe niczego dla siebie nie żąda, wymaga natomiast ścisłego przestrzegania przykazań i moralnego życia swych wyznawców. Dalszym krokiem na tem polu było Deuteronomium, czyli kodeks prawny—rozszerzenie dekalogu, ogłoszony i odczytany w świątyni w r. 621, przez króla Jozeasza. Teraz dopiero cały ruch dotychczasowy reformacyjny proroków został zawarty w formie prawodawczej. Co więcej, dotychczasowa propaganda znalazła się po raz pierwszy wyrażona na piśmie, tem samym też okres właściwy reformacyjny już był się zakończył. Spadkobiercami jego stali się kapłani, głównie ci, którzy byli przy świątyni jerozolimskiej, jedyne dozwolone odtąd miejsca czci Jahwe; kapłani ci, potomkowie Saduka, (Bni

---

podwaliny teokracji i późniejszemu kościołowi? Kiedy powstał Zakon? Jakie są etapy w jego rozwoju? Który z królów judzkich przyjął Zakon? Jaki miało to skutek praktyczny? Jaki był jedyny dobry program polityki

Sadok), dali początek późniejszej teokracji żydowskiej.

§ 29. UPADEK I ZBURZENIE JERUZOLIMY.

Neutralność absolutna, jaka była wskazana królestwu judzkiemu, z wielu przyczyn nie mogła utrzymać się. Po upadku królestwa assyryjskiego wzrosły znowu nadzieje utrzymania bytu samodzielnego narodu. Ze zniknięciem jednak Niniwy jej miejsce na widowni dziejowej zajął Babilon, który w bitwie pod Karchemyszem (605 r.) zwyciężył swego rywala w Syrii i Palestynie Egipt. Jak Izajasz koniec Izraela, tak teraz prorok Jeremiasz przepowiedział koniec Judei. Przyszedł on właśnie w tej chwili, kiedy Hophry zachęteni pomocą faraona egipskiego Judejczycy (Apries), jeszcze raz pochwycili za broń. Nabuchodonozor zdobył Jerozolimę, mury jej zburzył, a świątynię Salomona zrównał z ziemią (586). Mieszkańcy Judei podzielili losy mieszkańców dawnego królestwa izraelskiego i zostali uprowadzeni do Babilonu. Obecna sytuacja jednak Izraelitów w porównaniu do dawnej z przed 150 laty po upadku Samaryi zmieniła się na ich korzyść. Wytworzyło się bowiem całkiem nowe społeczeństwo żydowskie, wykształcone na innych prawach i ożywione całkiem odmiennymi ideałami od dawnych. Na miejsce boga Jahwe, którego losy były ucieleśnione w losach narodu, prorocy dali im boga Jahwe, którego obecność wyrażała się w prawie. To prawo było wyższe od dawnego, gdyż było zawarte w duszy każdej jednostki,

---

na zewnątrz królestwa Judei? Co go obaliło? Kto zdobył Jerozolimę? Jaki był los świątyni? Dzięki czemu Izraelici przetrwali okres niewoli? W czym tkwiła siła nowej religii Izraelitów? Co spowodowało jej rozwój w okresie

w jej sile i doskonałości moralnej. Dzięki temu idealizmowi religijnemu, Izraelici stworzyć mogli, mimo rozbitcia, tak zwartą całość, że przetrwała ona świat starożytny pogański i zachowała się aż do dziś dnia. Na wygnaniu już weszło u nich w zwyczaj święcenie jednego dnia w tygodniu (sabatu) i zbieranie się w pewnych miejscach (synagogach) dla czytania pism proroków, przepowiadających lepszą przyszłość i tryumf ostateczny Jahwe. Nie królestwo już własne izraelskie stało się przedmiotem marzeń, lecz Jahwe i jego świątynia na górze Sionu.—

146. Żydzi za czasów Sanheryba.

zmierzały teraz aspiracye] izraelitów; w tych

nie voli babilońskiej? Kiedy nastąpił powrót Izraelitów z niewoli? Co zastąpiło dawny naród żydowski? Jak

marzeniach przepędzili okres niewoli, doczekawszy się końca Babelu (538), a zarazem chwili, kiedy edykt Cyrusa I pozwolił im wrócić do Palestyny i odbudować świątynię jerozolimską.

§ 30. PISMA KAPŁANÓW. PROROCY EZDRASZ
I NEHEMIASZ.

Ostateczny proces przeobrażenia się pojęć religijnych Izraelitów zakończył się dopiero po powrocie ich z Babilonu i odbudowaniu świątyni. Było to połączone z ułożeniem się nowych warunków ich bytu, a zwłaszcza współżycia przybyszów z dawnymi mieszkańcami. Nie Izrael już, jako naród, ale świątynia stała się widowym ośrodkiem nowego społeczeństwa, do którego mogli należeć nie sami Izraelici, ale wszyscy, czczący Jahwe i dochowujący jego praw. Gmina, jaka się w tych warunkach utworzyła, miała na wskroś religijny charakter. Łącznikiem zaś jej członków były nie przekonania polityczne ani też węzły społeczne, lecz religia, uznająca jedyne stopnie starszeństwa. Na pierwszym też miejscu w hierarchii społecznej stoją kapłani jerozolimscy, potomkowie Aarona lub Saduka, później lewici, czyli reszta kleru, albo kler prowincjonalny, wreszcie wierni. Podstawą prawną dla tej gminy o ustroju teokratycznym stał się nowy kodeks, tak zwany kapłański, który określał cały kult religijny. Wraz z pismami najstarszemi, czyli jahwistycznymi oraz z Deuteronomium tworzy on, tak zwany, Pięcioksiąg Mojżesza,

---

powstała gmina przy świątyni jerozolimskiej? Jaki był charakter nowego społeczeństwa? Co było jego węzłem spajającym? Jaki nowy kodeks prawny tej gminy? Jak się nazywa kodyfikacja dawnych praw Izraelitów, i kto ją opracował?

owoc pracy kodyfikacyjnej i kompilatorskiej, dokonanej po niewoli babilońskiej. Do powstania tego dzieła przyczynił się głównie Ezdrasz, który w czasie przed połową V st. dokonał tego dzieła, i Nehemiasz, który spowodował przyjęcie go przez członków nowo-założonej gminy przy świątyni jerozolimskiej. Ów Pięcioksiąg też jest początkiem nowej historii żydowskiej albo dzisiejszego żydostwa.

BIBLIOGRAFIA.

- J. Wellhausen: *Israelitische und jüdische Geschichte*. V wyd. 1900 r.
- M. Müller: *Asien und Europa nach altägyptischen Denkmälern*. 1893.
- H. Winckler: *Geschichte Israels in Einzeldarstellungen*. 2 t. 1900.
- *Die Völker Vorderasiens*. (Der alte Orient 1900).
- R. Kittel: *Geschichte der Hebräer*. 2 t. 1886.
- Brugsch H.: *Steinschrift und Bibelwort*. 1891.
- E. Schrader: *Die Keilinschrift und das alte Testament* 3 wyd. (H. Zimmern i H. Winckler) 1903.
- A. Jeremias: *Das alte Testament im Lichte des alten Orients*. (Handbuch zur biblisch-orientalischen Altertumskunde). 2 wyd. 1906.
- D. K. Budde: *Geschichte der althebraischen Literatur*. 1906.
- S. J. Curtiss: *Ursemitische Religion im Volksleben des heutigen Orients*. 1903.
- F. Hommel: *Die Semiten und ihre Bedeutung für die Kulturgeschichte*. 1881.
- *Geschichte des alten Morgenlandes*. j. w. str. 147.
- F. C. Movers: *Die Phönizier. Das phönizische Alterthum*. 3 t. 1856.
- W. Landau. *Die Phönizier* (Der alte Orient 1901).
- A. Sanda: *Die Aramäer* (Der alte Orient 1902).
- A. v. Gutschmid: *Phoenicia* (Brit. Encycl. wyd. X, t. 18).
- W. Robertson Smith: *Bible* (tamże t. 3).
- G. Maspero: *Histoire des peuples d'Orient*. j. w. str. 81.
- E. Meyer: *Geschichte Altertums*. t. I j. w. str. 81.
- *The development of individuality in ancient History*. (Kleine Schriften 1910).
- Wachsmuth: *Einleitung in das Studium der alten Geschichte*.
- Sayce: *The archeology of the cuneiform inscriptions*.
- Tiele: *Geschichte der Religion im Altertum*.
- Perrot et Chipiez: *Histoire de l'art dans l'antiquité* t. IV. *La Judée*. 1887.
- E. Babelon. *Manuel d'archéologie orientale*.

AZYA MNIEJSZA.

§ 1. POŁOŻENIE GIEOGRAFICZNE.

Półwysep Azji Mniejszej tworzy prawie regularny czworobok, otoczony ze wszech stron górami. Wnętrze tego czworoboku jestto wyżyna, przypierająca na wschodzie do wyżyny Armenii i oddzielona górami od północnej Syrii. Góry te stanowią przedłużenie pasma Taurus, tworzącego południową krawędź wyżyny. W połowie swego małoazyatyckiego ciągu część Tauru oddziela się od głównego pasma i biegnie w kierunku prawie południkowym, tworząc pasmo t. zw. Antitaurus. Krawędź północna wyżyny jest mniej stroma i górzysta, niż południowa, chociaż i tutaj spotyka się pojedyncze pasma, równoległe do morza, jak góry Olimp w Myzji. Ku zachodowi wyżyna spada równoległymi pasmami, poprzerwanymi głębokimi dolinami rzecznyymi, jak Hermosu i Meandru. Biegną one aż do samego morza i znajdują swe przedłużenie na sąsiednich wyspach. Są to góry, jak: Ida w Troadzie, Tmolos i Sipyle nad Hermosem. Stosownie do swego położenia śródładowego i wysokiego charakter wyżni mało-azyatyckiego jest pustyński, analogiczny od innych wyżów Środkowej Azji. Brak rzek. Jedyna większa rzeka Halys (Kizil-Irmak) poczyna się na krawędzi

---

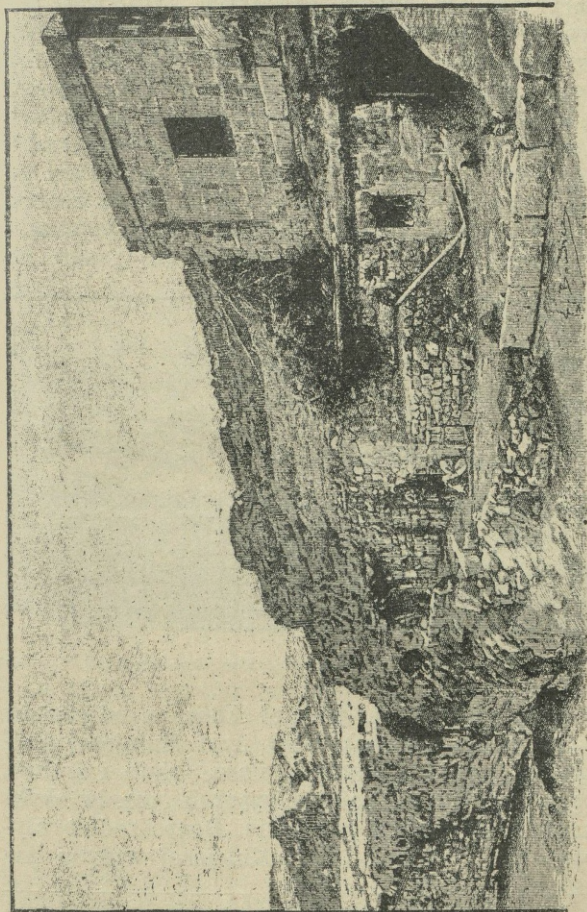
Jaki jest kształt półwyspu Azji Mniejszej? Jaki jego układ pionowy? Jaka krawędź południowa i północna? Jakie są pasma górskie oraz ich kierunek? Co stanowi krawędź zachodnią? Jaki jest charakter jej gór i dolin rzecznych? Jak przedstawia się wnętrze

wschodniej wyżyny i płynie ku zachodowi przez pustynię Siwas, aby następnie, zatoczywszy łuk w środku wyżyny, wpaść do m. Czarnego. Druga znaczniejsza rzeka, wpadająca do tegoż morza bardziej ku zachodowi, jestto Sangarios. Natomiast liczne są wody bez odpływu i jeziora słone, jak Tatta (Tuzgel), w którym procent soli jest większy, aniżeli w m. Martwem. Układ powierzchni gruntu jest falisty. Liczne są góry bazaltowe i wulkaniczne, z których góry Argejskie (Erdżijes) w środku półwyspu dosięgają wysokości 4 tys. metrów. Klimat kraju jest suchy, kontynentalny, a więc nierówny. Przeciwieństwo w temperaturze zimy i lata jest ogromne. Brak drzewa powoduje, iż ludność kopie swe mieszkania w ziemi. Trudni się ona głównie pasterstwem, zwłaszcza hodowlą owiec. W starożytności część wyżu na zachód od Halysu nazywała się Frygją, na wschód zaś Kappadocyą. Ta wyżyna Azji Mniejszej, zajmująca trzy czwarte części półwyspu, tworzy przeciwieństwo rażące do części nizinnych nadbrzeżnych, z pośród których najznaczniejszą jest nizina Cylicyi na południowo-wschodniej krawędzi półwyspu u stóp gór Tauru. Zraszają ją rzeki Saros i Pyramos, tworzące tutaj urodzajne alluwja. Tędy prowadzi droga z wyżyny Azji Mniejszej i Armenii przez góry Amanus do Syrii. Starożytne miasto Cylicyi Tarsus (Tarsi), (zdobyte już przez Salmanassara II) zdawna służyło, jako rynek między krajami wschodu i zachodu, stąd też pochodziła u Asyryjczyków nazwa wschodniej części tego kraju Muzri (rynek). Sąsiednia Licya i dalej ku zachodowi położona Karya

---

wyżu? rzeki? jeziora? Która jest najznaczniejsza rzeka na wyżynie? Jakie wody są bez odpływu? Jaki rodzaj skał znajduje się na wyżynie? Jaki jest jej klimat? ludność? sposób życia mieszkańców? podział geograficzny w starożytności? Które części półwyspu są nizinne? Jak

sąkrajami nadbrzeżnymi górzystymi i obfitują w drzewo (cedry z gór Tauru). Klimat na zachodnim i po-

147. Wsie podziemne nad Halyssem.

łudniowym wybrzeżu Azji Mniejszej jest ciepły, a roślinność śródziemnomorska. Wybrzeże północne po-

siada klimat znacznie ostrzejszy, i tu jednak rosną jeszcze dęby, kasztany i platany. Pomimo swego charakteru, w trzech czwartych częściach pustynnego i nieurodzajnego, półwysep Azji Mniejszej odgrywał w dziejach ważną rolę pośrednika między wybrzeżami morza Czarnego i Egejskiego a krajami wschodu. Zwłaszcza miasto, leżące w środku półwyspu, Caesarea, (dziś Kaizarejah), było węzłem krzyżowania się dróg: na wschód do Karchemysz, na południe do Cylicyi, na zachód do Lidyi i na północ ku Troadzie. Stąd jego nieprzerwany rozwój, trwający od kilku tysięcy lat

148. Widok śnieżnych szczytów góry Ararat.

(starożytna Mazaka, później Eusebia, od czasów Tyberjusza Caesarea). Góry Azji Mniejszej obfitują w kruszce: miedź, żelazo, złoto i srebro, górnictwo też od najdawniejszych czasów było bardzo rozwinięte w tym kraju. Bezpośrednio stykająca się z wyżyną Azji Mniejszej wyżyna Ar-

---

powstały alluwja Cylicyi? Jakie znaczenie miał ten kraj? Jaki charakter mają nadbrzeża? Jaki klimat panuje w kraju nadbrzeżnym? Jakie było znaczenie półwyspu

menii stanowi jeszcze większe wzniesienie nad poziomem morza; klimat tutaj znośniejszy, hodowla jednak wina utrzymuje się jeszcze. Tutaj mają swe źródła liczne rzeki, jak Eufrat, Tygrys oraz Kura (Cyrus) z Araxem (Aras). Dwie ostatnie płyną do m. Kaspijskiego w kierunku przeciwnym do rz. Rionu (Phasis), wpadającej do m. Czarnego. Rzeki te tworzą przejście z zachodu na wschód, z Europy w głąb Azji, poniżej gór Kaukazu. Z jezior wewnętrznych Armenii najznaczniejsze jest jezioro Wan. Na północy wznosi się góra Ararat (nazwa biblijna, po ormiańsku Massis), ku południowi zaś wyżyna Armenii spada tarasowato ku rzekom Eufratowi i Tygrysowi. Pasma Tauru, zniżając się coraz bardziej, oddziela Armenję od Azji Mniejszej i północnej Syrii. Ku wschodowi wyżyna Armenii przechodzi i łączy się bezpośrednio z wyżyną irańską, będącą jakby dalszym stopniem w głąb wyżyny środkowo-azyatyckiej.

§ 2. CHETYCI.

Najstarszym ludem, który miał zamieszkiwać wewnątrz półwyspu Azji Mniejszej, byli Chetyci, chociaż w źródłach historycznych nigdy nie spotykamy wzmianki o nich, jako o mieszkańcach tego kraju, lecz dowiadujemy się o nich, że mieli swe siedziby w północnej Syrii—od Orontu aż po Eufrat. Siedziby ich rozszerzamy jednak także i na Azyę Mniejszą (zwłaszcza Kappadocyę) dlatego, że tutaj znaleziono pomniki sztuki, analogicz-

---

Azji Mniejszej? Gdzie był punkt węzłowy dróg? Jakie są bogactwa przyrodzone półwyspu? Która wyżyna zachodzi dalej w głąb Azji? Jaki jest charakter jej—wody, góry? Jakie jest położenie wyżyny Armenii względem wyżyny Syrii i niziny Mezopotamii? Który jest najstarszy lud Syrii i Kappadocyi? Jaka jest jednolita

ne do tych, jakie spotyka się w Syrii północnej, poczęści w Armenii. Właściwie więc byłoby to Syro-kappadocyjczycy, identyczni z Leukosyrami (białymi Syryjczykami), wzmiankowanymi przez Herodota. Niektórzy badacze uważają ich za Prormian, rasą właściwą całemu półwypowi Azji Mniejszej (Armenoidów). O właściwych Chetytach dowiadujemy się tylko ze źródeł egipskich i assyryjskich.

149. Kamień nagrobkowy z Marasz (płn. Syrya).

Egipcyanie nazywali ich Cheta lub Chita, a Assyryjczycy Chatti. (W piśmie św. mieli analogiczne miano ludu Chittim). Był to lud potężny i wojowniczy, który najeżdżał na starożytne państwo babilońskie w II tysiącleciu przed Chr., t. j. w czasie między dynastją amorycką a kaszycką. Walczyli też oni z faraonami 18-ej i 19-ej dynastji, ścierając się o panowanie nad Syryją, Ramzes II po zwycięskiej bitwie z nimi pod

Kadesz (miastem, stojącym na wyspie na rzece Orontes), musiał zawrzeć z nimi pokój i przyznać im władzę nad Syryją. Z czasów panowania tegoż faraona pozostały się wyobrażenia Chetytów na malowidłach ściennych Ramesseum. Egipcyanie przedstawiali ich, jako lud, różny od Semitów, a więc średniego wzrostu, o silnej budowie ciała, czaszce okrągłej, nosie krótkim i bez zarostu. Włosy, czesane z przodu do góry, wiązali w dwa

kultura tych krajów? Kto byli Chetyci, i od kogo się wywodzili? Jaki był charakter tego ludu? Gdzie i odkąd zaczyna się jego historia? Jak wyobrażali Chetytów

lub trzy pukle, które spadały na ramiona; ubierali się w odzież długą i wąską. Pod spodem nosili koszule z krótkimi rękawami, na wierzch przywdziewali płaszcz długi i obcisły, spięty pod szyją i przeciągnięty pod prawym ramieniem tak, że z lewej strony zwisał swobodnie, prawemu zaś ramieniu dawał swobodę; płaszcz ten był u dołu obszyty frendzlami. Na rękach noszono rękawice, na nogach buty z zakrzywionymi szpicami. Uzbrojenie ich składało się z miecza krótkiego, obosiecznego, tarczy czworokątnej, u boków wyciętej (później zwanej tarczą amazonek).

150. Wóz wojenny chetycki.

Głowę okrywała czapka szpiczasta, u króla podobna do tyary faraonów. Walczyli pieszo lub na wozach, w których siedziało po trzech ludzi, t. j. oprócz rycerza, także jego giermek i woźnica.

Egipcyanie? Jaka była ich postać, ubiór i uzbrojenie? W jaki sposób walczyli? Jakie pozostały po nich pomniki i zabytki, i gdzie się spotykają? Co to są kamienie z Hammah? Co przedstawiają wykopaliska z Tell-Halaf?

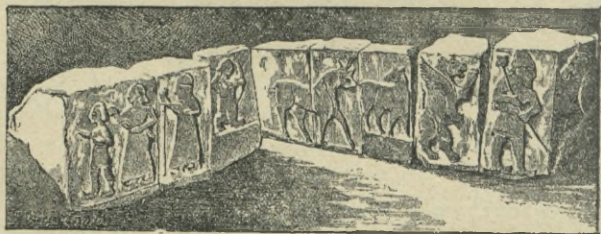
§ 3. POMNIKI CHETYCKIE.

Chetycy pozostawili po sobie liczne pomniki. Im przypisywana jest znaczna część zabytków,

151. Lew bazaltowy. Wypukłorzeźba chetycka z Marasz (płn. Syrya).

jakie znajdowano w Hamah (biblijnym Hamath) nad Orontem, w Dżerablis (domniemanym starożytnym Karchemysz nad Eufratem) i w Tell-Halaf nad Chaburem. Są to kamienie z napisami (4 kamienie z Hamah), rzeźby głównie z wyobrażeniami zwierząt, jak lwów, orłów, także zwierząt fantastycznych i posągi niektórych bóstw, np. bóstwo żeńskie zawoalowane, znalezione w Tall-Halaf. Sztuka ich pochodzeniem swym daje się wywieźć z Assyrii, ale charakterem swym wyróż-

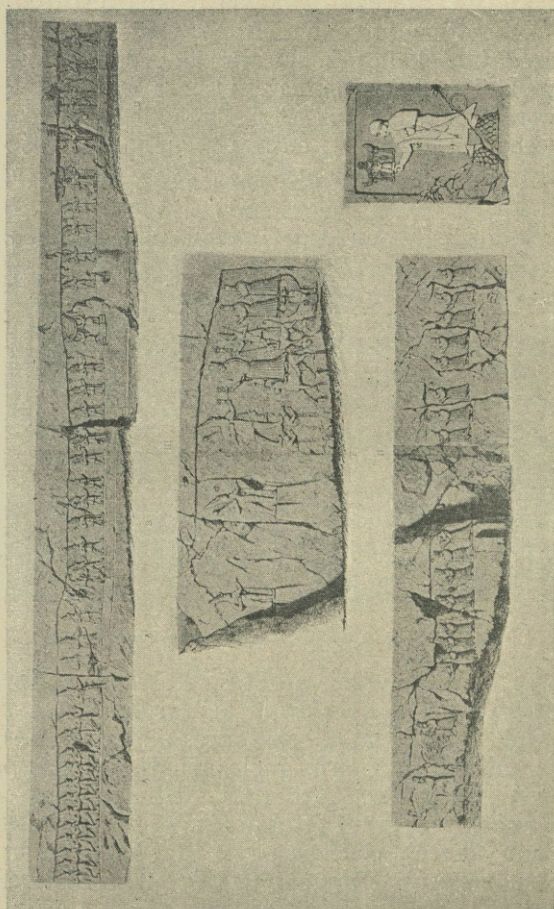
152. Płaskorzeźby chetyckie ze Sindżirli.

nia się od sztuki assyryjsko-babilońskiej. Podobny charakter posiadają zabytki, znajduwane

---

Co pozostało z pałaców w Kappadocyi? Co to jest procesya z Jazili-Kaja? Gdzie jest domniemana kolebka

w Armenii w sąsiedztwie jeziora Wan tudzież na wyżynie Kappadocyi. Tutaj, w kraju nad Halysem

153. Procesya bogów w Boghaz-kui. Plaskorzeźba na skale Jazili-kaja.

w sąsiedztwie wsi tureckiej Ejuk, znajdują się szczątki pałacu królewskiego. Szczątki pałacu, w po-

dobnym stylu zbudowanego, znajdują się we wsi tureckiej Boghaz-kui (staroż. Pteria), w pobliżu zaś niej, w wąwozie, zwanym dzisiaj Jazili-kaja, (to znaczy po turecku „pisane kamienie“), płaskorzeźby na skale, przedstawiające procesy bóstw. Wspomniana wieś Boghaz-Kui jest punktem węzłowym dróg, idących od m. Egejskiego (z Sardes na Angorę, Pteryę) i od m. Czarnego na wschód przez Kappadocyę (Ramsay). Tutaj miała znaj-

154. Ruiny pałacu w Boghaz-kui.

dować się najstarsza stolica i kolebka państwa, którego władcy tytułowali się królami Kas lub Kasyan. Stąd to mieli rozszerzyć się na południe i na wschód od Tauru, gdzie spotykamy ich pod nazwą Chetytów. Królowie jednak chetyccy z Karchemyszu mieli tytułować się jeszcze królami Kasian (Sayce), podczas gdy nad Chaburem było osobne państwo Mitanni a nad Orontem Naharain.

Chetytów, i jaka jej nazwa? Jaka jest hipoteza o kolebce Chetytów i o kierunku ich rozpowszechnienia? Jaka jest

Nazwa jednak Kasjan odnosić się może także i do ludu, sąsiadującego w starożytności bezpośrednio z Babilonią.

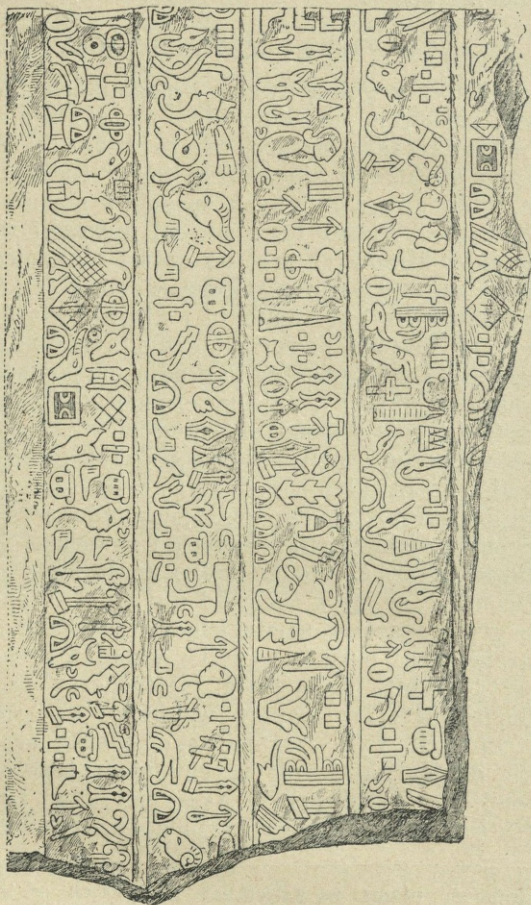
§ 4. PISMO I JĘZYK CHETYCKI.

Na szczególną uwagę w pomnikach chetyckich zasługują płaskorzeźby na skałach, którym towarzyszą bardzo często znaki, w jakich uczeni dopatrzyli się szczególnego rodzaju pisma, odmiennego od innych sposobów pisania starożytnego. Pismo to, różne od hieroglifów, jak i znaków klinowych, jest po części obrazowe, po części zaś zgłoskowe. Cechą wybitną jego jest wypukłość linii na kamieniu, a nie wklęsłość liter ciętych. Podobne pismo znaleziono także i na pieczęci króla cylicyjskiego Tarkudimma; posiada ona napis dwujęzyczny, daje przeto możliwość odcyfrowania znaków pisemnych chetyckich. Brak jednak większego napisu w tym rodzaju, jakim jest kamień Rozetty lub napis skalny w Behistun, utrudnia odczytanie zupełne tego pisma, mimo wysiłków uczonych, jak Anglika Sayce'a i Francuza Stanisława Guyard'a. Jedno tylko udało się obecnie stwierdzić, że język chetycki nie należy zupełnie do grupy języków semickich, a z językami indoeuropejskimi posiada tę tylko wspólną cechę, że jest językiem fleksyjnym. Dotychczas zdołano odcyfrować tylko napisy wanicke w Armenii, w których było zastosowane pismo assyryjskie do języka starożytnych mieszkańców Armenii, zwanych przez Assyryjczyków Urartu. Oni sami nazywali swe królestwo, współczesne

---

odrębność pisma na zabytkach chetyckich od innych rodzajów pisem? Jaki charakter znaków? Jakie ich pochodzenie? Jaki napis bilingwiczny? Jakie jest pismo wanicke? Czem się różni od pisma w Kappadocyi? Jaka

z królestwem Assyrii, Biainas (stolica Thuspana, dzisiejsze Wan). Niektórzy uczeni tworzą na tej

155. Inskrypcya chełczycka z Dzerablis.

podstawie odrębną grupę językową alarodyjską lub grupę języków azyanicznych (Hommel). Dziś

język wanicki jest w zupełności odczytany; zdradza z nim pokrewieństwo język georgijski na Kaukazie. Co zaś do pisma, znajdowanego w Kapadocyi, to ma ono być wcześniejsze i wywodzić się od starożytnego babilońskiego. W językowej klasyfikacji ludów dzisiejszych Chetyci zajmują ważne miejsce z powodu, że w imionach ich bogów, a także klasy panującej spotyka się materiał językowy indo-europejski, a mianowicie indyjski.

§ 5. RELIGIA CHETYCKA.

Chetyci posiadali liczny panteon bóstw. Układ ich pokojowy, zawarty z Ramzesem II, umocowany jest powołaniem się na tysiąc bogów i bogiń egipskich i tyłuż chetyckich. Jako główne bóstwo męskie figuruje w półn. Syrii Teshub; przedstawiano go z gromem lub błyskawicą w ręku. Takież stanowisko na zachodzie zajmuje bóg Tarkhu z młotem, a niekiedy w postawie stojącej na byku. Co jest oryginalnego, a co semickiego w tem bóstwie, nie wiadomo. Jest on analogiczny semickiemu bogu słońca, czczonemu w Syrii i w Babilonii pod nazwą Hadad i Ramman. Również bogini Atarata, czczona w Kadesz, jest domniemaną boginią semicką Astartą. Późniejsza nazwa m. Karchemyszu Dzerablis (zepsute Hierapolis) wskazuje miejsce jej kultu. Bóstwa żeńskie także przedstawiano wraz z symbolami zwierzęcemi (np. na lwie stojące). Na wyżynie Azji Mniejszej spotykamy się z zabytkami sztuki o charakterze religijnym, pokrewnym do pomników syryjskich. Są one

---

nowa grupa językowa? Jaka rola elementu indo-europejskiego w grupie ludów chetyckich? Jakie ich bóstwo? W Syrii? Azji Mniejszej? Jakie pokrewieństwo do bóstw semickich? Na czem polega symbolika? Jakie pokrewieństwo w plastyce religijnej ludów syryjskich i Małej Azji? Co

rozmieszczone głównie w pobliżu domniemanej stolicy Kasyan lub Kas (dzisiejsze Boghaz-Kui). Są tutaj w pobliżu samej wioski szczątki pałacu,

156. Bóg Hadad.

zamku i wałów, (ruiny starożytnego miasta Pteria). W pewnej odległości na północ we wsi Ejuk odkryto takie same szczątki pałacu, oprócz tego sfinksy, oraz rysunki na skałach. Lecz najciekawsze pomniki zawiera wąwóz, w sąsiedztwie Boghaz-kui, zwany Jazili-kaja (kamienie pisane). Tutaj znajduje się słynna procesya bogów i bogiń, składająca się z kilkudziesięciu figur od metra do trzech i więcej wysokości, wypukło rzeźbionych (rys. 153). Są tu przedstawione na dwóch przeciwległych ścianach wąwozu dwa pochody; na czele każdego postępują bóstwa męskie i żeńskie z rozmaitymi symbolami. Za jedną procesją kroczą kapłani, za drugą kapłanki: kapłani w kołpakach szpiczastych, kapłanki w czapkach wysokich w kształcie późniejszej korony murów. Obydwie te procesje spotykają się ze sobą w samym środku wąwozu, zamkniętego tutaj poprzeczną ścianą, tworzącą razem z dwoma bocznymi rodzaj dziedzińca prostokątnego. Bóstwo męskie na czele

przedstawiają płaskorzeźby w Ejuk? W Jazyli-kaja? Jaka symbolika bóstw męskich i żeńskich? Jak przedstawiono

pierwszego pochodu uzbrojone jest w młot karyjski i ma czapkę na głowie (jedyne z brodą). Stoi ono na grzbietach pochylonych ludzkich, inne stoją na wzniesieniach. Takie same tylko zwierzęce symbole (lwice, pantery, orzeł dwugłowy), służą za podstawę bóstw żeńskich. W tymże dziedzińcu na boku stoi postać, nie biorąca udziału w procesyi, przybrana w płaszcz i okrągłą czapkę, rodzaj biretu na głowie, trzymająca w jednej ręce, jakby pastorał czyli laskę zakrzywioną (lituus), w drugiej zaś małeńką świątynię,

157. Ruiny miasta i sfinkse w Ejuk.

której dach stanowią dwa słońca uskrzydłone. Świątynia ta mieści we wnętrzu postać boga między dwoma sfinksami; dach zaś jej wspierają dwie kolumny w stylu jońskim. W osobnem i trudno dostępnem zagłębieniu w tychże skałach znajduje się rodzaj świątyni utajonej z podobnemiż do wspomnianych rzeźbami; ale tutaj to

---

postacie bóstw w procesyi? Z jakiego czasu pochodzą rzeźby w Ejuk i w Jazyli-kaja? Jaki przedstawiają

samo główne bóstwo, które prowadzi pochód (w takim samym stroju, lecz już bez brody), trzyma w objęciach swych postać tą samą, która w zewnętrznym dziedzińcu stoi na boku, ręką wskazując mu na bóstwo z głową ludzką w takimże kołpaku czy tyarze, którego korpus jednak i ramiona są splecione ze lwów (rys. 159). Analogia postaci i symboliki płaskorzeźb w Ejuk i Jazili-

158. Orzeł dwugłowy. Płaskorzeźba z pałacu w Ejuk.

kaja jest uderzającą, mimo różnicy stylu, wykonania i materiału. (Jedne wykute są w granicie, drugie w wapieniu). Jakkolwiek płaskorzeźby Jazili-kaja, nie sięgają dalej, niż po okres schyłku epoki assyryjskiej, to jednak bóstwa, na nich przedstawione, należą do bardzo starożytnych.

---

wpływ obcy? Jakie wierzenia religijne im odpowiadają? Jakie są bóstwa późniejsze w Małej Azji? Odkąd datuje

Utrzymały się one długo później jeszcze w Kapadocyi u Frygijczyków w formie kultu bogini płodności Ma lub Ammas (greckiej Cybeli) i bo-

159. Bogini Ma i bóg Attis. Płaskorzeźba skalna z Jazyli-kaja.

ga, jej ulubieńca Attysa (bóstwa słońca), później zwanego Pappas. One to właśnie trzymają się w objęciach na rysunku w Jazyli-kaja; procesya zaś sama przedstawia obrzęd zaślubin obydwóch

bóstw. Kult ten zresztą stał się później powszechnym w całej Azji (za czasów rzymskich miał przybytek w Hierapolis); jest on najczystszy kultem falickim, symbol zaś jego phallus (godło płodności lub nieśmiertelności) uwidoczniiony jest w edykulu maleńkim, wyżej opisanym (rys. 159) utajonego przybytku, podczas gdy na innym rysunku figuruje w tej świątynce postać boga o ludzkich kształtach. Kapłani tego bóstwa, t. z. w czasach późniejszych gallowie, byli bez zarostu (eunuchy), a z kultem samym były związane obrzędy orgiastyczne.

§ 6. PODBOJE I HANDEL CHETYTÓW.

Czasy najwyższej potęgi Chetytów przypadają na XV st. przed Chr., gdy podboje ich sięgały

160. Tell Dzerablisu (domniemany starożytny Karchemysz).

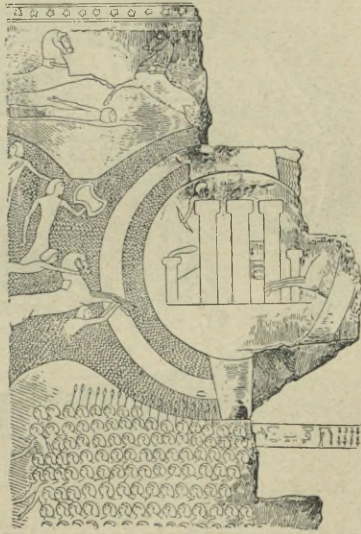
na wschód aż po Assyryę i Babilon, a na południe aż po Egipt. W czasach tych władcy che-

---

się kult falicki? Kiedy przypada najwyższy rozwój państwowy Chetytów? Jakże dokumenty z tych czasów?

tyccy prowadzili ożywioną korespondencję z dworem egipskim, która dochowała się w archiwum z Tel-Amarna. Językiem dyplomacji ówczesnej był język assyryjski, posługiwano się zaś pismem klinowem. W czasach Tell Amarna w górnej Mezopotamii, w biblijnym kraju Aram, egzystowało potężne państwo Mitannów, władca którego wydał swoją córkę za faraona. Właściwi królowie chetyccy rezydowali w Karchemyszu (Dżerablis), choć

tytułowali się królami Kasyan. Panowali oni na południe i wschód od Tauru, inni zaś książęta panowali w Naharain nad Orontem. Czwarte państwo było małaazyatyckie w Kappadocyi. Wszystkie te królestwa miały się z czasem połączyć w jedno potężne państwo chetyckie, ze stolicą w Kadesz nad Orontem. W krainie Kanaan, na południe od Syrii, Chetyci poprzedzali ludność amorycką.

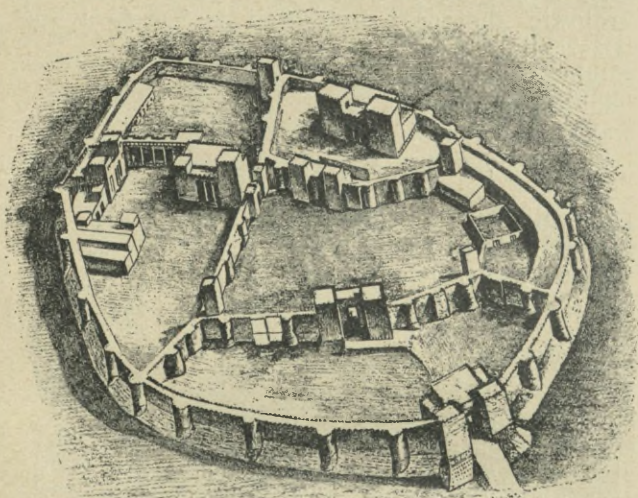

161. Miasto Kadesz. Według wizerunku egipskiego.

W czasach Tell-Amarna wymienieni są Chetyci, panujący w Kanaan, czy to w charakterze książąt udzielnych, czy też władców, zależnych od

Ile było państw drobnych chetyckich? Kiedy i jak one połączyły się? Stosunek Mitannów do Egiptu? Jaki ich

faraonów, jak ów Aradchiba, księżę Uru-Salemu. Niektórzy z tych książąt formowali drużyny najemne wojskowe, t. zw. „Khabiri“, czyli „sprzymierzonych“. (Niesłusznie są identyfikowani z Hebrajczykami-Izraelitami, których wówczas tutaj jeszcze nie było). Faraonowie walczyli z nimi, bądź też posługiwali się nimi do celów wojennych lub do obrony i prowadzenia karawan

162. Forteca chetycka w Sindzirli. Restytucya Koldewey'a.

handlowych. Chetyci musieli posiadać w wysokim stopniu sztukę wojenną i doskonałe uzbrojenie, na to wskazuje znaczny rozwój u nich sztuki górniczej i metallurgii, zwłaszcza w Azji Mniejszej. Miasta ich były silnie ufortyfikowane podwójnym murem wraz z cytadelą albo pałacem

---

udział w zaludnieniu Kanaan? Jaka rola Chetytów w służbie faraonów? Co to są „Khabiri“? Jakie warunki

królewskim we środku, prawie niedostępną za swoimi zębątymi murami, okrągłymi basztami i obronnymi dziedzińcami w guście cytadeli, odkopanej niedawno w Sindżirli (półn. Syrya). Walczyli bądź to sami, bądź też w sojuszu z innymi ludami, których źródła egipskie późniejsze XII w. wymieniają w liczbie ich sprzymierzeńców. Są to t. zw. przez Egipcyan „ludy z za morza“: Ludi, Lukki, Szardana, Dardana i Szakalasz. Niektórzy uczeni (De Rougé) widzą w nich przodków późniejszych ludów Azji Mniejszej: Lidyjczyków, Likijczyków, Sardyjczyków (od m. Sardes), mieszkańców Troady (Dardanów), jeżeli te nazwy nie odnoszą się do innych ludów, sąsiadujących z Egiptem bezpośrednio od wschodu (Brugsch), a może nawet od zachodu (Flinders Petrie). Czy walczyli jednak na własną rękę, czy też wynajmowali się w służbę u innych, Chetytów zawsze spotykał ten sam los: ginęli lub też rozpływali się w masie podbitej ludności. To też miało miejsce w Kanaan. Potomkami ich mieli być Jebuzejczycy, a pismo św. nazywa Khittim matką Jerozolimy. Gdy powstało potężne państwo średniowieczne w Assyryi, Chetyci stanęli na drodze do rozszerzenia się jego na zachód. Stąd też Sargon II zdobył i zburzył Karchemysz oraz Kummuh i tem zadał cios stanowczy ich panowaniu w Syryi. W Azji Mniejszej, głównie w Kappadocyi, rola ich kończy się przy wystąpieniu na widownię dziejową ludów indo-europejskich (ok. XI lub X st.). Jakkolwiek niewyjaśnione są dotychczas dzieje Chetytów w Azji Mniejszej, wiadomo, że półwysep ten od bardzo już dawna odgrywał rolę głównego pośrednika między wschodem a zachodem (Ramsay).

---

zewewnętrzne rozprzestrzenianie się Chetytów? Jaka była rola ich w wyprawach „ludów z za morza“? Z kim te ludy spo-

Tędy przysłała na zachód z Babilonii sztuka obrabiania miedzi: pierwsze wyroby z tego kruszcu znalazł Schliemann we wzgórzu Hissarlika, w obrębie szczątków drugiego miasta (domniemanej Troi) razem z posążkami glinianymi bóstw, pochodzenia wschodniego, jakie znajdowano także w Kappadocyi. Również utwory wczesnej sztuki zachodniej, jak lwy hieratyczne miceńskie, potwory fantastyczne ceramiki minoskiej, nawet naśladownictwo pieczęci cylindrycznych, które spotyka się w wykopaliskach na Hissarliku, są odbiciem sztuki Azji Mniejszej i mają wspólne prawzory w sztuce Babilonii. Jedno tylko pismo klinowe oddziela się od pisma linijnego, znajdowanego zarówno na Krecie (w Knossos), jak i na Cyprze. Tutaj jednak, jak twierdzą niektórzy badacze (Sayce), sama natura (wilgotny klimat) i geologiczne warunki zachodniego świata (brak gliny) położyły kres rozprzestrzenianiu się tabliczek i zmieniły właściwości pisma stosownie do nowego materiału: roślinnego (papierusu), lub zwierzęcego (skóry). Takie były warunki powstania alfabetów fenickiego i greckiego. Ktokolwiek był więc lud, zamieszkujący obszar, dzielący wschód a zachód, rzucał on nasiona cywilizacji aż po wzgórze Hissarlika, gdzie stała Troja, i dalej aż po wyspy morza Egejskiego a tem samym kładł podwaliny pod przysły rozwój Grecji.

§ 7. PIERWSZA WĘDRÓWKA LUDÓW.

Na miejscu, gdzie było przedtem w Azji środkowej państwo Chetytów, zastajemy w IX i VIII w. przed Chr. lud zupełnie odrębnego pochodzenia. Są to Frygijczycy lub Frygowie

---

krewniają? Jakie pozostały się ślady Chetytów w późniejszej Palestynie? Jaki ich koniec w północnej Syrii?

(po grecku zwani ludźmi wolnymi $\Phi\rho\acute{o}\gamma\epsilon\varsigma$ albo $\text{B}\rho\acute{o}\gamma\epsilon\varsigma$). Byli oni spadkobiercami cywilizacji Chetytów; niektórzy badacze przypisują im nawet pomniki chetyckie (Hirschfeld, Ramsay). Byli też przez Greków uważani za lud bardzo starożytny, a język ich według tychże miał być językiem pierwszym rodzaju ludzkiego. Alfabet ich jednak, jak i pismo, nie mają nic wspólnego ze znakami, rytymi na dawnych pomnikach (t. zw. boustrophedon). Z napisów zaś dwujęzycznych przekonano się, że język ich zarówno, jak i pismo, pokrewne są greckim, a Frygijczycy należą do rodziny ludów, t. zw. indo-europejskich. Pojawienie się ich w Azji Mniejszej datuje się równocześnie z pierwszą wędrówką w historii, przypadającą na początek XII w. przed Chr. Pod ich naciskiem rozpada się państwo chetyckie, przyczem Frygowie osiedlili się nad rz. Sangariem, Mizyjczycy zaś nad Propontydą. Pokrewieństwo ich języków z narzeczem trackim wskazuje, iż przybyli do Azji Mniejszej prawdopodobnie z Europy. I później też sąsiednie wybrzeże Tracji jest punktem wstępnym najazdów na północno-zachodnie kraje Azji Mniejszej. Trackiego pochodzenia są też Bityńczycy, osiedleni w części nad Propontydą, w części nad m. Czarnem w VII st., a także Trerowie do spółki z Cymmryjczykami, pustoszący Troadę. Wrogi stosunek Greków do Trojańczyków (starożytnych Teukrów) tłumaczy się też najlepiej trackim pochodzeniem tych ostatnich. O wędrówkach tych ludów nie dochowało się do naszych czasów żadne bezpośrednie świadectwo; dowiadujemy się za to o późniejszych najazdach Azji Mniejszej przez plemiona scytyjskie. Tak samo na

---

w Kappadocyi? Jakie znaczenie ich w dziejach stosunków między wschodem a zachodem? Jak dawno spotykamy

miejsce starożytnego królestwa Biainas (ass. Urartu) w pobliżu Ararat i w okolicach jeziora Wan pojawia się w VII st. nowe państwo Armenii, którego lud jest indo-europejskiego pochodzenia i nazywa się Haikh (nazwa kraju Armenii zaczerpnięta jest dopiero z biblii). Język tych nowych przybyszów należy do tej samej grupy językowej, co i języki tracki oraz frygijski. Ostatnim ludem indo-europejskim, jaki przybył do Azji Mniejszej w czasach historycznych aż z nad Dunaju, są Celtowie (270—250). Zajęli oni wschodnią część Frygii, która nazywa się później od ich imienia Galacją.

§ 8. KEFTY I „LUDY Z ZA MORZA“.

Obok ludów indo-europejskich, przybyłych na półwysep Azji Mniejszej, utrzymali się tam jeszcze w czasach historycznych ludy odmiennego pochodzenia, a mianowicie: Lidyjczycy, zamieszkali nad rz. Hermosem, Karyjczycy i Likijczycy na wybrzeżu południowo-zachodnim półwyspu Azji Mniejszej. Języki ich zdradzają właściwości dźwiękowe, obce językom indo-europejskim, i zaliczane są do grupy odmiennej języków, t. zw. azyanickich. Mieszkańców Karyi w starożytności zwano Lelegami i wywodzono ich pochodzenie z wyspy Krety, spokrewniając ich w ten sposób z najstarszymi mieszkańcami tej wyspy przed Grekami — Eteokretami albo Prawdziwymi Kreteńczykami. Nowsze badania potwierdziły to domniemanie starożytnych, a mianowicie przekonano się, że pismo karyjskie zdradza duże podobień-

---

wpływy kultury babilońskiej na wybrzeżach i na wyspach morza Egejskiego? Jaką drogą szły te wpływy? W czym są ślady wpływów lądowych na cywilizację morza Egejskiego? Jakie fakty wskazują na

stwo do jednego z pism linearnych, jakie znaleziono na tabliczkach glinianych w m. Knossos na Krecie (Evans). Ci mieszkańcy Krety, Eteokreci lub Mnoici, byli częścią jednego ludu, który się rozszerzał nad m. Egejskim i na sąsiednich wybrzeżach Azji Mniejszej. W grobowcach 18-ej dynastyi występują oni pod nazwą Keftiu. Kaphtor

nazywa Pismo św. Kretę, kolebkę Filistynów. O stosunkach też bardzo dawnych mieszkańców tej wyspy z Egiptem świadczą wykopaliska na Krecie, które sięgają końca III-go tysiąclecia przed Chr. Ludy te północne, żeglarskie i wojownicze, wchodziły nieraz w styczność z historią Egiptu.

163. Ludy Keftów. Malowidło egipskie.

Oni to prawdopodobnie są owymi „ludami z za morza“, które w charakterze sprzymierzeńców brały udział w wyprawach Chetytów na Egipt w okresie XIX i XX dynastyi. Pośród nich mają występować Lidyjczycy, Minejczycy, Likijczycy (Lukka), Danaowie (Danai), ludy później już w Azji Mniejszej osiadłe. Grecy wyparli

wpływy od strony morza a nie lądu? Gdzie leży granica między sferą rozprzestrzenienia się pisma klinowego a liniowego? Jakie ludy występują w Małej Azji na

ich z biegiem czasu zarówno z wysp, jak i z wybrzeży m. Egejskiego, ale przechowali tradycje o nich w mitach np. o Minosie, królu Krety, który panował na m. Egejskim (pierwsza talassokracja), tudzież o Dedalu, wynalazcy pierwszych sztuk i rzemiosł. Jakoż przedhelleński okres panowanie tych ludów przypada na czasy t. zw. cywilizacji mikeńskiej, jaką oddziela od cywilizacji późniejszej helleńskiej okres zajmowania przez Greków zarówno wysp, jak i wybrzeży zachodnich Azji Mniejszej (X i IX w.).

§ 9. FRYGIJCZYCY I TALASSOKRACJA MIDASA.

Najstarszem państwem Azji Mniejszej, które dochoowało się w tradycji Greków, było państwo frygijskie. Czasy jego założenia przypadają na okres przed wojną trojańską (około 800 r. przed Chr.), założycielem zaś jego miał być niejaki Gordios, prosty rolnik, od którego wywodziła się późniejsza dynastia frygijska. Synem jego i następcą był Midas, o którego bogactwie krążyły legendy w czasach późniejszych. W istocie Frygijczycy byli ludem głównie rolniczym, na co wskazuje fakt, iż pług był u nich świętym narzędziem. Zarówno jednak o zawiązku ich państwa, jak i o pierwszych władcach, nie mamy żadnej pozytywnej wiadomości. Imiona Gordios i Midas są historyczne, i noszą je też późniejsi królowie frygijscy. W VIII i VII st. dochodzi państwo Frygów do znaczenia pierwszorzędnego w Azji Mniejszej. U Assyryjczyków znani są

---

miejsce Chetytów? Jakiego są one pochodzenia? Skąd się wywodzą? Kiedy przypada okres pierwszej wędrówki ludów? Jakie ludy z Tracji najeżdżają na Małą Azję w czasach historycznych? Jak daleko na wschód posuwają się ludy

oni pod nazwą Muski, a ich król Midas (po asyryjsku Mita) walczy z Sargónem o posiadanie Cylicyi i Azyi Mniejszej (około 710 r.). Poselstwo tegoż króla było przyjęte z wielką uroczystością w Babilonie. Królowie Frygii objęli w spadku talassokrację na wschodnich wodach m. Śródziemnego po Kreteńczykach (Minosie). Król Midas zaś wysyłał podarunki do wyroczni Apollina na wyspie Delos. Państwu frygijskiemu zadał cios stanowczy najazd Cymmryczyków, którzy go zburzyli (ok. 660 r.); w bitwie też z nimi miał poledz i ostatni historyczny król Midas.

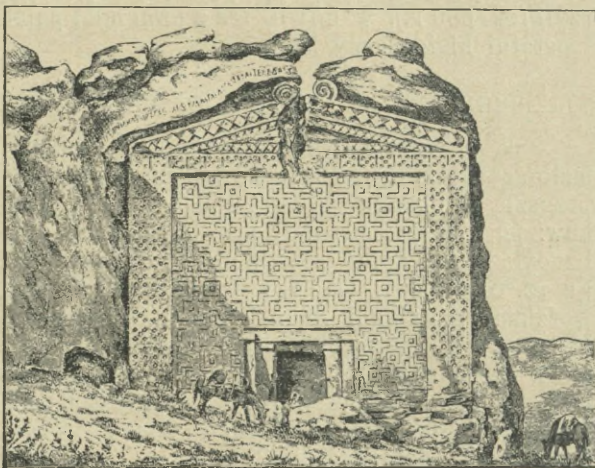
§ 10. POMNIKI FRYGII I RELIGIA JEJ MIESZKAŃCÓW.

W ogólności rola pośredników w handlu mało-azyatyckim między wschodem a zachodem przeszła w spadku po Chetytach na Frygijczyków; po nich też przejęli podkład dawnej cywilizacji, którą dalej rozwinęli. W górnym biegu rz. Sangarios, (między dzisiejszymi miejscowościami Kutaiah i Afium-Karahissar), przechował się cały szereg pomników bardzo starożytnych; na jednym z nich, t. zw. grobowcu Midasa, pozostał nawet napis w języku frygijskim „król Midas“. Napis ten stwierdził ponad wszelką wątpliwość autentyczność postaci, dotychczas uważanej za mityczną. Wspomniane pomniki są to grobowce, wykute w skałach z wejściami ozdobionemi fasadą, czasem dobudowaną do ściany skały. Fasada takiego grobowca przypomina z wyglądu front domu z bramą zamurowaną. Pod

---

trackie? Jaka jest nazwa starożytna i jaki był początek Armenii? Które ludy mało-azyatyckie nie są przynależne do ludów indo-europejskich? Do jakiej grupy ich języki należą? Jaki rodzaj ich pisma? Gdzie prawzór dla niego? Jaki związek ludów dawnych Małej Azji z ludami

względem ornamentyki, grobowce te dzielą się na dwie kategorie: jedną z nich mają ornamentykę starszą o charakterze heraldycznym; szczyt wejścia ozdabiają zazwyczaj sfinksy, zawsze parzyste o fantastycznej postaci byków lub lwów, zwróconych do siebie łbami i rozdzielonych, przeważnie wazą, słupem albo phallusem. Ornamenty te bezpośrednio wiążą się z takimiż symbolami zwierzęcymi, spotykanymi w Kappadocyi, i znajdują swój

164. Grobowiec Midasa.

prawzór w ornamentyce assyryjskiej, w której takie same sfinksy umieszczano u wejścia do pałaców. Inaczej przedstawia się ornamentyka późniejsza, która utrzymała się do dziś dnia na

---

Archipelagu? Pod jaką nazwą występują te ludy w źródłach egipskich? Co znaczy Keftiu, Kaftor? Jakie ich stosunki z Egiptem? Kiedy i gdzie występują „ludy z za morza”? Jakie są legendy greckie o tych ludach? Co to

wschodzie we wzorach tkanych czy to na kobiercach czy na innych materyach; jestto rysunek geometryczny (krzyżyki, kwadraty lub meandry). Taki ornament z meandrów pokrywa fasadę grobową Midasa. Podobny rodzaj pom-

165. Bogini Ma pośród lwów. Płaskorzeźba wewnątrz sanktuarium Arslan-kaja („Lwia skała“).

ników religijnych, wykutych w skale, spotykamy i nad Sangariem a nawet i dalej jeszcze na zachód w Sipyle. Taka sama fasada służy za wejście do grotty, wewnątrz której wykuta jest na ścianie postać bogini pośród dwóch lwów (t. zw.

---

jest talassokracya Minosa? Jaki lud wypiera Lelegów i osiedla się na wybrzeżach Małej Azji? Jakie było naj-

Arslankaja czyli „skała lwia“). Jestto bogini Ma albo Cybela. Taka sama bowiem figura dochowała się z napisem „Cybela Matka“. Obrobiony złom skalny, przedstawiający tą samą postać kobiecą, w górach Sipyle w pobliżu Magnezji, dał powód

165. Bóg księżycy Men. Płaskorzeźba. Według Ramsay'a.

do powstania mitu greckiego o Niobie skamieniałej; jak się zdaje jednak, jestto również posąg Cybeli. Religia bowiem frygijska jest tylko kon-

---

starsze historyczne państwo w Małej Azji? Kto był jego założycielem? Jaka dynastia? Jaki charakter ludu? Kto-

tynuacją dawnych kultów małoazyatyckich, zachowała też boginię płodności Ma lub Ammas (grecka Cybela z synem, rzymska Magna Mater), oraz jej ulubienca Papas (grecki Dionysos, tracki Sabazios): pierwszą z właściwościami bogini semickiej Isztar, drugiego—jako boga Attisa. Około tych postaci wytworzył się kult bardzo rozwinięty z kapłanami (t. zw. później gallami) i kapłankami na czele; ogniskiem głównym jego była świątynia w m. Pessinus nad górnym Sangariem, zbudowana według podania przez samego króla Midasa. Na cześć tych bogów odbywały się przy niej igrzyska orgiastyczne z muzyką i tańcami; podstawą bowiem tego kultu była cześć natury. Ze zjawiska przyrodzonego zmiany pór roku — zamarcia natury i jej odrodzenia—rozwinęła się później cała nauka o śmierci, odkupieniu i zmartwychwstaniu; byli w nią wtajemniczani wierni, biorący udział w ceremoniach, przedstawiających tę tajemnicę religijną (mysteria). Później zaszczerpiono mysteria te i w Grecyi, jak wogóle wpływ ludów frygijskich na Greków był bardzo wielki (wyraz grecki na oznaczenie króla, władcy—*βασις*—jest pochodzenia frygijskiego), nadto muzyka grecka wiele ma do zawdzięczenia frygijskiej.

167. Król Midas. Medal bronzowy z czasów cesarstwa.

ry jest historyczny król Midas? Co to jest talassokracja Midasa? Jaki był koniec państwa frygijskiego? W czym utrzymała się tradycja państwa Chetytów? Jakie główne pomniki frygijskie i gdzie się znajdują? Co to jest grobowiec króla Midasa? Jaki ma kształt? Jakie są dwa rodzaje ornamentyki grobowców frygijskich? Co to jest ornament heraldyczny? Skąd się wywodzi? Gdzie najdalej

§ 11. LIDYA I PAŃSTWO MERMNADÓW.

Mieszkańcy Lidyi byli wyparci przez Greków w głąb półwyspu. Ślady ich starożytnego

168. Widok równiny Sardes.

Akropolu pozostały się do dziś dnia na wzgó-

rzach Sipyle tam, gdzie znajduje się posąg Cybeli, t. j. w pobliżu Magnezyi. Lidya rozciągała się wzdłuż dolin rzecznych Meandru i Hermosa, obejmując urodzajne stoki płaskowyżu Azji Mniejszej, hojnie od natury uposażone. Oprócz bogactw gleby, posiadała także Lidya skarby w kruszcach, głównie złoto. Nazwa starożytna złotodajnego Paktolu (dopływu Hermosa) wskazuje, iż wody jego niosły złoty piasek, nadto kopalnie tego kruszczu musiały znajdować się także i w górach Tmolos. U stóp tych gór, spadających do rzeki Hermosa, na rozległej równinie rozłożyło się bogate miasto Sardes z cytadelą na wzgórzu, mieszczącą pałac królewski, magazyny i arsenały. Władcy Lidyi uważali się za potomków bogów, stąd nazwa obydwóch pierwszych dynastyi Attyadów i Heraklidów, wywodzących się od Attysa i od Heraklesa; obydwie jednak te dynastye są mityczne. Królowie na znak swego pochodzenia boskiego nosili topór dwusieczny, z jakim wyobrażano w Azji Mniejszej, później i u Greków boga Jowisza (Zeus Labraundus). Król miał przy boku swym zastępcę albo

169. Topór dwusieczny.
Zeus Labraundus.

towarzysza. Prawdziwie historyczną jest ostatnia dynastya Mermnadów, panowanie której przypada na VII i VI ok. przed Chr. Założycielem jej miał być Gyges, który jest mityczną postacią. Ów Gyges w charakterze zarządcy (majordoma) miał

---

spotyka się na zachodzie? Co to jest ornament geometryczny? Jakie jego formy? W czym się powtarza do dnia dzisiejszego? Jaki rodzaj pomników religijnych?

zagarnąć tron ostatniego króla dynastii Heraklidów i zdobyć wybrzeża karyjskie, Mizyę i Troadę. Historyczny król Lidów Gyges został pobity przez Cymmrów (około r. 650), lecz z walk z Cymmrami państwo lidyjskie wyszło zwycięsko już za panowania następných królów (Ardyasa, Sadyatesa, Alyatesa) i skorzystało równocześnie z upadku sąsiedniego państwa frygijskiego. Alyattes miał pobić i znieść doszczętnie Cymmrów, zapuszczających się w swych najazdach aż po

170 Grobowiec albo kopiec Alyatesa.

Karyę — on też rozszerzył panowanie swoje na wschód po Halys i na zachód po morze. Jemu to wdzięczni Lidyjczycy zbudowali grobowiec w kształcie kurhanu z ziemi, lecz na podmurowaniu, którego szczątki do dziś dnia jeszcze wznoszą się na wysokość 69 m ponad dolinę Hermosa. Alyattes był też właściwym twórcą państwa lidyjskiego. Następca jego Krezus był

Jak wyobrażano Cybelę? Jaki jest typ religii frygijskiej? Gdzie ognisko kultu? Na czym polegają rytuał i misterye? Co to za kraj Lidya? Jakie jego bogactwo? Kto jest

już potężnym władcą, a państwo jego obejmowało cały półwysep na zachód od rz. Halys z wyjątkiem Lycyi. Miasta greckie nadbrzeżne w s y s t k i e z wyjątkiem Miletu płaciły mu daninę. Na wschodzie państwo lidyjskie zetknęło się już za czasów Alyattesa z królestwem Medów, lecz od r. 585 p a n o w a ł p o k ó j, n a m o c y k t ó r e g o r z e k a H a l y s b y ł a g r a n i c ą L i d ó w i M e d ó w. W VII i VI w., Lidyjczycy byli głównym narodem handlowym w Azji Mniejszej. Na doniosłość ich stosunków handlowych ze wschodem i zachodem wskazuje fakt, że Mermnadzi byli pierwsi, którzy wprowadzili w obieg monetę publiczną. Do tego czasu moneta była tylko jednostką

171. Walka Cymryczyków z Grekami.

założycielem państwa? Jakie dynastje dorobili sobie Lidyjczycy? Jaka jest historyczna dynastya lidyjska?

mierniczą wartości, (tak jak łokieć — długości, lub funt—wagi). Lidyjczycy zaczęli ją zaopatry-

172. Moneta lidyjska z elektronu.
Muz. Bryt.

wać w znak, który sam przez się nadaje monecie wartość ustaloną. Pierwszych pieniądze były bite z mieszaniny złota i srebra (t. zw. elektron), i opatrzone były z jednej strony symbolem zwierzęcym

(np. łeb lwa) lub postacią króla, trzymającego łuk i sajdak. Krezus na miejsce monety z elektronu wprowadził czysty pieniądz złoty (srebro, jako al-jaż); na jednej stronie pieniędzy tego stempla jest wyobrażony łeb lwa, otwierającego swą paszczę ku bykowi ze skierowanymi przeciw niemu rogami. Jestto najstarsza moneta złota, jaka się przechowała do dziś dnia na świecie. (Stopa dla niej jest wzięta ze wschodu; jestto mina karchemyska równa małej babilońskiej). W Lidyi panował ten sam kult Cybeli, co w całej Azji Mniejszej. Przechował się tutaj szczególnie taniec kapłanek z łukami i tarczami, trzymanymi w ręku. Te uzbrojone czciicielki bogini dały powód starożytnym do utworzenia podania o kobietach - wojownikach (Amazonkach). Sam jednak zabytek bardzo starożytny wskazuje na odmienną rolę kobiet dawniej, aniżeli w czasach późniejszych (matryarchat czyli pierwszeństwo kobiet w rodzinie). Ślady

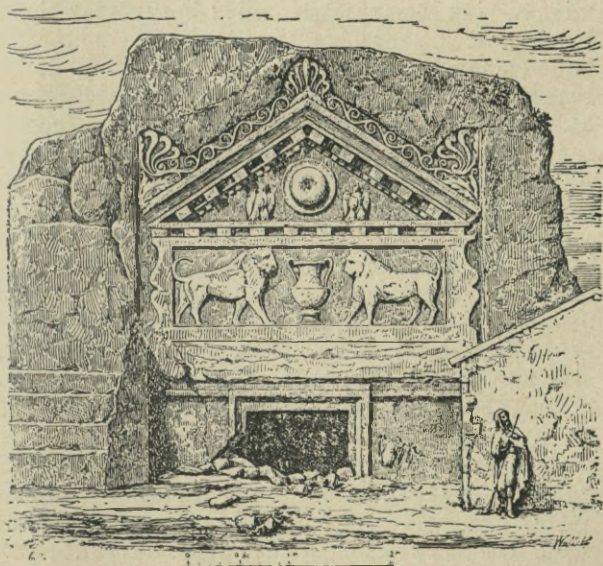

Kto był jej założycielem? Odkąd datuje się rozwój mocarstwowy Lidyi? Jakie były granice tej monarchii? Skąd czerpie swe bogactwo? Jaka jest najstarsza moneta publiczna? Kto ją bił i z czego? Jaka jest pierwsza reforma monetarna Krezusa? Jakie są szczegóły charakterystyczne kultu Cybeli? Co to są Amazonki? Jakie były resztki prawa matczyńskiego w Azji Mniejszej? Jakie znaczenie ma jej sztuc-

tego samego prawa macierzyńskiego przechowały się także i u sąsiadów Lidów, Likijczyków (imiona od matki, nie od ojca, który to zwyczaj obowiązywał także członków niektórych kultów tajemnych—mystery). Państwu lidyjskiemu położyli wreszcie koniec Persowie w r. 596.

§ 12. SZTUKA W AZYI MNIEJSZEJ.

Sztuka tego kraju zajmuje bardzo wybitne miejsce w dziejach sztuki starożytnej, albowiem zabytki jej wskazują wszystkie stopnie przejścia

173. Grobowiec w Kumbet.

ka? Czego odbiciem są fasady grobowców? Jaki wpływ klimatu Małej Azji na rozwój sztuki budowlanej? Gdzie

od sztuki wschodniej do późniejszej sztuki na zachodzie, która znalazła swój najwyższy wyraz doskonałości w sztuce greckiej. Mimo zapożyczeń zarówno w technice, jak i ornamentacji, ze wschodu (sztuka syro-kappadocka), w Azji Mniejszej znajdujemy najstarsze pomniki, których charakter prowadzi nas do początku całkiem nowego rodzaju sztuki. Zarówno fasady grobowców, jak i ich szczegóły ornamentacyjne, wskazują na to, że nawet ryjąc na kamieniu lub kując w skale, Frygijczycy i inne ludy zachodnie Azji Mniejszej, naśladowali budowle nie z kamienia, jak assyryjskie, ani z cegły, jak babilońskie, lecz z drzewa. Obfitość tego materiału budowlanego, jak i klimat Azji Mniejszej, dostatecznie tłumaczą ten nowy rodzaj architektury, który tutaj po raz pierwszy spotykamy. Charakterystyczne właściwości budowli drzewnych najlepiej nam tłumaczą nowe szczegóły ornamentacyjne, przeniesione na ścianę skalną. W klimacie wilgotnym dach, aby chronić dom od opadów atmosferycznych przybiera formę, zamiast płaskiej, ukośną. Szczyt domu daje w przecięciu trójkąt otwarty lub ostry zależnie od większej lub mniejszej spadzistości dachu. Trójkąt ten z czasem został użyty, jako największa ozdoba architektoniczna. Już tutaj wypełniony on jest płaskorzeźbą, która przedstawia dla tego dwa symetryczne pola (np. parę lwów), przedzielone pośrodku szczegółem odmiennej natury (np. słupem lub wazą). W ten sposób, dzięki architekturze Azji Mniejszej, Grecy z czasem doszli do attyki. Przy całym ubóstwie pomysłu architektonicznego, jakie

---

początek architektury drzewnej? Jakie pomniki wskazują na jej rozwój? Czemu dał początek szczyt domu drewnianego? Jaki ma charakter attyka? Gdzie spotykają się najstarsze elementy kolumny greckiej?

przedstawia fasada grobowca, pewne jej szczegóły, jak półkolumna — albo kolumna wykuta w skale, miały już niektóre właściwości kolumny, którą Grecy później swoim imieniem nazwali. Jestto woluta jońska, zakończenie bardzo niekompletne słupa, w tym miejscu, jakby spłaszczonego, która wyraźnie występuje na edykulu wyrzeźbionym w Boghaz-kui na skale (Chipiez), a powtarza się w różnych odmianach także na grobowcach frygijskich. Jakąkolwiek była wędrówka tej kolumny ze wschodu, zapoznanie się z nią najbliższe przecież Grecy musieli zawdzięczać swoim sąsiadom bezpośrednim, a w pierwszym rzędzie Frygijczykom.

BIBLIOGRAFIA.

- A. H. Sayce: *The archeology of the cuneiform inscriptions*. 1907.
- Eberhard Schrader: *Die Keilinschrift und das alte Testament* (j. w. str. 228).
- M. Müller: *Asien und Europa nach altägyptischen Denkmälern*. 1903.
- H. Winckler: *Die Völker Vorderasiens* (Der alte Orient. 1900).
- L. Messerschmidt: *Die Hettiter* (Der alte Orient. 1902).
- E. Brandenburg: *Phrygien und seine Stellung im kleinasiatischen Kulturkreis*. (Der alte Orient. 1908).
- Th. Kluge: *Die Lykier. Ihre Geschichte und ihre Inschriften*. (Der alte Orient. 1910).
- Jensen: *Die Hettiter und die Armenier*. 1908.
- G. Hirschfeld: *Die Felsenreliefs in Kleinasien und das Volk der Hittiter* (Abh. kgl. Akad. Berlin. 1887).
- Perrot et Chipiez: *Histoire de l'art dans l'antiquité*. T. IV, *Syrie. Cappadoce*, T. V, *Phrygie, Lydie et Carie — Lycie*.
- Maspero: *Histoire des peuples d'Orient* (j. w. str. 81).
- Meyer: *Geschichte Alterthums* (j. w. str. 81).
- C. P. Tiele: *Geschichte der Religion im Altertum*. T. I.
- Franz Cumont: *Les religions orientales dans le paganisme romaine*. (Annales de musée Guimet T. 24). 1907.
- P. Kretschmer: *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. 1896.
- Artykuły: A. H. Sayce: *Hittites i Lydia*, W. M. Ramsay'a: *Phrygia*, C. W. Wilson: *Ararat i Armenia*, (The British Encyclopädie, 10 wyd.).
- E. Babelon: *L'archeologie orientale*.
- A. Szelągowski: *Wielkie drogi a cywilizacya* (Wschód i Zachód, Zagadnienia z dziejów cywilizacyi. 1912).
- Jean de Nettancourt-Vaubecourt: *Sur les grandes routes de l'Asie Mineure*. 1908.
- Baedeker's: *Konstantinopel und das westliche Kleinasien*. 1905.

IRAN I TURAN.

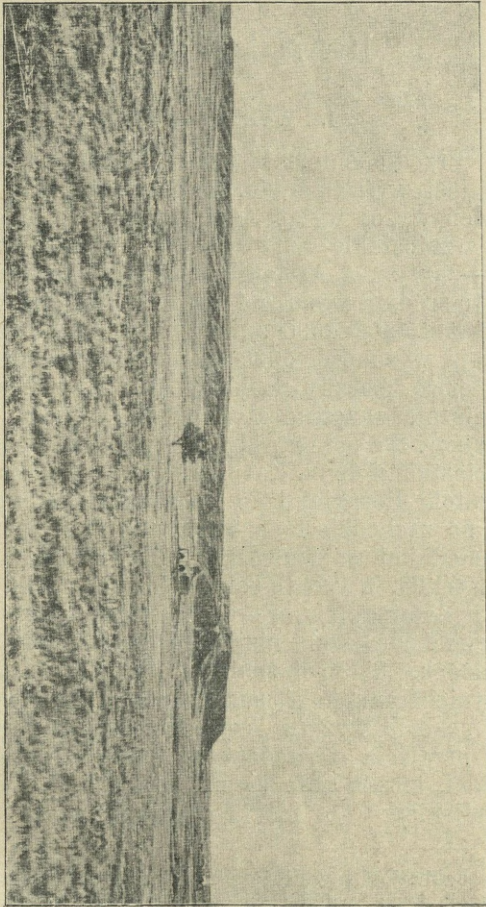
§ 1. WYŻYNA IRANU.

Przedłużeniem wyżyny Armenii na wschodzie jest wyżyna Iranu. Tworzy ona, jakby jeden stopień wyżej wgląb Azji środkowej. Tak więc gdy wzniesienie Azji Mniejszej wynosi średnio 800—900 *m*, a Armenii o paraset metrów więcej, to średnia wysokość wyżu irańskiego dochodzi już 1500—2500 *m*, przyczem niektóre góry sięgają wysokości 5000 *m*. Jestto również masyw czworoboczny podobnie, jak i wyżyna Azji Mniejszej, znacznie atoli od niej wyższy i rozleglejszy. Na północy spada wyżyna ta do niziny Turkiestanu i do m. Kaspijskiego, na południe zaś do zatoki Perskiej i do m. Arabskiego. Podczas gdy na zachodzie i na wschodzie Iran łączy się z sąsiednimi wyżami Armenii i wyżem środkowo-azyatyckim, z tychże samych dwóch stron przylegają do niego niziny—od zachodu Mezopotamii, od wschodu zaś nizina Pięciorzeczca, czyli Pandżabu. To położenie geograficzne nadaje wyżynie Iranu taki sam charakter przejściowy, jaki posiada wyżyna Azji Mniejszej, tylko główne przejścia prowadzą tutaj nie z zachodu na wschód, lecz z północy na południe, t. j. od m. Kaspijskiego do zatoki Perskiej i od niziny

---

Jakie jest przedłużenie Armenii na zachód? Jaki stosunek wyżu irańskiego do sąsiednich wyżyn azyatyckich? Jaki jego kształt i granice? Jakie stanowisko w systemie gór? Jakie są góry nakrawędne? Co oznacza Parapamissus czyli Kaukaz indyjski? Gdzie jest węzeł sy-

Turkiestanu do rz. Indu. I tutaj boki wyżyny zamykają góry nakrawędne, lecz kierunek

174. Równina i wzgórze (tell) starożytnych Sus.

ich nie jest równoleżnikowy, jak na wyżynie Azji Mniejszej, lecz odpowiada ściśle kierunkowi

krawędzi. Od zachodu są tutaj góry Zagros, które, poczynając od Armenii, biegną wzdłuż Tygrysu w kierunku południowo-wschodnim, (góry Kurdyjskie), a następnie z zachodu na wschód wzdłuż zatoki Perskiej i Arabskiej i kończą się w Beludżystanie. Od północy góry Kara-dagh, biegnące wzdłuż Araxu, są przedłużeniem pasma Tauru. Dalej nad m. Kaspijskim wznosi się oddzielne pasmo Elbrus. Ku wschodowi krawędź północna coraz bardziej się obniża i dopiero w górach Hindu-kuh nabiera znacznej wysokości. Starożytni uważali je za pasmo Parapamissus, będące przedłużeniem Tauru (Strabo). Wschodnią krawędź wyżyny od strony Pandżabu tworzą góry Sulejmana. Wszystkie te pasma wyżu irańskiego, zarówno od zachodu, jak i z południa biegnące, zbiegają się w jeden potężny węzeł górski Hindu-kuh, za pośrednictwem Pamiru łączący wyżynę Iranu z wyżem środkowo-azyatyckim. Góry Hindu-kuh mieszały starożytni z górami Kaukazu, podobnie jak rzekę Jaxartes uważali za identyczną z Donem (Tanais). Stąd też pochodzi nazwa tych gór Kaukazu Indyjskiego (u Strabona). Dalej już na wschód starożytni nie posuwali swych badań, oznaczając ogólnie system gór środkowo-azyatyckich mianem gór Imaeus.

Na podobieństwo innych wyżyn środkowo-azyatyckich, także i wyżyna Iranu jest przeważnie pustynna i bezwodna. Rzeki jej są w większości bez odpływu i wysychają w letniej porze roku, jeziora zaś zawierają dużo soli. Z rzek

---

stemów górskich środkowej Azji? Jak te góry na wschodzie nazywali starożytni? Jaki jest charakter wyżu? doliny rzeczne i przejścia? Jaki charakter jezior? Jaki klimat? Które są najznacześniejsze oazy? Jakie są części

wewnętrznych największa jest rzeka Hilmend, której kotlina tworzy najważniejsze przejście z zachodu na wschód, z płaskowyżu nad m. Kaspijskim położonego (Chorasanu) do Afganistanu, a miasto Kandahar (starożytna Alexandria Arachosiana), w tej kotlinie położone, jest bramą w głąb Indyi, od strony Iranu. Takie same przejście od północy tworzy rzeka Heri-rud, w której kotlinie leży Herat (Alexandria Ariana). Z jezior najznaczniejsze jest w zachodniej części kraju jezioro Urumiah w dzisiejszej prowincyi Azerbejdżan, na granicy trzech państw: Rosyi, Turcyi i Persyi położone (starożytna Mała Medya, albo Atropatene). We wschodniej części wyżu, na granicy Iranu i Afganistanu jezioro Hamun stanowi bądź szereg błotnych lagunów, bądź zwartą masę słonej wody zależnie od pory roku. Klimat na wyżynie jest ostry, kontynentalny, a przeciwieństwo pór dnia i pór roku jeszcze znaczniejsze, jak w Azji Mniejszej. Natura w głębi wyżyny jest jeszcze uboższa, a góry, dochodzące do 5000 m wysokości, są prawie bezleśne.

Jedynie urodzajne części wyżu stanowią oazy, w kotlinach rzecznych położone. Taką oazę przedstawia wyżej wspomniany już Herat w dolinie Heri-rudu lub Kandahar w kotlinie Hilmendu. Zato części wyżyny, zwrócone ku morzu i obfitujące w opady atmosferyczne, są ubłogosławione od natury. Tutaj należy starożytny Elam (dzisiejszy Khusistan nad Karunem), tak nazywany w biblii, według napisów zaś klinowych kraj An-

---

urodzajne kraju? Jaki charakter roślinny stron nad zatoką Perską położonych? nad m. Kaspijskim? Z jakim obszarem nizin styka się wyżyna Iranu? Jakie są współcechy między stepami słonymi Europy i Azji? Jakie główne ich arterye wodne, i jakie o nich mieli pojęcie starożytni? Jaka jest najdawniejsza komunikacya między

szan ze stolicą Suzy (stąd nazwa późniejsza prowincyi Suzyana). Na południe od niego leży Persis (dzisiejsza prowincya Farsistan), kolebka starożytnej dynastyi królów Achemenidów. W tych krajach, nad zatoką Perską położonych, kwitnie uprawa zbóż wszelakich, zwłaszcza pszenicy, która w jednym Elamie rośnie w stanie dzikim. Masa owoców i kwiatów (jaśmin i róža) stanowi piękność i zbytek tego kraju. Niemniej od nich bogate i urodzajne są części północne Iranu, ku morzu Kaspijskiemu zwrócone. Są to północne stoki gór Elbrus—kraj Gilan (starożytni Gelanowie) i Mazenderan (starożytna Hirkania). Tu, oprócz zbóż wszelkiego rodzaju, rośnie ryż, opium, indygo, cukier trzciniowy; tu uprawia się tytoń, bawełnę. Z tego powodu prowincye, nad m. Kaspijskim (zwanym także Hyrkańskim) położone, były zdawna ogniskiem przemysłu, jak wyrobów bawełnianych, skórzanych i t. p.

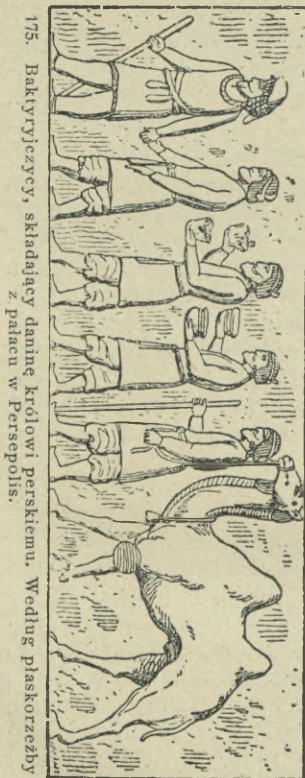
§ 2. NIZINA TURKIESTANU.

Na północ od wyżyny Iranu rozciąga się wielka nizina Turkiestanu. Sąsiaduje ona bezpośrednio z wielkim niżem sarmackim w Europie i przylega na północy do niziny syberyjskiej. Jeden i ten sam jest tutaj krajobraz stepowy, jedna i ta sama roślinność, poczynając od Donu aż do Jeniseja — roślinność stepów słonych, oraz jedne i te same warunki życia nawpół koczowniczego, nawpół osiadłego. Niż Turkiestanu posiada dwa wielkie jeziora słone albo morza: morze Kaspijskie i Aralskie. Dwie wielkie rzeki wpadają

Europą i Azją? Jakie są najstarsze miasta w Środkowej Azji? Jakie ich znaczenie handlowe i przemysłowe? Jakie drogi prowadzą z wyżyny Azji Środkowej na zachód? Gdzie jest węzeł dróg światowych między wscho-

do tego ostatniego. Obydwie biorą swe źródła na wyżynie środkowo-azyatyckiej. Jedna jestto Amu-Darya (st. Oxus), druga—Syr-Darya (st. Jaxartes).

175. Baktryjczycy, składający daninę królowi perskiemu. Według płaskorzeźby z pałacu w Persepolis.

Starożytni jeziora Aralskiego wcale nie znali—według geografów greckich obydwie rzeki wpadają do m. Kaspjskiego, które miało się łączyć z m. Czarnem. Oile pierwsza wiadomość zgadza się z dzisiejszymi badaniami geologicznymi, o tyle druga polegała na błędzie starożytnych, którzy rzekę Jaxartes uważali czasem za rzekę Don (Tanais), wpadającą do m. Azowskiego (mare Maeotis). Od północy rzeka Tanais poprzez stepy Sarmacyi i Turkestanu, od południa zaś rzeki Jaxartes tudzież Kur z Araksem łączyły obszar zakaspijski z obszarem m. Czarnego. Była to jedna z najstarszych, jeśli nie najstarsza, komunikacya Europy z Azją. Tutaj też w środ-

kowej Azji leżą dwa najstarsze miasta. Jedno to Balkh (starożytna Bactra albo Zariaspa) w oazie, słynnej ze swej urodzajności (na południe od

dem a zachodem? Jakie ma znaczenie przejście Kabulu? Skąd i jaka była w starożytności wymiana ludów jednego

Oxusa), druga to Samarkanda (starożytna Maracanda) nad rz. Sogdzą (późniejszy Kohik, dziś Zerafszan). Stanowiły one centra dwóch prowincyi, Baktryi i Sogdyany. Już Herodot nazywa obydwa te miasta głównymi rynkami na produkty indyjskie. Prowincya zaś Baktrya była sama przez się dla Azji środkowej tem, czem Egipt dla Europy—głównym rynkiem handlu i przemysłu. Ten nadzwyczajny swój wzrost obydwa miasta zawdzięczały głównie położeniu swemu na przejściu od krajów zachodnich: Europy i Blizkiego Wschodu — do Chin i do Indyi. Jeżeli w Azji Środkowej zebrał się węzeł wszystkich pasm górskich, zbiegających się ze wschodu i zachodu, to tutaj też skrzyżowały się główne drogi lądowe całego świata. Z wyżyny Azji Środkowej zbiegają tutaj drogi na Kuldżę (doliną rzeki Illu), na Chotan (przez góry Karakorum do Kaszmiru) lub też na Yarkand przez wyżynę Pamiru. Lecz najważniejszą jest droga z północy na południe od niziny Turkiestanu do doliny Pandżabu, chociaż do niej zbiegają się także i inne drogi, idące zarówno ze wschodu, jak z Kaszgaru, Yarkandu, jak i z zachodu od strony Heratu i Kandaharu. Jestto przejście Kabulu. Wody obszarów Amu-Daryi, jak Balkh, dochodzą tutaj prawie do wód obszaru Indu. Rzeka Kabul, dopływ tego ostatniego, wytyka drogę po przez pasma Kohi-baba i Indu-kuh z północy czyli z Turkiestanu do Indyi. Tu jest klucz panowania zarówno Turańczyków, jak i Irańczyków w Indyach. Tą bramą schodziły ludy z wyżyn Środkowej Azji

---

i tego samego pochodzenia w Iranie, Turkiestanie i w Indyach? Jakie pochodzenie wyrazu arya? i co on oznacza? Jak daleko rozszerza się ta nazwa geograficznie? Jakie stopnie tego rozszerzania (pojęcie szczepowe, religijne, ję-

na nizinę Pandżabu. Tędy też dokonywała się i wymiana ludów jednego i tego samego szczepu na wyżynie Iranu tudzież na nizinie Pandżabu i Turkiestanu. Ten lud najstarszy są to Aryowie.

§ 3. A R Y O W I E.

Nazwa Iranu wzięła prawdopodobnie swój początek od mieszkańców, którzy się sami zwali Aryami (po irańsku airya), a ojczyznę, z której wywodzili swe pochodzenie, nazywali Airyanem vaejo (vaedžo) czyli plemieniem aryjskiem (arianum semen). Tam według tradycyi późniejszej

176. Mieszkańcy Indyi, składający daninę królowi perskiemu. Według płaskorzeźby z Persepolis.

ma panować zima w przeciągu dziesięciu miesięcy w roku. Tą samą nazwę Aryów przypisywali sobie także mieszkańcy Indyi (Pandżabu) w przeciwieństwie do ludności obcego pochodzenia Dasya lub Dasyu. Wyraz ten „arya“ oznaczał pierwotnie szlachetnie urodzonego, a Aryjów ludzi o czystej krwi (rasowych=ingenui). Ale później rozszerzył się na wyznawców jednej religii (Ormazda albo

---

zykowe)? Do kogo odnosi się nazwa ściślejszą Aryów? Co oznacza kolebka tych ludów Airyanem-vaejo? Jakie są tłumaczenia jej pochodzenia? Jakie zabytki pozostały po

Ahuramazdy). U geografów starożytnych cały obszar kraju między oceanem Indyjskim i rzeką Indus od wschodu aż po zatokę Perską i po m. Kaspijskie na zachodzie nosi nazwę Ariana, a zaliczano doń także i prowincję Baktryę. Herodot nazywa także i Medów Aryjczykami (αἱ Ἀριεῖς). W dzisiejszych czasach nazwę Aryów rozciąga się niekiedy na całą grupę ludności, mówiącej językami pokrewnymi, a zamieszkałą od krańców najdalszych Europy aż do Indyi. Są to ludy grupy językowej aryjskiej albo indo-europejskiej, niesłusznie czasem indo-germańską zwanej. W ściślejszym znaczeniu używamy nazwy Aryjczyków dla oznaczenia starożytnych Irańczyków i Hindusów. Przypuszczalnie stanowili oni niegdyś jeden lud, z którego część osiedliła się na zachodzie i dała początek Medom i Persom, część zaś poszła jeszcze dalej na wschód, zesłała w dolinę Indu, i od niej datuje się początek ludności aryjskiej na półwyspie Hindustanu. Ale ani czasu tej wędrówki, ani wspólnej siedziby, pierwotnej kolebki tych plemion, nie podobna oznaczyć, bo domniemana kolebka Airyanem vaejo jest raczej mitem religijnym (kolebką rodzaju ludzkiego, stworzoną przez Ormazda), jak pojęciem ścisłym geograficznym, za jakie niektórzy ją mają, umieszczając ten kraj bądź na północy powyżej Sogdzy (Tiele), bądź na zachodzie między Kurą i Araksem w późniejszej Armenii w kraju Arran.

§ 4. POMNIKI JĘZYKOWE STAROŻYTNE ARYJSKIE.

W przeciwieństwie do innych ludów starożytnych, zwłaszcza Semitów, ludy aryjskie wystę-

---

Aryach? Jakie są najstarsze księgi Hindusów? kiedy je ułożono? w jakim języku, i kto rozpoczął badania nad nimi? Które pozostały księgi Irańczyków? Odkąd datuje się zna-

pują bardzo późno na arenie dziejowej. Nie pozostawiły przeto po sobie żadnych pomników oryginalnych czy to w zakresie budownictwa, czy to sztuki, tak starych, jak kultura Babilonii albo Egiptu. Przechowały się natomiast ich pomniki językowe, które zawierają w sobie wierzenia religijne tak stare, że sięgają doby jeszcze ich przedhistorycznej. Są to księgi przechowane, jako święte, w Indyach dzisiejszych pośród bramanów. Nazywają się one Veda, czyli wiedza i stanowią zbiór przeszło 1000 poematów, opisujących przeważnie życie bogów. Czasy powstania ich przypadają na połowę drugiego tysiąclecia przed Chr., raczej wcześniej, jak później, chociaż w tej formie, w jakiej do nas doszły, pochodzą zapewne dopiero z początku pierwszego tysiąclecia. Napisane są one w języku starożytnym Hindusów, zwanym sanskrytem. Pierwszy kto zapoczątkował badania nad tym językiem i zapoznał z nim Europejczyków był Anglik Charles Wilkins w drugiej połowie XVIII w. On też słusznie otrzymał przydomek „ojca studyów sanskryckich“. Równocześnie inny Anglik, sir William Jones przetłumaczył starożytne prawo Hindusów, kodeks Manu, zbiór, ułożony przez bramanów w okresie o wiele późniejszym, aniżeli Vedy (około V-go st. przed Chr.). Takie same księgi święte dochowały się i po Irańczykach. Są to księgi Avesta lub Avesta-Zend, przyczem Avesta oznacza, co i Veda = poznanie, Zend zaś jest to komentarz. Doszły do nas z nich tylko ułamki: 1) Vendidad zawiera przepisy religijne i stare legendy; 2) Vispered litanie na 6 dorocznych

---

jomość z nimi Europejczyków? Co to jest sanskryt? język pahlavi? Jakie są najstarsze napisy irańskie? Jakie są skutki odkrycia języków starożytnych dla historii?

świąt; 3) Yasna albo Gatha przepisy rytuału i 4) różne fragmenty (modlitwy, zaklęcia i t. p.), zebrane pod nazwą Małej Awesty (Khorda-Avesta). Początek tego zbioru dawniej odnoszono do 800 r. przed Chr. a niektórych pieśni Gatha nawet parę set lat wcześniej (Haug). Nowsza jednak krytyka historyczna (Darmesteter i Bréal) uważa ten zbiór za znacznie późniejszy — między I-ym wiekiem przed a IV po Chr. ułożony. Przedstawia on dawną religję perską z czasów Achemenidów, ale już nowymi prądami prześiákniętą. Język tych ksiąg jestto język martwy tak samo, jak sanskryt. Nazywają go także pahlavi (wyraz, pochodzący od nazwy ludu Partow ponieważ datuje się z czasów panowania tychże Partów), chociaż według tejże samej krytyki był to tylko język naukowy lub świąty. W VIII w. po Chr. wyznawcy tej religii, chroniąc się przed prześladowaniem Arabów, przenieśli się na południe ku zatoce Perskiej, a stamtąd do Indyi, gdzie tworzą dzisiaj w okolicach Bombaju grupę czcicieli ognia czyli Parsów (od wyrazu Pers). Stamtąd to w początku XVII w. pierwsze ułamki Awesty przysły do Europy, lecz zostały długo nieodcyfrowane. Dopiero w drugiej połowie tegoż stulecia udało się Francuzowi Anquetil du Perronowi prawie z narażeniem własnego życia wydrzeć tajemnicę tych ksiąg oraz znajomość ich języka od czcicieli ognia. Odtąd datuje się rozwój studyów nad językami irańskimi. Po du Perronie w XIX st. Burnouf, a ostatnio Bréal i Darmesteter (obydwaj Francuzi) dokończyli przekładu ksiąg Awesty. Jednym z najwcześniejszych przekładów Awesty na języki europejskie jest przekład Igna-

---

Jakie powstały nowe gałęzie wiedzy ludzkiej? Jakie ma znaczenie filologia porównawcza dla historii? Co mówi

cego Pietraszewskiego na język polski i niemiecki (wyd. r. 1858). Mowa aryjska, znakami semickimi wyrażona i z domieszką semickich wyrazów spotyka się najwcześniej na niektórych monetach IV w., chociaż możliwe że i na tabliczkach assyryjskich już w VII st. Napisy w języku perskim na pomnikach późniejszych władców Iranu, jak królów perskich Cyrusa i Daryusza, są pismem klinowym wyrażone.

§ 5. JĘZYKOZNAWSTWO I FILOLOGIA PORÓWNAWCZA.

Poznanie starożytnych języków Hindusów i Irańczyków powołało do życia całkiem nową gałąź wiedzy ludzkiej — a mianowicie językoznawstwo. Porównanie sanskrytu i języka Awesty z językami europejskimi, zarówno żywymi — germańskimi, słowiańskimi i litewskim, jak i zmarłymi — łaciną oraz greką — przekonało, że wszystkie te języki mają wspólną budowę oraz wiele wspólnych pierwiastków. Na tej podstawie rozwinęła się filologia porównawcza. Głównym inicjatorem jej był uczony niemiecki Fr. Bopp, który wydał „Gramatykę języków porównawczych“ (w r. 1833). Inny uczony zaś niemiecki Grimm dowiódł zmienności spółgłosek — przechodzenia jednej w drugą. Ponieważ język odtwarza myśli narodu, przeto w zmianach języka poczęto doszukiwać się i zmian w jego życiu czyli historii narodu. Tym sposobem językoznawstwo stało się nauką pomocniczą historii. Ale historii ludów aryjskich — ich kolebki tudzież czasu rozsiedlenia — nie można było na tej podstawie określić. Do

---

o kolebce ludów aryjskich i o ich wędrowkach? Jaki jest stosunek do siebie różnych grup języków indo-europejskich? Czego dostarczają języki irański i hinduski dla

niedawna uważano za kolebkę tych ludów Środkową Azyę—powyżej Oksusu—stoki Hindu-kuh lub wyżynę Pamiru. Dzisiaj zaś większość uczonych skłania się raczej do wędrówki ludów aryjskich z zachodu na wschód, z Europy do Azji, jak naodwrot. Zamiast wyvodu wszystkich języków indo-europejskich z domniemanego wspólnego języka praaryjskiego, nowszy kierunek badań lingwistycznych przyjmuje liczne centra językowe, z których zmiany rozchodziły się naokoło i krzyżowały ze sobą. Jestto teoria fał językowych, którą postawił pierwszy Jan Schmidt (1872 r.). Jedne języki przytem są bardziej pokrewne ze sobą, inne mniej—zależnie od bliższego lub dalszego sąsiedztwa, czy dłuższego lub krótszego wzajemnego oddziaływania. Języki przytem, na krańcach osiedlenia ludów indo-europejskich położone, muszą zawierać więcej cech oryginalnych a mniej wspólnych cech historycznych dla całej grupy językowej. Tym sposobem języki starożytne irański i hinduski zawierają przeszłość historyczną tylko mieszkańców Iranu i Hindustanu czyli pierwotnych Aryów, a nie wszystkich ludów indo-europejskich, jak do niedawna prawie powszechnie mniemano.

§ 6. USTRÓJ SPOŁECZNY I GOSPODARCZY ARYÓW.

Domyślamy się, że większość ludów aryjskich—przodków Irańczyków i Hindusów—przed rozdziałem żyła na stopie nawpół koczowniczej, nawpół osiadłej. W przeciwieństwie do ludów

---

przeszłości wszystkich ludów indo-europejskich i dla historii Iranu oraz Hindustanu? Z czego żyli Praaryowie? Jaki był ich tryb życia? Jaka podstawa bytu? Jakie znaczenie posiadała hodowla bydła rogatego? Z jakim trybem życia jest ona związana? Jaki stopień rolnictwa

koczowniczych semickich, którzy hodują owce lub trzodę, Aryowie posiadali bydło rogate. Nazwa bydła rogatego jest wspólną w wielu językach indo-europejskich (po sanskrycku go, l. m. gavas, po słow. gavjado, po ros. gowiedina, po niem. kuh). Bydło było główną podstawą bytu ludów aryjskich; ono też wskazuje na ich na wół osiadły sposób życia. Chów bydła bowiem wymaga większej troskliwości o dobytek, aniżeli innego stada; zmusza do zabezpieczenia go na noc i na zimę przez budowanie szałasów, a tem samem ogranicza swobodę przenoszenia się koczownika z miejsca na miejsce. Z hodowlą bydła ściśle jest też związany zawód rolnika, i tym, który oswoił bydło rogate nie mógł być kto inny, tylko rolnik. Rolnictwo przeto jest jednym z najstarszych zajęć ludów aryjskich. Z narzędzi rolniczych posiadali z dawna pług (po sanskrycku phala), oraz jarzmo (u Hindusów yuga), który to wyraz odnosi się do zaprzęgu bydła rogatego. Od ogrodzenia na bydło (gopa) wziął się u nich wyraz na oznaczenie kawałka ziemi, właściwie nazwa „rewiru“ pasterskiego (stąd ma pochodzić słowiański wyraz żupa i żupan czyli pan). Podobnie wyraz aryjski na oznaczenie pana-władcy po sanskrycku gopati (pol. gospodarz) znaczy to samo, co „władca bydła rogatego“, a wyraz gaviszti (gonitwa za bydłem) jest identyczny z używanem na pojęcie walki. Aryowie musieli wieść obraz życia pracowity i gospodarczy. Nazwa ojca pitar ma u nich znaczenie żywiciela, opiekuna i rządecy. Podczas gdy koczujący Semicci łączyli się w związki braterskie na podstawie wspólności krwi, z naczelnikiem rodu albo szci-

---

i osiadłości spotyka się u starożytnych Aryów? Jaki wpływ hodowla bydła wywiera na pojęcia społeczne? Jaka była władza u Aryjczyków? Jakie węzły społeczne?

kiem na czele, rolnicy Aryowie tworzyli związki rodowe, które były zarazem związkami gospodarczymi. Nazwa na oznaczenie takiego rodu, po sanskrycku *viç* (w Aweście *vis*) ma to samo znaczenie, co nasza wieś. Wyraz *stana* (po słow. *stan*) był określeniem wogóle miejsca albo siedziby. Na czele rodu albo rodziny aryjskiej stała władza rodziców, ojca i matki (*pati* lub *patni*). Mieści się w niej pojęcie zwierzchnictwa w zakresie zarówno familijnym, jak i gospodarczym. Ale władza ojcowska nie była absolutna. Członkowie rodu albo rodziny podlegali jej tak długo, dopóki nie oddzielili się od pnia rodzinnego i nie utworzyli nowego związku, rodu lub wsi z ojcem i matką na czele. Nazewnątrz rody żyły w ustawicznej waśni i walce. Z tej walki powstała władza królewska, siłą narzucona zzewnątrz przez jeden silniejszy ród słabszym. Król władca — *rajan* (po sanskrycku) — jest naczelnikiem wielu rodów albo wsi. Obok niego, chociaż w charakterze podwładnym, występują naczelnicy rodowi, którzy razem z nim naradzają się na zgromadzeniach (sanskryckie: *sámiti*, *vidátha*). Niekiedy rody same wybierają króla. W razie wojny lud szukał schronienia w obronnych miejscach (po sanskrycku *púr*). W pieśniach Vedy Aryowie występują, jako lud bardzo wojowniczy, uzbrojony w dzidy, w łuki, miecze. Byli wysokiego wzrostu, silnie zbudowani, białego koloru skóry, o niebieskich oczach. Walczyli na wozach, posiadali konie, wielbłądy (choć słoń nauczyli się używać do walki dopiero w Indyach), znali sztukę żeglarską

Co oznacza wyraz *pati*? Na czym polega władza ojcowska? Skąd się wzięła godność naczelnika plemienia? Jaki udział w życiu politycznym zgromadzeń? Jaki charakter etniczny Aryów? Jaki ich byt wojenny oraz gospodarczy? Jaki ma

i obrabiali kruszce, jak miedź, żelazo, złoto. Ale środkiem wymiany handlowej było u nich jeszcze bydło.

§ 7. RELIGIA ARYJSKA.

Jak w zakresie życia gospodarczego i społecznego u Aryjczyków wysuwa się na pierwszy plan ród i władza rodzicielska, tak samo i w zakresie religijnym zasadniczą podstawą ich rozwoju był kult przodków. Ta wiara religijna służyła zarazem za węzeł moralny i prawny ich społeczeństw. Aryjczycy nie uważali ziemi za własność jednostki ani nawet za wspólną własność wszystkich żyjących członków rodu, lecz przypisywali jej posiadanie przodkom, których duchy ją strzegą. Stąd też nikomu, nawet rodzicom, nie wolno było rozporządzać własnością rodową — sprzedawać jej lub przekazywać testamentem. Była to zatem ani własność wspólna, ani indywidualna, lecz na pojęciu religijnym, na wierze w duchy przodków oparta. Ta wiara w duchy nazywa się animizmem. Na tym związku pomiędzy ziemią a duchami przodków wyrosło pojęcie aryjskie—ojczyzny. „Tu jest moja ojczyzna, ponieważ tu są duchy moich przodków“. To pojęcie religijne nakazywało dzielić się z duchami przodków własnością. Dlatego Aryjczycy duchom domowym oddawali cząstkę swego napoju lub jedzenia. Każdy kto wchodził do domu Aryjczyka—czy to wróg, czy obcy—pozostawał pod opieką duchów przodków, i osoba jego była nietykalna. Stąd zwyczaj gościnności, bardzo pilnie przestrzegany

---

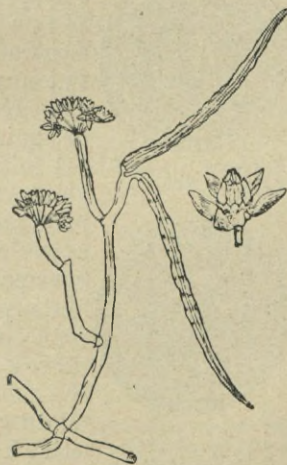
podkład wierzeniowy życie społeczne u Aryjczyków? Co to jest animizm? Jakie było w nim pojęcie władzy przodków? W czym znalazł kult przodków swój wyraz? Co to jest ognisko domowe? Na czym polega kult ognia? Jaki na-

u Aryjczyków. Wyrazem tej wiary w duchy było ognisko domowe, nigdy nie gasnące, którego cześć była identyczna z cześcią przodków. Z przeniesieniem ogniska domowego przenosiły się na nowe miejsce i duchy opiekuńcze. W ten sposób zakładano nowe rodziny

177. Ogień święty na ołtarzu. Odcisk pieczęci perskiej.

czyli nowe ogniska domowe. Pamięci zmarłych przodków poświęcano pewne dni w roku, kiedy przynoszono na ich grób oflary, w których główną rolę odgrywały płody ziemi, jak bób, oraz napój, jak miód (wspominki w czasach chrześcijańskich na Rusi, u nas rękawki na Krzemionkach pod Krakowem, na Litwie dziady). Palono takie ognie w pewnych porach roku i na wzgórzach (sobótka). Z tą cześcią ognia łączy się też cześć napoju, posiadającego podobne właściwości. Irańczycy nazywali go haoma,

178. Roślina soma.

pój uchodzi u Aryjczyków za święty? Skąd i jak wzięli się bogowie aryjscy? Jakie zjawiska oni przedstawiają?

u Hindusów nosił miano soma albo soma. Był to wyskok pewnej rośliny, przygotowywany wraz z miodem, mlekiem i wodą. Używano go przy obrzędach religijnych; sam nawet był czczony, jako bóstwo.

§ 8. BÓSTWA ARYJSKIE.

Prócz tych wierzeń ogólnych religijnych, Aryjczycy posiadali cały szereg bóstw, o których opowiadania przechowały się w ich pieśniach i poematach. Były to z początku także duchy, w różnych formach zwierząt i roślin oraz innych zjawisk natury przedstawiane, a podlegające zaklęciu lub zamawianiom. Ale z czasem przyjęły one formę ludzką.

179. Atar, bóg ognia. Moneta Kaniszki.

180. Aurvataspā, bóg gromu irański. Moneta króla Kaniszki.

W tym kształcie są to przeważnie bóstwa natury. Żyjąc w klimacie zmiennym, południowym, Aryowie szczególną uwagę zwracać musieli na zmiany atmosferyczne. Stąd też niebo i ziemia jest u nich głównym przedmiotem czci. Obok nich jednak także inne zjawiska żywiołowe, jak ogień, woda, powietrze i wiatr. Posiadając dużą fantazyę, nadawali tym bóstwom różne epitety czyli przydomki, które z czasem nabierały charakteru osobnych bóstw. Tak od przymiotu głównego nieba, jakim jest blask (pierwiastek sanskrycki *div*=błyszczeć), urobiła się nazwa boga *dyaus* (po sanskrycku), *dyeus* po irańsku (to samo co łacińskie *deus*, greckie *Zeus* także

---

Na czym polega rozwój mitów aryjskich? Jakie są wspólne bóstwa u Hindusów oraz Irańczyków? Jakie

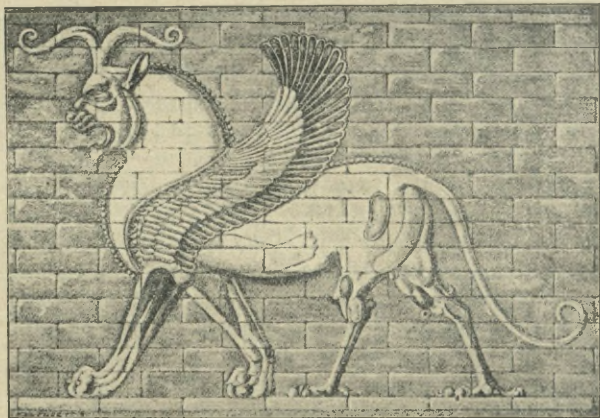
Jovis). Ale bóstwo to zostało wyparte w pantheonie indyjskim przez innego boga, urobionego od epitetu nieba (vri = pokrywać, trzymać ziemię). Tym sposobem u Hindusów nazywa się główny bóg — bóg nieba — Varuna — trzyma on bowiem niebo i ziemię, czyli rządzi światem. Przypisywano mu nie tylko właściwości fizyczne pana atmosfery, jak deszcz, grzmoty i t. p., ale i właściwości moralne — trzyma on porządek świata moralnego, karze i nagradza i t. p. Ten porządek świata, który utrzymuje Varuna, nazywa się rita. Jest to prawo kosmiczne, prawo boskie — a zatem obowiązuje ono, jako prawo fizyczne w naturze, a jako prawo moralne na ziemi. Stąd pojęcie rita jest równoznaczne z pojęciem prawdy, sprawiedliwości, prawa (po irańsku arta). Identyczny z pojęciem Hindusów Varuny jest u Irańczyków Ahura, bóg nieba, najczęściej z przydomkiem Mazda (władca). Stąd nazwa bóstwa Aburamazda (po grecku Oromazes albo w skróceniu Ormazd) — duch, władca. Ale wyrazy na oznaczenia duchów w języku irańskim i indyjskim nabrały wręcz przeciwnego znaczenia. U Hindusów asura (to samo, co irańskie ahura) jestto zły bóg, podczas gdy u Irańczyków złym bogiem jest daeva (hinduski dyaus). Kiedy i jak powstało to przeciwieństwo między jednymi i tymi samymi bogami — nie wiadomo, jak również niepewne jest, czy odnosi się ono do historycznego faktu rozdziału religii, czy też jest przeobrażeniem wewnętrznym każ-

181. Mithra, bóg słońca. Moneta króla Huwiszki.

ich właściwości moralne? Jakie pojęcie prawa moralnego wypływa z religii aryjskiej? Jakie są przeciwieństwa

dej religii samej w sobie. W obydwu religiach występuje bóg światła—Mithra, ale w indyjskiej jest on złączony nierozdzielnie z Varuną, jako jego brat i przyjaciel. Słońce jest okiem Mitry i Varuny. U Irańczyków Mithra uchodzi za syna Ahura-Mazdy. Jest on bogiem słońca, lecz zarazem i prawdy, oraz porządku moralnego.

182. Jeden z duchów złych Angra-mainju. Malowidło na cegle polewanej.

Tymczasem u Hindusów wszystkie właściwości kultu niebieskiego — jak blask, słońce, światło, znalazły wyraz w czci boga ognia czyli Agni. Wspólnym bogiem w obydwu religiach jest także bóstwo Aryman. W religii hinduskiej występuje on razem z Mitrą i Varuną, i razem z nimi odbiera modły tudzież ofiary. Irańczycy zaś uważali Arymana za wroga Ahuramazdy, i jak

---

między bogami irańskimi a hinduskimi? Jakie jest wspólne podłoże obydwu religii? Jak rozwinął się dualizm

ten ostatni jest według nich duchem światła, tak Aryman (irański Angra-mainju) jest duchem ciemności. To przeciwieństwo pierwotne między światłem a ciemnością, dniem a nocą, przeniesiono u Irańczyków i na świat moralny. Aryman stał się duchem złym, który przy pomocy duchów devas walczy z Ahuramazdą—duchem dobra i prawdy. Ten dualizm religijny stał się podłożem dla rozwoju późniejszej religii irańskiej. Tak więc obydwie religie aryjskie powstały na pościelisku jednych i tych samych wierzeń oraz ugrupowały się na około tych samych wyobrażeń bóstw. Dalszy ich jednak rozwój zależał od różnych warunków życia i zupełnie odmiennego biegu ich historii. I tu, i tam jednak wielki wpływ na rozwój religijny wywierała klasa kapłanów. U Irańczyków zowią się oni atharvan, kapłani ognia (później magowie). U Hindusów zaś są to bramani. Dopiero oni wytworzyli właściwą religię historyczną tych ludów: u Irańczyków mazdeizm, u Hindusów—bramanizm.

§ 9. BRAMANIZM I KASTY HINDUSKIE.

Ci Aryjczycy, którzy zeszli do niziny Pandżabu, musieli staczać długie walki z tubylcami. Ci ostatni należeli do rasy odmiennej o ciemnym kolorze skóry (t. zw. Drawidów). Aryowie uważali ich za wrogów swoich i tępiłi bez litości. W starych poematach religijnych występują oni pod nazwą Dasyu. Dla zachowania czystości krwi nie wolno było Aryjczykom mieszać się z tubylcami. Stąd powstał podział na t. zw. kasty. Właściwie wyraz dzisiejszy „kasta“ oznacza to samo, co sanskrycki „varna“ (barwa skóry), i odnosił się

---

irański? Kto ostatecznie ułożył religię Irańczyków i Hindusów? Co to był stan kapłański, i jaką on odegrał rolę

on pierwotnie do różnicy między tubylcami a przybyszami. Ale później kapłani czyli bramani rozciągnęli go także na ludność aryjską i nadal mu charakter religijny. Według kodeksu Manu było cztery kasty w Indjach: pierwsze trzy aryjskie: kasta bramanów, żołnierzy i rzemieślników (braman, kszatrya i vaisya). Czwarta kasta obejmowała krajowców (szudra) i była

183. Krajobraz Paudżabu w okolicach Lahory.

najbardziej pogardzana, jako klasa służebna lub niewolnicza. Na pierwszym miejscu stała klasa kapłanów, której należał się większy szacunek od każdej innej, a nawet od samego króla. Obowiązki bramanów były ściśle ustalone według różnych stopni ich życia: modlitwa i rozmy-

---

w dziejach religii irańskiej (mazdeizmu) i hinduskiej (bramanizmu)? Jaką rozwinęli religię bramani w Indjach?

ślanie, nauczanie i wychowanie dzieci aż do zupełnego odcięcia od świata czyli anachoretyzmu pod koniec życia. Chociaż nie mieli oni żadnej władzy politycznej, byli jednak doradcami królów, stróżami ksiąg świętych i starożytnego prawa. Obecność ich przy składaniu ofiar i wszelkich innych obrzędach religijnych była konieczna. Klasa żołnierzy (kszatrya), do której należał także i król, była klasą przewodnią w społec-

184. Bramani. Typ aryjski z Bengalu.

zeństwie, ale również musiała słuchać bramanów. Jej obowiązkiem było bronić kraju, dawać jałmużnę bramanom i czytać księgi święte. Klasa rzemieślników (vaisya), aczkolwiek podwładna żołnierzom i bramanom, spełniała właściwie wszystkie obowiązki społeczne i gospodarcze (chów bydła, uprawę roli, handel i żeglugę). Pół-

---

Jaki podział rasowy w Indjach między ludnością tybulczą a przybyszami? Co to jest kasta, i jakie jej pier-

wysep Hindustanu bowiem nie tylko obfitował w bogactwa naturalne, ale także i dostarczał wyrobów swoich sąsiednim krajom na zachodzie już w czasach bardzo starożytnych. Ślady stosunków handlowych tego półwyspu z krajami Babilonii znajdują się już w okresie państwa sumiro-akkadzkiego. Znajdowano w wykopaliskach nad Tygrysem (Mugheiru, st. Uru) kawałki drzewa tekowego, które rośnie jedynie w Indyach na południu od pasma gór Vindhya. Także

185. Kasta szudra. Krajowcy z Bengalu (Dasyu).

nazwa tkaniny indyjskiej (muślinu) w słownikach babilońskich nosi nazwę Indyi (sindhu). Zebu zaś, zwierzę podzwrotnikowe, spotyka się w ornamentyce assyryjskiej. W Hindustanie, też znajdowano monety, bardzo starożytne, chociaż nie stemplowane, które według niektórych uczonych są wcześniejsze nawet od ksiąg Vedy.

---

wotne znaczenie? Jakie nadali jej znaczenie kapłani? W czym znalazł sankcyę ten podział? Jakie istnieją kasty w Indyach, i jakie są przepisy dla każdej? Którą kastę czczono, jako świętą? Jaki stosunek reszty ludno-

Bogactwa Indyi zdawna też były przedmiotem pożądliwości sąsiadów, którzy najeżdżali te kraje z północy. Pierwszy taki najazd historyczny był najazd Persów. Chociaż między kastami według prawa Manu była przepaść niewypełniona, naprawdę jednak zamkniętą w sobie i odrębną kastę tworzyli tylko bramani. Dla reszty ludności pojęcie kasty istniało tylko, jako przepis religijny i podział sztuczny ludności. Walkę z bramanizmem i nową religią, opartą na zasadach równości oraz braterstwa wszystkich ludzi, zaczął głosić w Indjach dopiero w VI w. wielki reformator Buddha—Sakya Muni.

§ 10. MAZDEIZM I ZARATHUSZTRA.

Wierzenia religijne irańskie dały początek nowej religii, która się stała późniejszą religią Medów i Persów. Twórcą jej miał być Zoroaster (po persku Zarathusztra). Jestto postać historyczna, chociaż w późniejszych legendach przyozdobiona szczegółami natury mitycznej. I tak miał on być synem Ormazda. Przy samym przyjściu na świat były znaki jego nadprzyrodzonego pochodzenia (np. śmiał się zaraz po urodzeniu). Bezpośrednich danych historycznych o nim nie pozostało. Ale o prawdziwości jego istnienia świadczą księgi święte Awesty, w których występuje, jako postać realna, choć obdarzona właściwościami nadprzyrodzonymi, jak każdy twórca religii. W części Awesty Vendidad Zoroaster rozmawia z Ahuramazdą, który mu odpowiada na zadawane pytania. Nie znamy ani czasu, ani miejsca jego

---

ści do kast? Jaka rola żołnierzy? rzemieślników? Na czym polega rozwój ekonomiczny Indyi? Kto pierwszy zwalczał kastowość w Indjach, i jaka nowa religia powstała w VI w.? Jaki jest reformator religii irańskiej?

urodzenia. Niektórzy uważają go za współczesnego Mojżeszowi (Gutschmid), chociaż nowsza krytyka uważa jego działalność za znacznie późniejszą (VI wiek). Urodził się według jednych podań w Medyi w m. Raga, według innych zaś w Baktryi. Działalność jego istotnie skupiała się na wschodzie Iranu, w państwie baktryjskiem, za panowania króla Gusztaspa. Imię to jest równoznaczne z greckim imieniem Hystaspa, ale nie był to żaden z historycznie znanych władców Persyi. O pochodzeniu jego pozostały tylko legendy. Imię Zarathusztra oznacza „właściciela starych wielbłądów“. Nazwisko Spitama, od którego wywodził swój ród, oznacza „mędrca“. Nie wiadomo, jak dalece dualizm religijny irański był już przed nim wykształcony. To pewne, że w zoroastrianizmie znalazł on skończony swój wyraz. Także i działalność reformatorska Zarathusztry była głównie skierowana na wytepienie religii naturalistycznej i zastąpienie jej wiarą w jedyne boga Ahuramazdę, z którym walczy Aryman, ale który z czasem pokona swego przeciwnika, ducha ciemności i zła. Religia ta w tej formie, jaka się przechowała w Aweście, uczy miłości, cnoty i prawdy oraz nakazuje walczyć ze złem. Księgi Awesty podają liczne przepisy co do zachowania czystości, co do pracy na roli, szanowania zwierząt pożytecznych i tępienia złych. Umarłych, według niej, nie wolno jest grzebać ani palić. Dla tego czciciele Zoroastra do dzisiejszego dnia rzucają ich na pożarcie dzikim zwierzętom albo ptactwu drapieżnemu. Dzi-

---

Co zawiera się historycznego, a co mitycznego w tej postaci? Jakie są legendy o miejscu jej urodzenia? Jaki król z nim współczesny? Czego nauczał Zarathusztra? Jakie wprowadził zmiany w religii? Na czym polega

siejsi Parsowie budują na ten cel specjalne wieże okrągłe, zwane „wieżami milczenia“. Szczegóły z życia Zarathusztry, jako to: że przebywał na pustyni, że walczył z duchami, że szatan kusił go do porzucenia prawdziwej wiary, są zwykłymi szczegółami z życia reformatorów religijnych. Ale zwycięstwo i utrzymanie swojej nauki musiał Zoroaster zawdzięczać poparciu ze strony państwa. Jakoż ów nieznany król Gusz-taspa odgrywa rolę protektora i krzewiciela nauki Zarathusztry. Przechowywali ją kapłani ognia (atharwan, późniejsi magowie), którzy w czasach historycznych tworzą odrębną i zamkniętą w sobie kastę. Ale oficjalnego znaczenia religia ta nie nabrała nawet za panowania dynastji rodzimej perskiej w Iranie. Królowie z rodu Achemenidów, przynajmniej Cyrus i Daryusz, byli jeszcze wyznawcami religii naturalistycznej. Obok Ormazda i Arymana czczą oni bogów dawnych aryjskich, jak бага bhaga (hojny dawca—słowiański dadź-bóg), na cześć którego palono ogień na szczycie góry. Stąd nazwa Baghistan (Behistun) góry, na której wyryty jest napis Daryusza. Umarłych grzebano (grobowiec Cyrusa). Dopiero w wiekach średnich zoroastrianizm przyjęty został za religję państwową (za panowania Sasanidów) i doszedł do wielkiego rozkwitu. Na zachód religia irańska dostała się w przeróbce magów, którzy połączyli ją z wierzeniami starożytnymi babilońskimi, filozofią grecką i teologią judajską. W formie kultu Mithry, boga światła i prawdy, ta doktryna religijna należała do najbardziej rozpow-

---

obrzed pogrzebowy u Persów? Kiedy religia ta stała się państwową? Kto byli jej kapłani? Jakie zmiany wprowadzili w zoroastrianizmie? Kiedy i pod jaką nazwą religia irańska rozprzestrzenia się i panuje na zacho-

szechnionych w świecie starożytnym na schyłku, przez czas niejakiś nawet była niemal panującą w cesarstwie rzymskiem w dobie, poprzedzającej jego upadek i przyjęcie chrześcijaństwa.

§ 11. SCYTOWIE I LUDY TURAŃSKIE.

Jak dawno występują w dziejach ludzkości Aryjczycy, tak dawno obok nich pojawia się inny lud pod nazwą Tura albo — Turańczycy. Są to mieszkańcy stepów, ludność nawskroś pasterska i koczownicza, w przeciwieństwie do Aryów,

186. Szarukha — król Saków. Z płaskorzeźby na skale w Beh:stun.

których od najdawniejszych czasów znamy, jako rolników i ludność osiadłą. W rozróżnieniu też pomiędzy Irańczykami a ich sąsiadami Turańczykami występuje na pierwszy plan różnica pomiędzy dwoma cywilizacyjami: stepową a rolniczą. Te ludy stepowe są znane w starożytności pod rozmaitymi nazwami. W Europie u Greków pod nazwą Scytów, którzy są mieszkańcami stepów czarnomorskich, a zagłębiają się swymi odnogami daleko w obszary nizinne środkowej Europy aż po dzisiejsze Węgry a nawet po przez obszar Podola w głąb Polski. Persowie nazywali ich Sakami. Ale już w starożytności nie podlegało najmniejszemu wątpieniu, że te nazwy Saków i Scytów, (jak i późniejsza Sarmatów), oznaczają

dzie? Jaki lud występuje obok Aryów w historii? Jakie jest jego przeciwieństwo do Aryjczyków—w siedzibach, w sposobie życia? Pod jakimi nazwami występują ludy

jeden i ten sam lud. Granicą jego osiedlenia na wschodnie do VIII wieku przed Chr. był Jaxartes, gdzie sąsiedowali bezpośrednio z najodleglejszymi ludami środkowej Azji, znanymi starożytnym pod nazwą Issedonów. Cechy, pod jakimi starożytni opisują nam sposób ich życia, zgadzają się naogół ze znanym trybem życia koczowniczego dzisiejszych ludów środkowej Azji. U Chińczyków ci koczownicy występują pod nazwą Hiung-nu (późniejsi Hunowie). Są to przodkowie Turków i Tatarów. Ale żyjąc w są-

187. Scyci, według rysunku na wazie srebrnej z Kul-Oba.

siedztwie z Irańczykami, pozbyli się oni zarówno swoich cech fizycznych, jak i właściwości języka mongolskiego. Stąd niektórzy uczeni zaliczają Scytów do plemienia turko-tatarskiego albo turańskiego (zwanego niekiedy także scytyjskim), aczkolwiek Scytowie już w czasach historycznych występują w nazwach swoich plemiennych, jak i osobowych, w charakterze Irańczyków. Nazwa ich Saków oznacza to samo, co dzisiejszy wyraz perski *sighan* (silny), a imię jednego z ludów scytyj-

---

stepowe w starożytności? Jakie ich pochodzenie? powinowactwo z dzisiejszymi ludami? Jaki wpływ wywarło na ludy stepowe sąsiedztwo Irańczyków? Jaki jest język

skich—Sigynnów—u Herodota jest pokrewne ze sanskryckim wyrazem *çikvan* (silny). Nosili też ubiór podobny do ubioru Irańczyków: czapkę szpiczastą w rodzaju tyary perskiej, długie buty i t. p., walczyli konno, uzbrojeni w łuki i strzały. Umarłych swoich grzebali, kładąc wraz z nimi do grobu przedmioty, służące do potrzeb ich życia. Do dziś dnia na olbrzymiej przestrzeni Rosyi południowej tudzież stepów Środkowej Azji wznoszą się ich mogiły, usypane z ziemi (kurhany). Jedne z nich są wysokie, drugie ledwo wznoszą się nad poziom równiny; jedne

188. Scyci, poskramiający 'dzikie konie. Według wazy srebrnej czartomlickiej. [Muz. Ermitażu.]

są formy okrągłej, drugie czworoboczne; jedne obstawione kamieniami, ostrym końcem wbitymi w ziemię, inne naznaczone tylko kupą kamieni, u góry z lekka ułożonych w okrąg. Obok szkieletów spotyka się w nich mnóstwo przedmiotów, służących do codziennego użytku, głównie z miedzi, chociaż także ze złota i ze srebra. Niekiedy takie same szkielety bywają spowinięte w blachy złożone. Religia ich polegała na czci przyrody. Główne bóstwo *Papaeos* było bogiem nieba,

---

scytyjski? Jakie są ogólnoturzańskie cechy Scytów? Na czem polega ich religia? Jakie grobowce pozostały się po Scytach? Jaki kształt kurhanów oraz ich zawartość?

a boginią ziemi była Apia. Śladami ich kultu religijnego są rozrzucone wszędzie na całej przestrzeni Europy i Azji środkowej od Dunaju aż po jez. Bajkalskie kamienie grobowe, niekiedy niezgrabnie rzeźbione, zwane do dziś dnia babanes (po turecku balbal). Zresztą mimo częściowego ziranizowania przeciwieństwo w dziejach między Aryjczykami i Turańczykami zaznacza się bardzo silnie — a walka ta cywilizacyi ze stepem wyraziła się także w dualizmie religijnym irańskim. W późniejszym mazdeizmie Aryman duch zła przybiera postać węża, będącego symbolem dobra i siły—duchem ziemi u Turańczyków (do ostatniego dnia smok był herbem państwowym u Chińczyków).

§ 12. NAJAZDY SCYTÓW I CYMMRÓW.

Sąsiedztwo ludów osiadłych zawsze wzbudzało pociąg i pożądanie łupów pośród ludów koczowniczych, uboższych i mniej cywilizowanych. Dzieje zatem ludów scytyjskich są przeważnie dziejami ich najazdów na państwa sąsiednie. Najdawniejszy taki najazd znany jest z okresu dziejów assyryjskich — panowania Niniwy. Scytowie niebawem po śmierci Asurbani-pala zalewają całą Assyryę, burzą Kalah i sięgają swymi najazdami aż po Egipt, którego władca król Psamtyk musiał się wykupić od ich najścia podarunkami. Usadawiają się oni w sąsiedztwie jeziora Urumiah i stamtąd panują nad całą niemal górną Azyą w ciągu jednego poko-

---

Co to są baby? Jakie główne bóstwa turańskie? Pod jakimi nazwami i symbolami występują? Jaką cechą bóstwa ziemi zapożyczyli Irańczycy od Turańczyków? Jaka rola Scytów w dziejach cywilizacyi? Jaki jest najstarszy najazd scytyjski? Kiedy założone zostało państwo

lenia (634—606). Ci Scytowie, po assyryjsku Aszkuza, mieli przybyć od wschodu na Derbend (czyli wrota kaspijskie albo kaukaskie). Równocześnie z nimi od zachodu (z wybrzeży Tracji) ma miejsce podobny najazd ze strony ludu trackiego, t. zw. Cymmrow. Według podań greckich byli oni mieszkańcami Krymu, gdzie pozostała nazwa po nich zarówno samego półwyspu, jak i przesmyka, łączącego m. Azowskie z Czarnym, Bosforu cymryjskiego, chociaż mieli oni się rozszerzać także na zachód od Donu aż po Dunaj. Najazd ten Cymmrow był niewątpliwie historyczny, i już starożytni łączyli go z najazdem Scytów na Assyryę. Obydwa fakty były wywołane jakimś przesunięciem siedzib koczowników, którego źródła, jak i w czasach późniejszych, kryły się w głębiach Środkowej Azji. Według Herodota Cymmrowie zostali wyparci ze swych siedzib przez Scytów, którzy w pogoni za nimi zapędzili się aż w głąb Przedniej Azji. W źródłach assyryjskich Cymmrowie występują pod nazwą Gimmirai. Obalili oni państwo Frygów i docierali aż do Armenii (jez. Wan), walcząc z Assyryjczykami, wspieranymi przez tychże Scytów, ale wytepieni zostali przez królów Lidyi. Taki sam los miał spotkać i Scytów, których przywódcy zostali zaproszeni na ucztę króla Medów Kyaxaresa i wycięci. Najprawdopodobnie Scytowie, jako lud barbarzyński, zostali szybko częściowo wchłonięci, częściowo zaś wytepieni przez ludność miejscową. Ale najazd ich wstrząsnął podwalinami dotychczasowego systemu monarchii i przygotował upadek Assyrii. Od na-

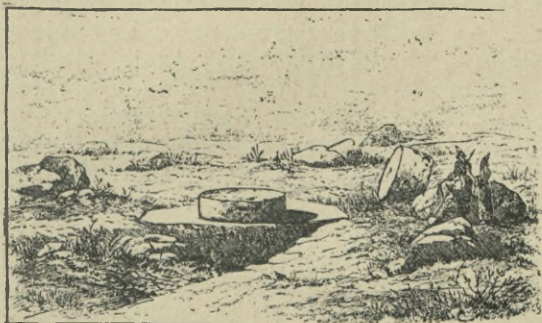
---

scytyjskie (Aszkuza) w Małej Azji? Jakie jest przesunięcie ludów równoczesne na zachodzie? Kto byli Cymmrowie? Jaka ich rola historyczna? Jakie skutki wywarł pierwszy najazd scytyjski na Azyę Mniejszą? Jakie pań-

jazdu też Scytów na Przednią Azyę datuje się początek pierwszej monarchii aryjskiej—państwa Medów. Dlatego to niektórzy uczeni (A. Sayce) identyfikują nawet Scytów z Medami.

§ 13. M E D O W I E.

Najstarsze wzmianki o Medach znajdujemy w źródłach assyryjskich (IX w.). Występują oni, jako lud górski, bitny, wojowniczy. Królowie assyryjscy wyprawiają się na nich, ale nie mogą podbić ich w całości. Zostają oni pod rządami swoich naczelników i płacą trybut Assyryi. Ci

189. Szczątki pałacu w Ekbatanie. Według Flandin i Coste'a.

Medowie (Matai) mieszkają w sąsiedztwie jez. Urumiah i m. Kaspijskiego. Tutaj leżały miasta ich, jak Ekbatana, co oznacza miejsce zborne, dzisiejsze Hamadan, na drodze do Mezopotamii przez góry Zagros, i Raga (późniejsze Rai) na

---

stwo aryjskie występuje na widownię dziejową po najściu Scytów? Kiedy pojawiają się w historii Medowie? Kto był założycielem ich państwa? Jaka osoba króla medyjskiego jest ściśle historyczna? Na czyich gruzach

drodze do m. Kaspijskiego. Na szerszą widownię polityczną występują Medowie dopiero w połowie VII w. Pierwszym królem ich miał być Deiokes (Dayaukku). Onto według Herodota był założycielem państwa medyjskiego (ok. 650 r.). Następca zaś jego Fraortes (Fravartisz) rozszerzył władzę nad Persami i poległ w bitwie z Assyryą. Ale prawdziwą postacią historyczną jest dopiero trzeci władca w tej liście genealogicznej Kyaxares (Uvakhszatra). On połączył dopiero starożytne kraje Anzan i Suri i zburzył Niniwę (w r. 606) w sojuszu z królem babilońskim Nabopolassarem. Z podziału monarchii assyryjskiej przypadły mu w udziale kraje północne. Kyaxares rozszerzył przez to swoje panowanie aż po Halys w Małej Azji. Tutaj jednak państwo Medów zetknęło się z Lidyą, i walka o panowanie nad Małą Azją zakończyła się traktatem pokojowym, którego datę oznacza zaćmienie słońca, jakie miało się zdarzyć w ciągu bitwy i wpłynąć nawet na zawarcie pokoju (28 maja 585 r.). Jestto pierwsze zdarzenie w historii starożytnej, którego chronologia da się określić przy pomocy astronomii ściśle co do dnia i miesiąca. Następca Kyaxaresa był Astyages (Isztuvegu). Podbił on krainę Harran i nosił tytuł Umman-manda czyli władca wielu ludów. Ale już za jego panowania nastąpił rozkład monarchii medyjskiej i upadek Medów. Na ich miejsce występują Persowie wraz z pierwszym królem swoim Cyrusem.

---

wzniosło się państwo Medów? Jaka sfera podbojów Kyaxaresa? Jaka data pewna jego panowania? Jaki lud występuje w dziejach obok Medów? Gdzie jest jego kolebka? Który jego historyczny pierwszy władca? Gdzie jest tron dziedziczny Cyrusa? W jaki sposób obalił pa-

§ 14. CYRUS I PERSOWIE.

Persów sposykamy już od najdawniejszych czasów, jako lud, mieszkający w sąsiedztwie z Medami. W źródłach assyryjskich nazywają się oni Parsuas. Późniejsze ich dzieje wskazują, że byli oni pokrewni Medom i wspólnie z nimi walczyli. Kolebką ich jest kraj Persis na wyżynie Iranu, w sąsiedztwie z zatoką Perską, do którego wejścia bronią góry nieprzystępne, służące za kryjówkę bitnym mieszkańcom. Ta kraina przylega bezpośrednio z południa do starożytnego kraju Anzzan (biblijnego Elamu) ze stolicą w Suzie, nad którym Persowie zapewne po upadku Assyrii rozciągnęli swoje panowanie. Pierwszym historycznym władcą Persów był Cyrus (po persku Kurusz albo Kuru) (558—530). Był on lennikiem Astyagesa. Dziedziczny tron jego był w Suzie. Stąd na bardzo starożytnej pieczęci cylindrycznej tytułuje się on królem Anzanitów, chociaż obok tego wspominany jest na tabliczkach glinianych, jako król Persów. On to napadł na swego zwierzchnika Astyagesa i zwyciężył go, chociaż zwycięstwo swoje zawdzięczał zdradzie żołnierzy i przejściu na jego stronę Harpagona, późniejszego satrapy Cylicyi. Po tem zwycięstwie Cyrus zajął Hamadan (Agamtanu) wraz z jej skarbami i stał się założycielem wielkiego państwa Persów. Cyrus był przede wszystkim żołnierzem i wielkim wojownikiem. To wyrośnięcie raptowne nowej monarchii w Azji zrobiło z Cyrusa bohatera, około osoby którego wytworzyła się legenda taka sama, jak koło osoby Sargona, Romulusa i wielu podobnych

---

nowanie Astyagesa? Jakie są legendy o Cyrusie? Jakie jest jego istotne pochodzenie? Jak dawno istniało przed

postaci. Przypisywano mu nizkie pochodzenie, cudowne ocalenie w dzieciństwie i wychowanie wśród pasterzy, wreszcie wyniesienie przez współziomków do godności króla. Inskrypcye perskie i inne źródła współczesne babilońskie stwierdzają przecieź, że Cyrus pochodził z rodu królewskiego. Na własnej pieczęci cylindrycznej wylicza on swoich przodków aż do czwartego pokolenia wstecz, poczynając od Sispisa (po persku Chaispi, greckie Tespis). Imiona Cyrus, Kambyses, Teispes powtarzają się w tym rodzie, którego założycielem miał być Achemenes (po persku Hakhamani). Stąd też dynastia perska zowie się dynastją Achemenidów. Datuje się ona przynajmniej na dwa wieki wstecz przed Cyrusem. Sam Cyrus więc nie był założycielem dynastji, tylko twórcą wielkiej monarchii perskiej.

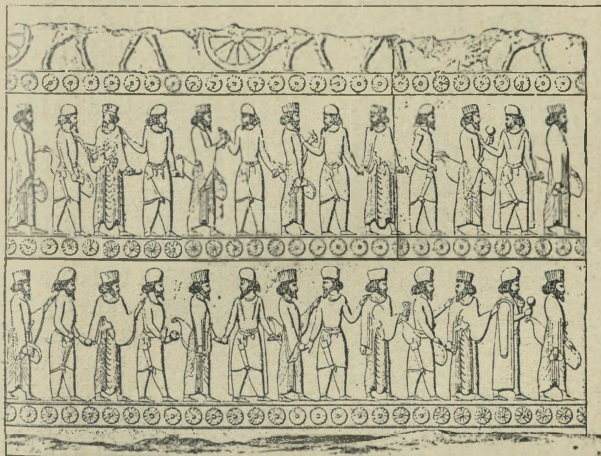
§ 15. PODBOJE CYRUSA I MONARCHIA PERSKA.

Cyrus był to przedewszystkiem wielki wódz i żołnierz. Potrafił on zorganizować znakomitą armię z pośród Persów. Składała się ona z łuczników,—jeźdźców i piechoty. Persowie już dzięki naturze swego kraju i zajęciu pasterskiemu byli ludem prostym, wstrzemięźliwym, bitnym i zahartowanym do wszystkich trudów wojennych. Wraz z tą armią mógł on kusić się o panowanie nad Azją. Król lidyjski Krezus w sojuszu z Nabunidem, królem babilońskim, oraz Amasisem, faraonem Egiptu, utworzyli wielką koalicję przeciwko niemu, do której przyłączyli się także i Lacedomończycy. Ale Cyrus potrafił ją rozbić, rzucając się na-

---

nim królestwo perskie? Pod czyim panowaniem? Jaka jest rola historyczna Cyrusa i Persów? Jaka była armia perska? Jakie są podboje Cyrusa? Koniec Lidyj? Babilonu? Jaki stosunek Persów do religii podbitych ludów?

przód na Lidyę. Bitwa, stoczona w Kappadocyi, była nie rozstrzygnięta. Krezus cofnął się po posiłki, tymczasem Cyrus zdobył Sardy (546) i uczynił z nich stolicę nowej prowincyi perskiej. Stąd naczelnicy (satrapowie) poczęli rozszerzać panowanie perskie i na miasta greckie tudzież na wyspy (już po śmierci Cyrusa). Po królu lidyjskim,

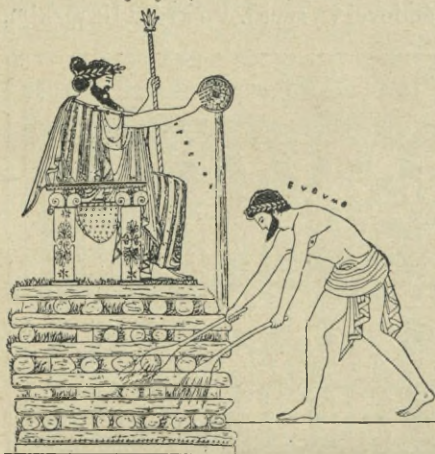

190 Żołnierze perscy. Płaskorzeźba z Persepolis.

który zginął zapewne z rozkazu króla Cyrusa (legenda mówi o spaleniu jego na stosie), przyszła kolej na królestwo chaldejskie. Babilon został zdobyty przez generała perskiego Ugbaru (Gubaru) w r. 538, przyczem garnizon się zbuntował, a kapłani wyszli naprzeciw zwycięzców. Cyrus wkroczył wówczas do Babilonu i przyjął oznaki królewskie z rąk kapłanów Bal-Marduka. Cyrus

Babilończyków? Żydów? Jaki był obszar monarchii perskiej na wschodzie? Gdzie zginął Cyrus? Jakie i gdzie

występował z wielką tolerancją względem obcych bogów. Kapłani też chaldejscy przenieśli na niego wszelkie tytuły religijne władców babilońskich. W czasie pobytu też Cyrusa w Babilonie Żydzi otrzymali pozwolenie na powrót do Palestyny (538 — 7) i na odbudowanie świątyni. Tylko

191. Krezus na stosie. Malowidło na wazie greckiej.

jednak część ich wyszła z Babilonu. Większość pozostała i z biegiem czasu rozpierzchła się po całym państwie perskim. Żydzi babilońscy jednak opiekują się nadal swymi wychodźcami i z czasem uzyskują od rządu perskiego po-

zwolenie na zorganizowanie w Palestynie osobnej gminy przy kościele w Jerozolimie (Ezdrasz i Nehemiasz prorocy). Miasta Fenicyi same poddały się Cyrusowi, tylko Gaza została zdobyta. Panowanie Cyrusa rozciągało się także i na wschodzie; jak daleko rozszerzył je tam Cyrus, trudno powiedzieć (do Indyi nie wyprawiał się). Zato cały Iran wraz z sąsiednią Baktryą i Sogdyaną wchodził w zakres państwa perskiego, i tu na kresach w walce z ludem

---

po nim pozostały pomniki? Jaki jest napis Cyrusa? Jakie jego wyobrażenie? Skąd pochodzi? Kto jest na-

scytyjskim Massagetami zginął Cyrus. Miasto nad Jaxartem Cyropolis (w pobliżu dzisiejszego Kokandu) miało być, według tradycji, założone przez samego Cyrusa. Pochowany został w gnieździe rodzinnem, w starożytnej stolicy

192. Gieniusz Cyrusa. Szczątek pałacu królewskiego w Pasargade. Według Dieulafoy'a.

Persis (Pasargade), gdzie grobowiec jego do dziś dnia się przechował wraz ze szczątkami pałacu, tudzież ołtarzami dla ognia (w miejscowości Murghab na drodze z Sziraz do Isfahanu). Napis

na ścianie, u szczytu jednego z pilastrów, w 3-ch językach: perskim, assyryjskim i anzanickim głosi: „Jam jest Kurusz, król, Achemenida“. Płaskorzeźba jedyna, jaka pozostała się pośród szczątków starożytnego pałacu królów w Pasargade, przedstawia postać Cyrusa uskrzydloną, co oznacza jego gieniusz albo duszę nieśmiertelną (fravaszi). Cyrus jest obleczony w szatę długą, obramowaną frendlami na wzór assyryjski, a na głowie ma rodzaj korony, jaką w Egipcie nosili królowie i bóstwa, poczynając od dynastji XX. Jest to t. zw. hetes, symbol niegdyś bóstwa Thota. Pomnik ten wystawił ojcu zapewne syn jego i następca Kambyzes.

§ 16. KAMBYZES I PODBÓJ EGIPITU.

Podboje Cyrusa dokończył jego syn Kambyzes (Kambudżyja). Tradycya przedstawia go, jako naturę gwałtowną i niepohamowaną. Przy objęciu tronu rozkazał zamordować brata rodzinnego Smerdysa (Bardiya), być może, w celu unikięcia rozdziału państwa. Morderstwo to, popełnione przed wyprawą na Egipt, zostało zatajone przed Persami. Kambyzes, podejmując tę wyprawę, szedł w ślady swego ojca. Jego własną zasługą jest podbój w. Cypru, dzięki czemu przygotował flotę dla tej wyprawy. Składała się ona z okrętów fenickich, cypryjskich i małoazyatyckich (Greków). Cała wyprawa dokonała się na wiosnę r. 525. Jedyną bitwę większą stoczono u Pelusium. Kambyzes zdobył Memfis, poczem cały kraj dostał się w jego ręce. Od tego czasu Egipt traci swą niepodległość i zostaje wcielony do państwa perskiego. Wraz z nim dostały się pod

---

stępcą Cyrusa i kontynuatorem jego podbojów? Jaki kraj został podbity? Jakie sąsiednie wybrzeża m. Śródziem-

panowanie Persów i sąsiednie wybrzeża Libyi oraz Cyrenaika wraz z państwami tamtejszymi greckimi. Ale wyprawa perska do oazy Amena została zasypana w piaskach pustyni; ekspedycja też do Nubii (Etyopii) pod wodzą samego Kambysego zakończyła się niepowodzeniem. Wtedy to za powrotem do Memfisu Kambyse, trafiwszy na uroczystość religijną, miał zabić w rozdrażnieniu wołu Apisa. Była to manifestacja wroga dla uczuć religijnych Egipcyan, podobnie jak znieważenie grobu Amasisa, poprzednika ostatniego króla egipskiego Psamtyka III. W obydwóch jednak wypadkach Kambyse działał raczej z pobudek osobistych—zemsty za obrazę ojca i z powodu radości tłumu w dzień powrotu jego z niefortunnej wyprawy—jak politycznych. Królowie perscy i w Egipcie bowiem, wbrew tradycyi Herodota, zajmowali takie same stanowisko tolerancyjne względem religii miejscowych, jak i w Babilonii. Bezpośrednie oddziaływanie obydwóch kultur obcych na perską widać odrazu na pierwszych pomnikach Achemenidów (wizerunek Cyrusa z podwójną parą skrzydeł na wzór assyryjski i z koroną egipską na głowie). Ale osoba Kambysego w przeciwieństwie do Cyrusa przeszła do pamięci potomności w barwach zaciemnionych. Wpłynęło na to powstanie, które wybuchło pod koniec jego życia w państwie i zachwiało całym dziełem pierwszego monarchy perskiego—Cyrusa.

§ 17. POWSTANIE PERSKIE. GAUMATA I DARYUSZ. NAPIS BEHISTUŃSKI.

Kambyse, udając się do Egiptu, zataił morderstwo swego brata. Z tego skorzystał w czasie

---

nego? Jak daleko przeniknął Kambyzes na południe? Jaki był stosunek jego do Egipcyan? Jaki stan rzeczy

jego nieobecności mag Gaumata, który podał się za brata zamordowanego Kambysego, a syna Cyrusa—Bardyę i podniósł powstanie. Na wiadomość o tem Kambysego pospiesznie porzucił Egipt (522 r.), ale widocznie zastał w państwie usposobienie, dla siebie nieprzychylnie, i nie doszedłszy do Persyi, w drodze sam pozbawił się życia (w Syrii). Władza jednak w państwie nie przeszła w ręce Medów, gdyż Bardya panował, jako syn Cyrusa, bardzo popularny w narodzie (dał ulgi podatkowe), lecz znienawidzony przez rody znakomite, które w nim widziały uzurpatora. W łonie tej arystokracji perskiej powstało sprzysiężenie siedmiu przedstawicieli znakomitych rodów. Zaskoczyli oni Gaumatę w zamku, niedaleko Ekbatany, i zamordowali. Na jego miejsce został ogłoszony królem Daryusz, jeden ze sprzysiężonych (521).

193. Daryusz, syn Histaspas. Z płaskorzeźby na skale w Behistun.

Daryusz (Dara-javahusz) był synem Histaspas (Visztaspas). Wywodził się on od tego samego przodka Sispisa, co i Cyrus, należał więc niewątpliwie do rodu królewskiego Achemenidów. Powrót jego na tron był zarazem przeto restauracją władzy prawowitej w państwie.

Pierwszym jego zadaniem było utrzymać całość monarchii, która poczęła się rozsypywać. W Babilonii, Medyi, Ar-

menii a nawet w samej Persyi pojawiali się bądź to pretendenci do tronu, członkowie panujących niegdyś dynastyi, bądź uzurpatorzy i samozwańcy, którzy pragnęli założyć nowe państwa. Dariusz pierwsze trzy lata po wstąpieniu swoim na tron poświęcił uspokojeniu państwa i zwyciężeniu wszystkich pretendentów. Na pamiątkę stłumienia tego powstania kazał wykuć pomnik na skale Baghistan lub Behistun, położonej przy głównej drodze z Ekbatany do niziny Mezopotamii, w dolinie Karkaru (st. Choaspes). Rozmiary tego pomnika (rys. 51), który umieszczony jest na wysokości 50 m nad doliną, wynoszą 45 m wzdłuż i 30 m na wysokość. Płaskorzeźba przedstawia króla postaci okazałej z koroną na głowie, depcącego wroga, w postawie błagalnej rozpostartego u jego nóg. Przed jego oblicze prowadzą dziewięciu powiązanych książąt buntowniczych. Po za królem dwóch jego giermków dzierżą: jeden kopje, drugi łuk. Nad głowami zaś tych postaci ludzkich unosi się bóg Ahuramazda czyli raczej Mithra — popiersie w otoczeniu uskrzydłonego koła—symbol słońca. Napis trójjęzyczny opisuje pierwsze czyny po wstąpieniu na tron Dariusza. Jestto owa słynna inskrypcya trójjęzyczna, która pomogła do odcyfrowania pisma klinowego. Języki jej—perski, assyryjski i nowo-anzyjanicki lub nowo-suzujański—są to też trzy języki oficjalne w państwie perskim.

§ 18. ORGANIZACYA PAŃSTWA PERSKIEGO PRZEZ DARYUSZA.

Koniec panowania Kambyzesa i bunt Gaudmaty oraz pretendentów do tronu przekonały

---

w Persyi w czasie jego nieobecności? Kto uzurpował sobie tron? Jaki charakter miało powstanie przeciw Kambyzesowi? Jaki jego koniec? Skąd wywodzi się ród Dariusza?

Dariusza, iż państwo, jakie stworzył Cyrus, samo przez się nie może długo utrzymać się, i że trzeba go odbudować na nowych podstawach. Dariusz przeto dał początek nowej administracji na wschodzie, dzieląc cały obszar mu podwładny na 20 okręgów (515 r.). Na czele każdego z nich postawił urzędnika—satrapę (kszatrapawan), skąd poszła nazwa takiego obwodu państwa—satrapia. W tym nowym podziale krajów podbitych zatarły się już były właściwości ich dawne, jako samodzielnych państw, nastąpiło zaś zjednoczenie w jednej monarchii. Miejsce książąt tubylczych zajęli teraz Persowie, którzy stali się narodowością panującą w państwie. Oni tworzyli rdzeń armii i stanu urzędniczego. Skład armii perskiej pozostał się niezmienny, głównie jazda, łucznicy i kusznicy. W każdej satrapii garnizon perski zajmował wszystkie twierdze. Zresztą satrapowie posiadali nieograniczoną prawie władzę, z wyjątkiem wojennej. Ale nad postępkami ich czuwała służba specjalna policyjna, która śledziła każdy ich krok i donosiła o wszystkim królowi. (Stąd urzędnicy owi zwani byli „oczami“ albo „uszami“ króla). Monarcha perski albo osobiście doglądał administracji krajów mu podległych albo też wysyłał do satrapii swoich komisarzy, którzy wydawali rozkazy satrapom. Główny obowiązek satrapów polegał na tem, ażeby dostarczać królowi podatków, przepisanych z góry corocznie w ściśle określonych rozmiarach. Podatek ten był rozłożony na podstawie wymiaru gruntów i użyteczności każdego kawałka ziemi. Składano go w pienią-

---

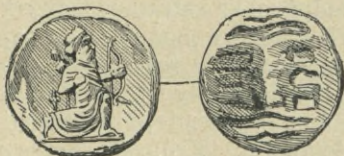
W jaki sposób objął on władzę? W jakim stanie zastał kraj po wstąpieniu na tron? Jaki koniec powstania? Jak się utrzymała pamięć o nim? Co to jest napis behistunski? Gdzie się znajduje? Jakie jego części główne? W jakich językach? Jakie ich znaczenie w państwie?

dzach albo naturaljach. Każdy kraj musiał przysłać daninę w płodach, które stanowiły jego główne bogactwo. I tak: Medya dostarczała koni, Kappadocya—owiec, Babilonia zboża i innych płodów, Libya i oaza Siwah—soli, Arabia wonności i t. p. Podobnie każde miasto musiało dostarczać wyrobów przemysłu swego, poczynając od kobierców, kończąc na opaskach na czoło, kolcach, bransoletach i t. p. ozdobach. Ten system podatkowy zapobiegał poniekąd nadużyciom satrapów i dawał możność krajom podwładnym swobodnie się rozwijać. Rządy perskie przywróciły też spokój publiczny w państwie, pozwalając jego obywatelom swobodnie się poruszać na olbrzymiej przestrzeni od Indu do m. Śródziemnego. Królowie perscy wszędzie budowali drogi i utrzymywali straż na nich. Dla administrowania zaś łatwiejszego tak rozległym państwem wprowadzono w życie po raz pierwszy poczty, obsługiwane przez posłańców królewskich, którzy przebiegali przestrzeń od Suzy do Sardes w ciągu dni 6. Dla ułatwienia wymiany handlowej, Daryusz rozkazał bić monetę, prawie z czystego złota, z wyobrażeniem swej osoby w postaci łucznika, t. zw. darejki (516 r.), oraz monety srebrne z czystego prawie srebra z wyobrażeniem galery, t. zw. sykle medyjskie. Stosunek wartości srebra do złota (t. zw. ratio) ustanowił na 13,5. Za podstawę tej monety wziął wagę babilońską, mniejszy talent (30,3 kg), którego szósta część, t. zw. mina, zawierała 50 części

---

Jakie braki monarchii Cyrusa? Jak im starał się zaradzić Daryusz? Na czym polega reforma Daryusza? Jaki jego podział państwa? Co to są satrapie? Jaki ich cel? sposób zjednoczenie poddanych? system rządów? system skarbowy? Jaki był nadzór nad prowincjami? system policyjny? drogowy? Jakie jest najstarsze urządzenie pocztowe? Jaki system monetarny Daryusza? moneta złota?

(szekli lub sykli) systemem dziesiętnym, zamiast 60 systemem sześciennym babilońskim. Stąd talent ów (talent eubejski) było o jedną szóstą część lżejszy od babilońskiego (3000 szekli zamiast 3600). Tysiąc darejków szło na jeden talent (wartość dzisiejsza jednego darejka około 23 mk). Ta moneta odtąd panowała w świecie starożytnym prawie niepodzielnie w ciągu dwóch stuleci dzięki swej nieposzlakowanej czystości. Wyprawa Dariusza

194. Złoty darejkos z wyobrażeniem łuczniczki.

na Indyę, którą dokonał zaraz po stłumieniu powstania w państwie, otworzyła mu bogactwa tego złotodajnego kraju, które odtąd płynęły doń w postaci trybutu 360 talentów piasku złotego rocznie. Cały dochód roczny skarbu państwowego Dariusza wynosił 9880 talentów srebra i 4680 złota, czyli razem 14560 talentów eubejskich rocznie, sumę około 76 mil. marek na dzisiejszą monetę, a biorąc pod uwagę ówczesną siłę kupna pieniądza, sumę ośmiokrotnie większą.

§ 19. DWÓR PERSKI I WYCHOWANIE MŁODZIEŻY.

Dariusz stworzył pierwszą monarchię wschodnią taką, jaką wyobrażali ją sobie późniejsi Grecy, i jaka do dziś dnia utrzymała się w swych ogólnych zarysach u ludów Wschodu. Osoba króla

---

srebrna? Stopa mennicza? Jaka różnica w systemie liczenia babilońskiego? (zmiana sześciennego na dziesiętny) Jaki stosunek wagi? Co to jest talent eubejski? Jakie były dochody skarbu perskiego? Skąd i od jakiego czasu napływa złoto do Persyi? Jaka rolę odegrał system perski monetarny w starożytnym świecie? Jaka monarchię za-

była w niej na pierwszym planie, jako przedstawiająca prawdziwe bóstwo na ziemi. Król w niej

195. Piaskorzeźba w Persepolis z wyobrażeniem króla pod baldachimem, na tronie, podtrzymywanym przez podwładne ludy, i z emblematem Ahura-Mazdy u góry.

rządził despotycznie. Oddzielony był od swoich poddanych całym szeregiem dworzan tudzież urzędników. Dwór jego (być może już u Persów była dlań nazwa Wrota-Porta, jak później u Turków Osmanów) składał się z tysiąca służby—ko-

196a.

196b.

Doryforowie — gwardya królewska. Rzeźba z Persepolis.

biet, dzieci i eunuchów. Otaczała go gwardya przyboczna doborowa z pośród Persów i Medów: 2 tys. jeźdźców i tyleż piechoty szlacheckiej oraz korpus 10-tysięczny t. zw. nieśmiertelnych. Przyodziani w długą tunikę z szerokimi rękawami,

w charakterystyczny kołpak — tyarę perską — na głowie, noszą zajdak wraz z łukiem na plecach, w rękę zaś trzymają kopię, ozdobioną u rękojeści złotym owocem granatu. Gwardya ta stanowiła rdzeń armii perskiej, a uzupełniało ją pospolite ruszenie wszystkich krajów, dostarczane przez satrapów. Urzędy dworskie, jak łowczych, koniuszczych, posłańców i t. p., są zarazem połączone z najwyższymi zaszczytami w państwie. Najwyższą odznaką jest dopuszczenie do stołu królewskiego tak samo, jak najwyższym tytułem — tytuł „krewnego królewskiego“. Król obdziela dworzan nie tylko rangami, tytułami, ale i osobnymi godłami — naramiennikami, złotymi łańcuchami, nawet kaftanem z własnych pleców (kandys). Nosi specjalny ubiór purpurowy—kaftan (kandys)—na głowie zaś ma tyarę w połączeniu z koroną. Audyencyi udziela, siedząc na tronie pod baldachimem. W czasie występów publicznych przed nim postępuje wóz z Mithrą, zaprzężony w ośm nizejskich białych koni, a kapłani niosą święty ogień. Ten ceremoniał królewski odpowiadał najściślej pojęciu o królu, jako o wcieleniu Mithry, boga-słońca na ziemi. Dwór królewski był nie tylko rezydencją, ale i stolicą państwa, centrem jego zarządu. Zmieniał on swą siedzibę stosownie do potrzeb rządu, i przenosił się raz do Suzy, to znowu do Babilonu lub do Ekbatany. Ale kolebka państwa Persis nie przestała nigdy uchodzić za gniazdo rodzinne królów perskich. Tutaj w Pasargade już Cyrus był zbudował pałac. Daryusz zaś, nie zadawalniając się jego skromnymi rozmiarami, założył sobie nie-

---

łożył Daryusz? Jakie są cechy orientalizmu perskiego? Jakie było stanowisko w państwie osoby króla? Jaki ceremoniał dworski? Jaki ubiór królewski? oznaki bóstwa

długo po wyprawie na Indye (515) nową siedzibę na północ od tego miasta w Persepolis, na stoku gór Kuh-Isztakhr w pobliżu miejsca, gdzie rzeka Arax łączy się z Pulvarem. Przy całym przepychu tej rezydencji i wystawnym sposobie życia królów, Persowie pozostali się jednak i nadal narodem bitnym, surowym, zahartowanym i o trybie życia skromnym, niemal prostym. Młodzież perską, przyszłych satrapów—rządców kraju, wychowywano przy dworze królewskim w zasadach starożytnych perskich. Uczono ich jeździć konno, strzelać z łuków, a przede wszystkim mówić prawdę (Herodot). Dzięki tym swoim cnotom i karności, w jakiej byli trzymani, Persowie, będąc stosunkowo ludem nielicznym, dzierżyli w ciągu dwóch następnych stuleci panowanie nad całą Azyą.

§ 20. WYPRAWA DARYUSZA NA SCYTÓW I PODBOJE PERSÓW NA ZACHODZIE.

Daryusz był zmuszony tak samo, jak poprzednio Cyrus, szukać zabezpieczenia swoich granic od najazdów plemion koczowniczych z północy. Ale czy to nauczony doświadczeniem Cyrusa, czy też kierując się obliczeniami fałszywymi odległości między Jaxartem a rz. Donem (Tanais), przedsiębrał tę wyprawę z zachodu przez Hellespont tracki. Grecy małoazyjscy musieli mu dostarczyć kontyngentów na tę wyprawę i zbudować most na Bosforze ze swej floty. Wyprawa Daryusza przekroczyła Dunaj, ale na-

---

jego osoby? Gdzie były rezydencje i główne pałace królewskie? Co stanowiło jądro państwa perskiego? Jaki pozostał się charakter ludu Persów? Jakie było wychowanie młodzieży perskiej? Kto utrzymał państwo Daryusza? Jaki stosunek Persów do sąsiadów na północy? Jaki miała kierunek wyprawa na Scytów, i jaki był jej

potkała tutaj na te same trudności, które spotykały i później armie zdobywców w stepach południowej Rosyi. Brak dróg, niedostatek wody i żywności — a także stała niepewność co do miejsca pobytu nieprzyjaciela, który cofał się ustawicznie w głąb kraju, niszcząc i pustosząc wszystko poza sobą, uniemożliwiły tę wyprawę. Na powrotnej drodze wódz perski Megabazos podbił całą Trację i przywiódł królów macedońskich w zależność od Persyi. Persowie poczęli też zajmować wyspy na m. Egejskim. Jeden wreszcie z epizodów w czasie tej wyprawy miał pociągnąć za sobą z czasem poważne następstwa. Grecy, których Daryusz pozostawił dla strzeżenia mostu nad Dunajem, chcieli go za radą Miltiadesa, tyrana Hollespontu, spalić aby, odciąć Daryuszowi drogę do odwrotu—jedynie Histiaeos, tyran Miletu, temu zapobiegł. Epizod ten rzuca światło na stosunek małej Grecyi do olbrzymiego państwa Daryusza. I Persowie, rozszerzając się bez przeszkód od rz. Indu aż po Olimp, raptem napotkali na nieprzewidzianą zaporę w postaci innego ludu aryjskiego, jakim byli Grecy na zachodzie. A zetknięcie się tych dwóch ludów miało skierować dzieje ludzkości na zupełnie nowe tory.

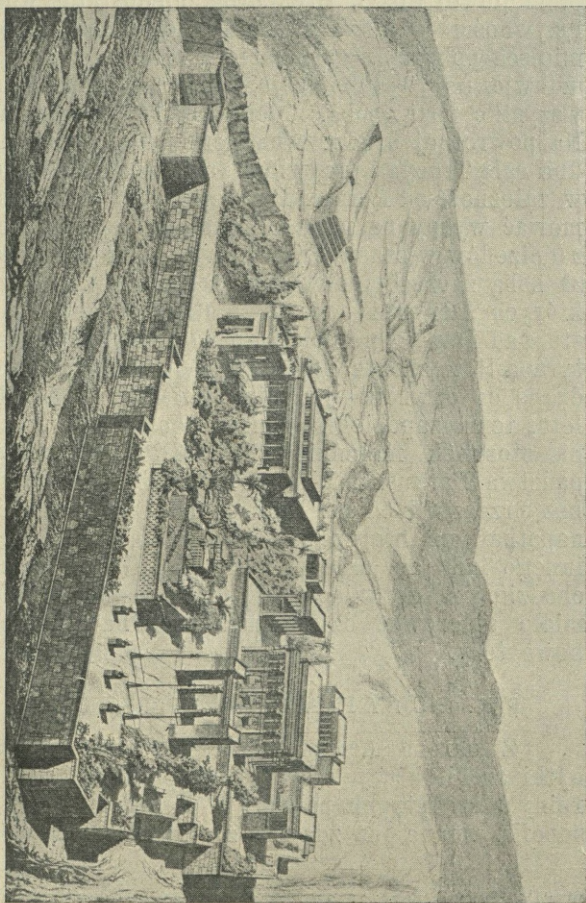
§ 21. RUINY PASARGADE I PERSEPOLIS.

Z okresu Achemenidów pozostały się zabytki architektury starożytnej perskiej. Są to ruiny starożytnych pałaców w Pasargade i Persepolis, znane już zdawna z opisów w Europie,

---

wynik? Dokąd rozszerzało się panowanie Persów w Europie? Jaki był stosunek Greków do Persów? Gdzie się kończył wschód a gdzie zaczynał zachód za Daryusza? Jakie pozostały szczątki pałaców? Jaka była archite-

oraz świeżo wykopane szczątki pałacu w Suzie (przez Dieulafoy). Z pałacu Cyrusa w Pasargade

197. Persepolis. Widok ogólny. Restytucja Chipiez.

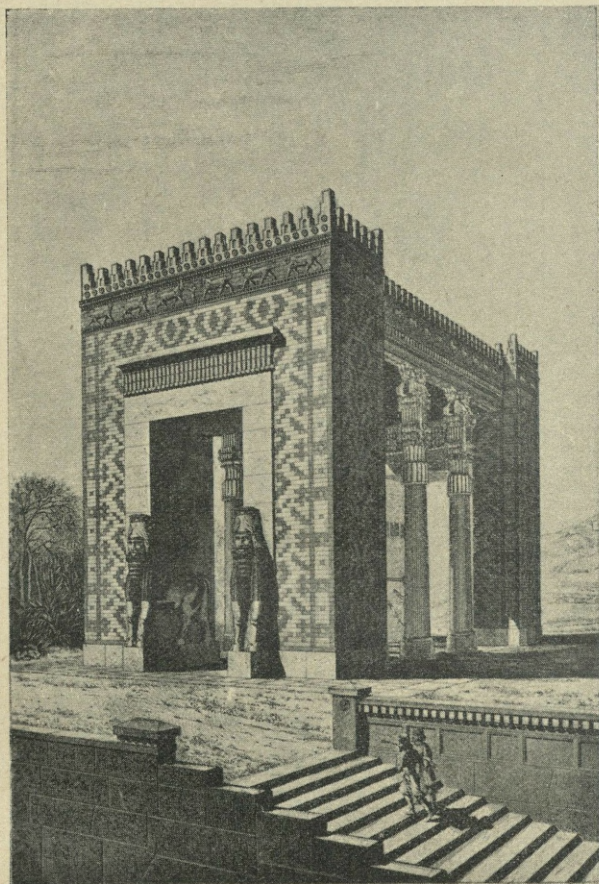
pozostało się tylko podmurowanie, z którego wi-
dać, że Persowie wznosili swoje pałace w ten

sam sposób, co królowie babilońscy i assyryjscy. Na szczególną uwagę zasługują pałace w Persepolis, które się wznosiły na obszernym tarasie,

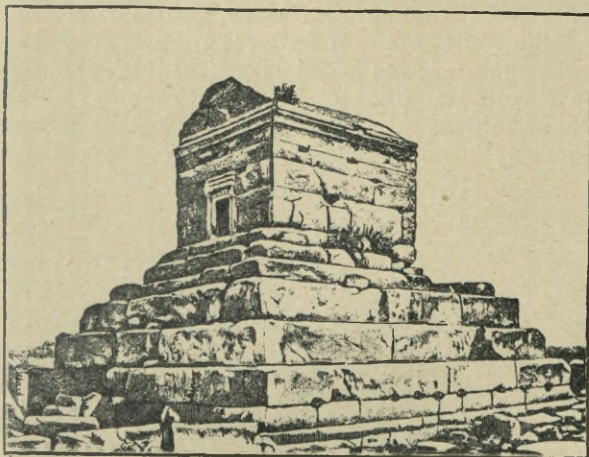
198. Propylee, strzeżone przez byki skrzydlate assyryjskie.

przypierającym z jednej strony do stoku wzgórza, z trzech stron zaś sztucznie podmurowanym. Ocalały jeszcze schody i balustrada rzeźbiona,

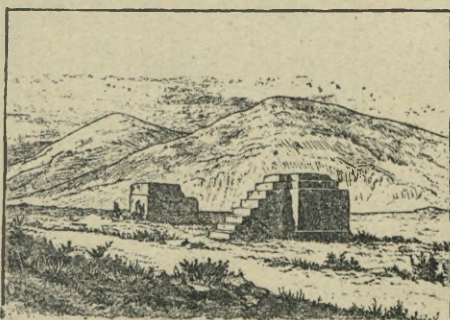

199. Propylee. Restytucya przez Chipiez.

kolumny, podpierające sale, wrota pałacowe (propylee), na straży których stoją sfinksy, przypo-

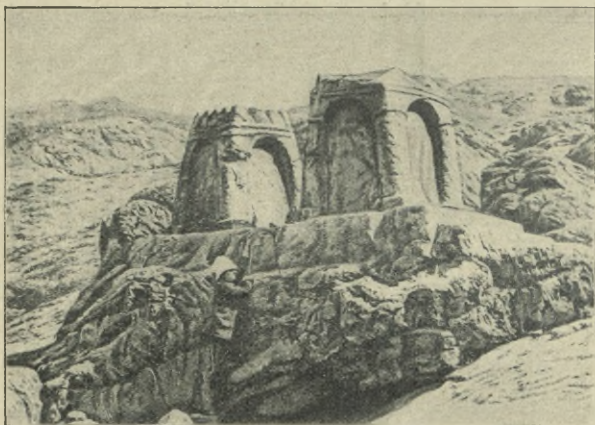
200. Grobowiec Cyrusa w Murghab. Według Dieulafoy'a.

201. Ołtarze irańskie w Murghab. Według Flandin i Coste'a.

minające kształtem byków assyryjskich. Świątyni ani Medowie, ani Persowie nie budowali. Jedynymi zabytkami ich sztuki religijnej są ołtarze

dla ognia świętego. W pobliżu Mūrghab, dawnej stolicy Persów Pasargade, zachował się tylko ich cokół kamienny, na który prowadzi wejście o kilku stopniach. W miejscowości Nakszi-Rustem, cmentarzysku późniejszych królów dynastii Achemenidów, ołtarze te wykute są z jednego bloku skalnego czterometrowej wysokości w kształcie wieży czubatej, wspartej na czterech kolumnach

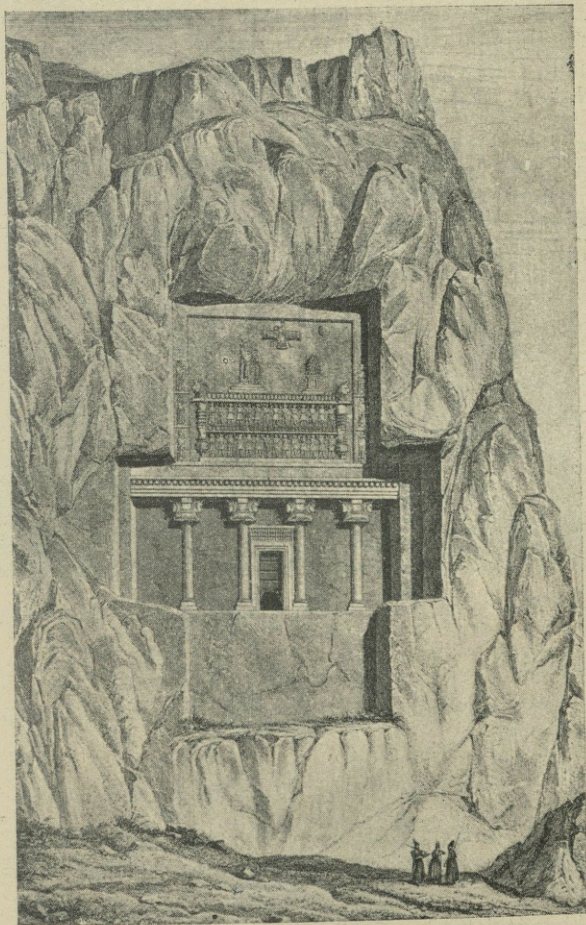

202. Dwa ołtarze irańskie w Nakszi-Rustem. Według Dieulafoy'a.

i tyłuż pełnych łuków. Ołtarz na wierzchu przedstawia prosty stół kamienny, na którym palił się ogień święty. Natomiast o wiele bogatsze i ciekawsze są pomniki grobowe Persów. W bliskości Mūrghab przetrwał do dnia dzisiejszego grobowiec Cyrusa. Jestto rodzaj piramidy o sześciu stopniach, na której wznosi się mauzoleum dziś wewnątrz

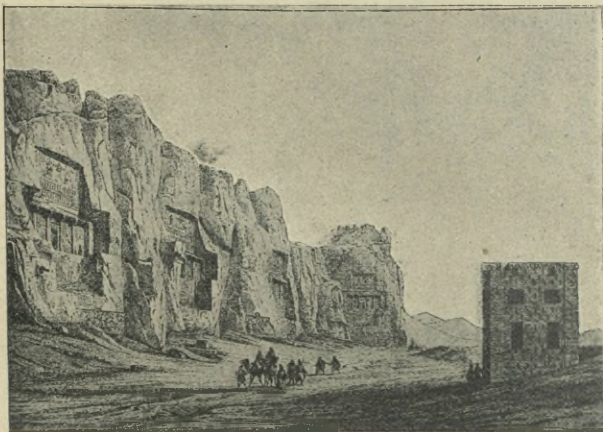
ktura grobów? Jak wyglądał grobowiec Cyrusa? Jaki był rodzaj grobowców podziemnych? Skąd wywodzi się architektura perska? Jakim posługiwała się materiałem?

puste, w którym jednak jeszcze za czasów Aleksandra W. mieściły się prochy założyciela państwa

203. Grobowiec królewski w Nakszi-Rustem.

perskiego. Późniejsi królowie perscy, poczynając od Dariusza, budowali swoje grobowce w skałach—hypogee, do których wejścia ozdabiali portykiem i płaskorzeźbami. Cały szereg takich grobów znajduje się w pobliżu Isztakhr (st. Persepolis) nad Pulvarem w miejscowości, zwanej dzisiaj Nakszi-Rustem (malowidła Rustema). Późniejsi

204. Widok ogólny nekropolu w Nakszi-Rustem. Na prawo wieża czworoboczna — grobowiec Kambyzesa.

bowiem Persowie widzieli w rzeźbach tych wyobrażenia przygód swego bohatera mitycznego Rustema.

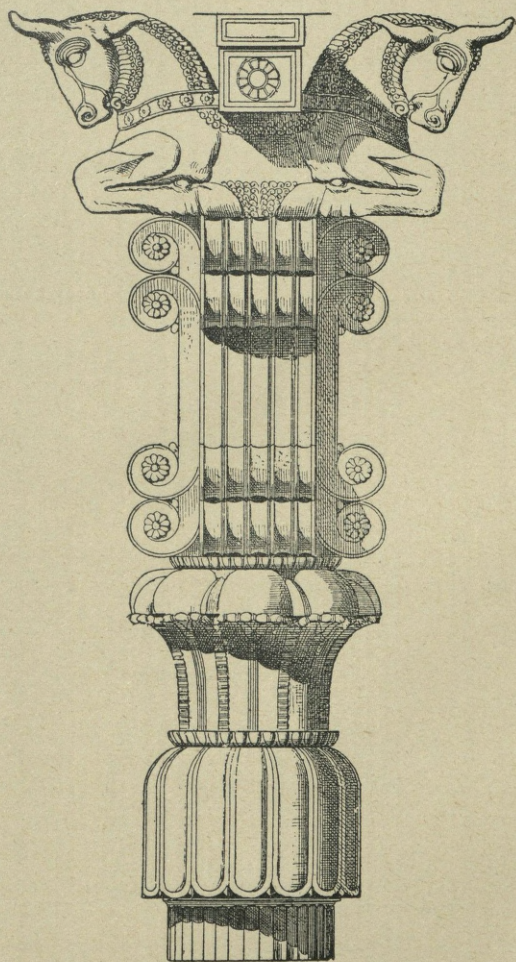
§ 22. SZTUKA PERSKA. KOLUMNA I MAJOLIKA.

Materyał, z którego powstały budowle pałaców perskich, jest marmur, którego łomy znaj-

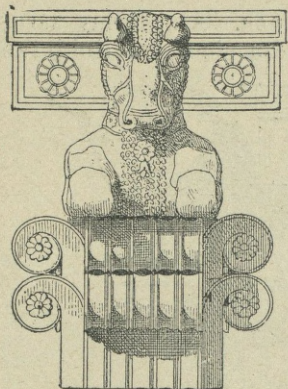

Jaki rodzaj kolumny? Co to jest kapitel perski? Jaka rolę odgrywa kolumna w architekturze perskiej? majoli-

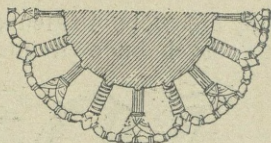
dują się w poblizkich górach. Ale formy zarodowe tych budowli mieszczą się w architekturze

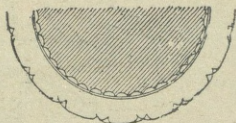
205a. Kolumna perska. Kapitel dwugłowy, woluty i górny koniec.

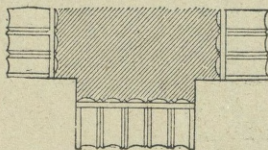
205b. Profil kapitelu.

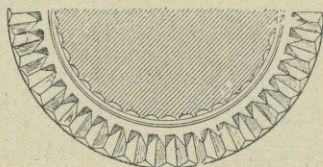
205d. Przekrój górnego dzwona.

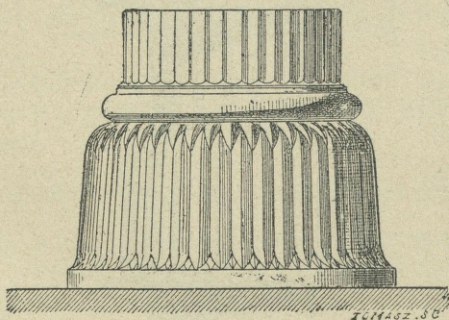
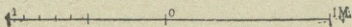
205e. Przekrój górny kolumny.

205c. Przekrój wolut.

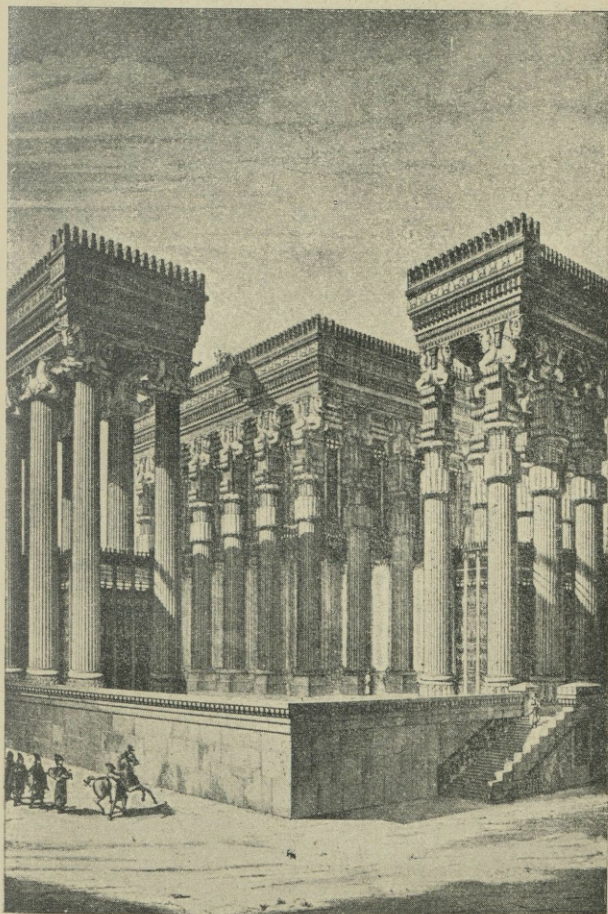

205f. Przekrój podstawy.

205g. Podstawa kolumny.

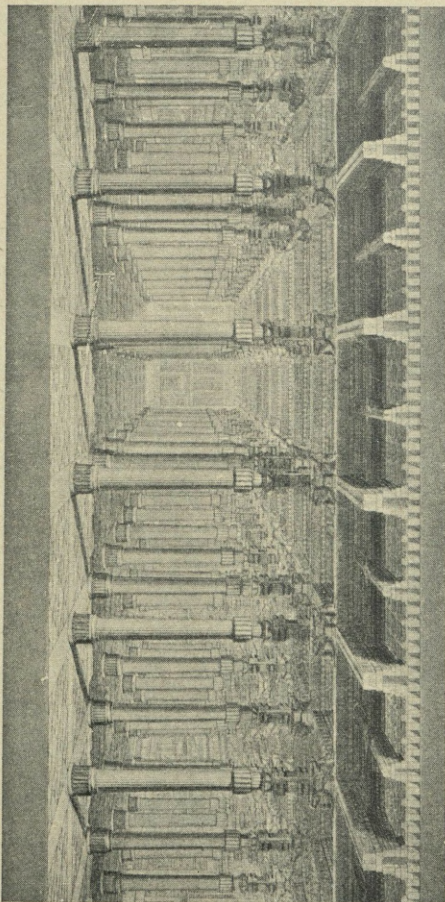
drzewnej. Ekbatana, letnia rezydencja królów perskich, miała pałac zbudowany z drzewa. Także

206. Sala hypostylowa pałacu w Persepolis. Widok z zewnątrz.
Restytucja Chipiez.

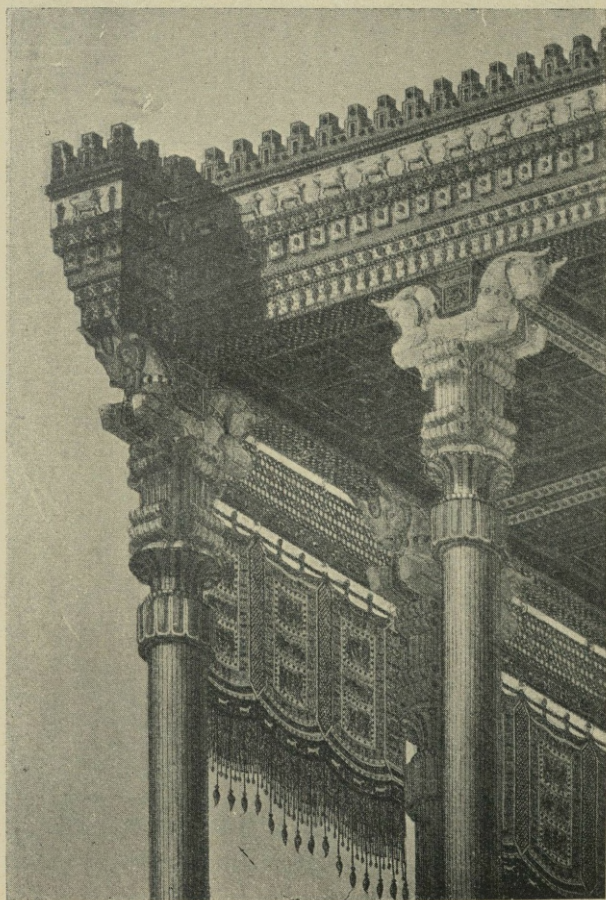
kolumna perska zdradza swoje pochodzenie od słupa drzewnego. Jest ona wysmukła i żłóbko-

207. Hypostyl w Persepolis. Sala t. zw. stukokolumnowa. Widok od wnętrza. Restylucya Chipiez.

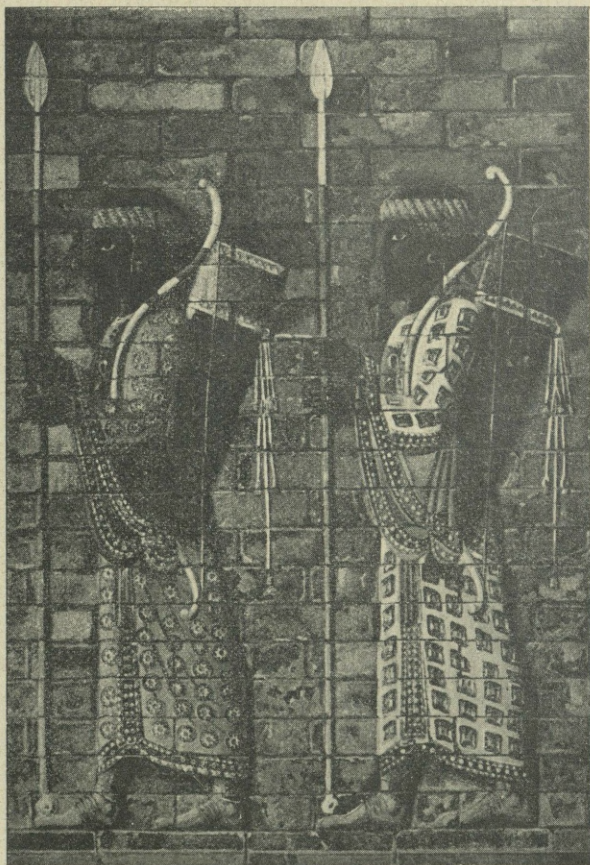
wana. Wysokość jej przewyższa 13-krotnie średnicę. Podstawę ma dzwonkową i takie same za-

kończenie—u góry spłaszczone. Lecz na szczególną uwagę zasługuje kapitel perski, jakiego nigdzie indziej się nie spotyka. Tworzą go prze-

208. Wiązanie dachów i kolumn w sali hypostylowej. Restytucja Chipiez'a.

dnie tułowia dwóch byków z łapami podgiętymi, zwrócone do siebie grzbietami, na których

209. Lucznicy perscy. Fryz majolikowy z pałacu w Suzie.

wspiera się krokiew rusztowania. Między tym kapitelem a kolumną wciska się przyzma czwo-

rokątną, której boki są ozdobione wolutą jońską w położeniu pionowym, zamiast poziomego, jak

210. Lwy krotzące. Fryz majolikowy z pałacu w Susie.

w kolumnie greckiej. Kolumna ta odgrywa wielką rolę w architekturze perskiej, a sale kolumnowe

czy to w Suzie, czy w Persepolis (sala Dariusza stukolumnowa) mogą rywalizować tylko z hypostylami świątyń Luxoru i Karnaku. Zdaje się jednak, że i tych pałaców sklepienia były z drzewa. Ściany ozdabiano cegłą paloną i polewaną. Różnobarwność emalii dawała wygląd murom malowniczy i wesoły. Proceder ten emalii z Persyi rozprzestrzenił się w wiekach średnich daleko po całym wschodzie, a utrzymał się w całej swej doskonałości do dziś dnia w Iranie, chociaż nie Persowie byli jego wynalazcami. W ogólności sztuka perska zapożyczyła wszystkie swoje pierwiastki składowe od sztuki starożytnej, poczynając od egipskiej (kolumna), assyryjskiej (byki skrzydlate), a kończąc na greckiej (kapitel joński), i z tego powodu tworzy ona bezpośrednie przejście między starą sztuką wschodu a nową sztukę zachodnią, której dał początek gieniusz grecki. Nie będąc ani twórczą, ani oryginalną, sztuka ta nie zapuściła korzeni w grunt narodowy i pozostała się zawsze jedynie tylko wyrazem potrzeb wyższych klas ludności, zwłaszcza dworu—i dla tego nosi taki sam charakter, jak i całe życie w monarchii perskiej.—Była to sztuka pałacowa, królewska i oficjalna.

---

ka w sztuce przemysłowej? Skąd zapożyczyła swe pierwiastki sztuka perska, i jaki jest jej charakter?

BIBLIOGRAFIA.

Do geografii dzisiejszego i starożytnego Iranu:
K. Ritter: *Iran* przekł. z niem. uzupełniony
pod redakcją N. W. Chanykowa (*Ziemlewiednie Azji*
T. IV, cz. I).

E. H. Bunbury: *A history of ancient geography*
2 t. 1879.

Wilhelm Geiger: *Geographie von Iran* (Geiger-
Kuhn: *Grundriss der iranischen Philologie* r. 1896—1904).

Do starożytności aryjskich:

O. Schrader: *Sprachvergleichung und Urge-
schichte*. 3 wyd. 2 t. 1907.

Fr. Spiegel: *Die arische Periode und ihre Zu-
stände*, 1887.

— *Eranische Altertumskunde*, T. I., *Geographie, Eth-
nographie und älteste Geschichte* 1871 r.

J. Schmidt: *Die Urheimat der Indo-germanen und
das europäische Zahlssystem* (Abh. Ak. Wiss. in Berlin 1891).

M. S. Zaborowski: *Les peuples Aryens d'Asie
et d'Europe* 1908.

A. Szelański: *Rasa a cywilizacja* (j. w. str. 268).

Fr. Max Müller: *Aryan* (Brit. Encycl. 10 wyd.).

Do dziejów lingwistyki i filologii porównawczej:

W. Whitney: *Linguistic* (Brit. Encycl. j. w.).

P. Kretschmer: *Einleitung in die Geschichte der
griechischen Sprache*. (j. w. str. 268).

Do dziejów religii irańskiej:

A. Rapp: *Die Religion und die Sitte der Perser
und übrigen Iranier nach den griechischen und römischen
Quellen*. (Ztsch. deutsch. morgenländ. Gesellsch. t. 19, 20).

C. P. Tiele: *Geschichte der Religion im Alterthum*
T. II (1898).

A. V. Williams Jackson: *Die iranische Re-
ligion* (Geiger-Kuhn. Grundriss j. w.).

Fr. Cumont: *Les religions orientales dans le pa-
ganisme romain* (Annales du musée Guimet t. 24) 1907.

— *Die Mysterien des Mithra*. przekł. z fr. 1903.

Do napisów klinowych perskich:

S. Ménant: *Les langues perdues. Perse* 1885.

Zoroaster i księgi Awesty:

Fr. Windischmann: *Zoroastrischen Studien.
Abhandlungen zur Mythologie und Sagen-geschichte des alten
Iran* 1873.

F. K. Geldner: *Awestaliteratur* (Geiger-Kuhn. Grundriss j. w.).

— *Zoroaster* (Enc. Brit.).

Fr. Max Müller: *Theosophie oder psychologische Religion*. przekł. z ang. 1895.

Do dziejów starożytnych Indyi:

Z. A. Ragozin: *Vedic India* (The story of the nations) 3 wyd.

M. Elphinstone: *The history of India*. 1849.

Do dziejów Medów i Persów:

Max Duncker: *Geschichte der Arier in der alten Zeit* (Geschichte des Altertums. T. II) 1867.

Ferd. Justi: *Geschichte Irans von den ältesten Zeiten bis zum Ausgang der Sassaniden* (Geiger-Kuhn. Grundriss j. w.).

Th. Nöldke: *Persia* (art. w Enc. Brit. j. w.).

— *Aufsätze zur persischen Geschichte* 1887.

I. Darmesteter: *Coup d'oeil sur l'histoire de la Perse*. (Bibl. orientale elsevirienne T. 44).

E. Meyer: *Geschichte des Altertums*. wyd. I. T. I. 1884 i III, 1901.

G. Maspero: *Histoire ancienne de l'Orient classique*. T. III. 1908.

Do dziejów sztuki perskiej:

Perrot et Chipiez: *Histoire de l'art dans l'antiquité* t. V. *Perse*. 1889.

Al. Gayet: *L'art persan*.

Babelon: *Manuel de l'archéologie orientale*.

Roger Peyre: *Histoire générale des beaux arts* VII wyd.

Przykłady Awesty:

Ign. Pietraszewski: *Zend Awesta ou plutôt Zen Dashta* T. I—II. *Vendidad*, T. III. *Wyspered et Yasna* 1858—1862.

Fr. Spiegel: *Awesta—die heiligen Schriften der Perser* T. I., *Vendidad* T. II, *Vispered i Yaçna*, T. III, *Khorda Awesta* 1852—1863.

I. Darmesteter. *Le Zendavesta* 3 t. 1892—1893.

INDYF, CHINY I PACYFIK.

§ 1. TRZY TYPY CYWILIZACYI WSPÓŁCZESNEJ.

Chociaż dzieje starożytne dzielimy na dzieje Wschodu, obejmujące kraje Azji, i Zachodu, obejmujące kraje Europy, przecież podział ten jest właściwie konwencyonalny. Świat zachodni bowiem — helleński i rzymski — czerpał swoją wiedzę, swoją sztukę i swoje formy życia politycznego w krajach wschodnich. Pomiedzy więc cywilizacją Wschodu: w Egipcie, Assyrii, Babilonie, Syrii, Iranie i Azji Mniejszej — a cywilizacją Zachodu jest ścisłe pokrewieństwo, i ta ostatnia zjawia się, jako naturalne przedłużenie linii rozwoju pierwszej. Właściwie mówiąc przeto, cała cywilizacja starożytna — zarówno Wschodu, jak i Zachodu — przedstawia się, jak jeden prąd w czasie i w przestrzeni. Pod względem czasu obejmuje ona ten okres w historii, który zowiemy starożytnością. Pod względem przestrzeni skupia się ona na obszarze krajów i ludów śródziemnomorskim. Ta łączność cywilizacyjna pomiędzy Wschodem a Zachodem jeszcze bardziej występuje na jaw, jeżeli obszar ten śródziemnomorski porównamy z analogicznymi innymi obszarami geograficznymi starego świata. Wówczas okaże się, iż analogicznym łącznikiem rozwoju dla krajów, po za m. Śródziemnym położonych,

---

Jaka istnieje łączność pomiędzy cywilizacją Wschodu i Zachodu w czasie? w przestrzeni? Co służy za łącznik geograficzny? Jakie są analogiczne kompleksy geograficzne starego świata? Jakie odpowiadają im typy cywilizacji? Z ilu typów składa się cywilizacja współ-

lub ku niemu ciążących, będą dwa inne obszary wodne, położone na krańcach ładu azyatyckiego:— jeden jestto obszar wód południowych czyli oceanu Indyjskiego, drugi—obszar wód wschodnich, oceanu Spokojnego. Wyrazem też tego ukształtowania geograficznego są odmienne typy cywilizacji. I tak, Indye posiadają nie tylko swoją odwieczną własną cywilizację, ale cywilizacja ta nawet wpływem swoim sięga na południe aż po w. Ceylon, a na zachód w kierunku Indo-Chin. Podobnie cywilizacja, nad rz. Hwangho i nad m. Żółtym wykwiła, posiada swoje dependencje w cywilizacji Korei, tudzież Japonii. Pomimo rozszczeń do wyższości i do wyłącznego stanowiska każdej z tych cywilizacji, nie ulega żadnej wątpliwości, iż każdy z tych trzech obszarów geograficznych wytworzył własną cywilizację, która swe zasadnicze cechy utrzymała do dziś dnia — i że narówni z cywilizacją Zachodu czyli europejską te same tytuły do samoistności i oryginalności mają cywilizacja Indyi i cywilizacja Chin czyli Dalekiego Wschodu. Ale na wyosobnienie się każdego z tych trzech typów cywilizacji i na wytworzenie się różnic między nimi wpływał nietylko odmienny teren geograficzny ich powstania tudzież kierunek rozszerzanie się terytoryalnego—ale i wyosobnienie, spowodowane naturalnymi przeszkodami geograficznymi. Główna linia demarcyjna pomiędzy wschodem a zachodem przechodzi nie poprzez granice lądów azyatycko-europejsko-afrykańskiego, lecz wypada w środku kontynentu azyatyckiego. Tutaj skupiły się wszystkie czynniki naturalne, tworzące mur nieprzekraczalny między Europą, Indyami a Chinami, a co zatem idzie i mię-

---

czesna? Co posłużyło za powód wyosobnienia? Gdzie jest geograficzna linia demarcyjna pomiędzy Wscho-

dzy trzema rodzajami cywilizacji. W samym centrum lądu azjatyckiego mieszczą się przede wszystkim

211. Szczyty Himalajów.

stkiem najwyższe góry Himalaje ze szczytami, jak Horisankhar (8840 m). Tutaj też na granicy po-

między Blizką a Daleką Azyą są położone masywa wyżyn, jak Pamiru, tudzież Tybetu, oraz pas nieprzerwany pustyń, które się ciągną poprzez wyżynę azyatycką od pustyni Gobi aż po kotlinę Tarymu. Miejsce, gdzie dwa nize azyatyckie—nizina Turkiestanu oraz Hindustanu—najbardziej zbliżają się do siebie, tworzy zarazem węzeł potężnych systemów górskich, rozwidlających się stąd na wszystkie strony Azji. Tu zatem jest nie tylko punkt centralny azyatycki, ale i punkt rozdziału geograficznego między właściwym Zachodem (Europą i Azyą Przednią) oraz Wschodem (Środkową Azyą i Chinami tudzież Indyami). A podziałowi temu geograficznemu odpowiada także i podział historyczny—na cywilizację starożytną Zachodu, cywilizację Indyi tudzież Chin. Wreszcie sam obszar oceanów Indyjskiego i Spokojnego wraz z wyspami z jednej strony stanowi przedłużenie Azji i ma swój ośrodek w największej z pośród nich Australii (stąd nazwa tych wysp Australazji lub Oceanii), z drugiej jest zamknięty zupełnie izolowanym lądem Ameryki północnej i południowej. Obszar ten, który przez skrócenie zwiemy obszarem Pacyfiku, przedstawia również typ cywilizacji odmienny—taki, jaki wynurzył się raptem oczom Europejczyków przed 400 laty z odkryciem Nowego Świata i jaki do dziś dnia prawie w zupełności już zaginął.

§ 2. WYŻYNA ŚRODKOWO-AZYSYATYCKA I JEJ PRZEJŚCIA.

Nigdzie czynniki geograficzne nie występują tak wyraźnie w zagadnieniach, dotyczących dzie-

---

dem a Zachodem? Jaki ma charakter Środkowa Azja? Jaka przeszłość geograficzna tego wyżu? Na jakie dzieli

jów, jak w zakresie historii Środkowej Azji. Cała Azja Środkowa przedstawia jedną wyżynę, ciągnącą się od Pamiru i Hindu-kuh aż po zatokę Liao-tungską. Nazywają niekiedy tę wyżynę „Ślonem Morzem“, i nie jestto jedynie określeniem jej przyrodzonych właściwości — geologicznych, roślinnych i zwierzęcych, ale także stwierdzeniem jej genezy. Cała bowiem Azja Środkowa — według badań geologów — stanowiła niegdyś jedno wielkie słone morze, rozmiarami nie mniejsze od m. Śródziemnego, bo rozciągające się 1800 mil geogr. na długość, które utorowało sobie niegdyś odpływ na zachód i na północ tymi samymi szlakami, które później odpływały również fale wędrówek ludów z Azji Środkowej do Turkiestanu i do Syberii. Rozróżniamy na tej wyżynie część zachodnią, kotlinę Tarymu, tak nazwaną od najważniejszej rzeki tegoż imienia, czyli Dżungaryę i część wschodnią — pustynię Gobi lub Szamo (ta ostatnia nazwa pochodzi od wyrazu chińskiego, oznaczającego piasek). Całość wyżu środkowo-azyatyckiego przedstawia tak dalece jednolity charakter, że trudno w nim wyróżnić części obszaru z odrębnymi cechami geograficznymi. Nazwy takie, jak Tartarya, Mongolia, Dżungarya, Turkiestan Wschodni, Kukunor i Tybet, nadawane poszczególnym obszarom, nie wiążą się z żadnym odrębnym geograficznym charakterem tych krajów, i rozgraniczenie ich wzajemne polega w znacznej mierze li tylko na dowolności (Richthofen). Całość, objęta temi nazwami, przedstawia jednostajne morze stepów, na którem pasma górskie z jednej strony, a z drugiej sztuczne oazy tworzą jedyne urozmaicenie. Przy takiej jednostajności i jednorodności

---

się on części? Jaki jego ogólny charakter i jak on się odbija na podziale geograficznym? Jakie jest znaczenie

położenia geograficznego całe życie mieszkańców skupia się około dróg, którym kierunek ze wschodu na zachód wytknęła sama przyroda. Jak daleko sięga tradycja ludów aż do dnia dzisiejszego, drogi te są ośrodkami historii, jak i kluczami panowania politycznego w Azji Środkowej. Dlatego ich zbadanie posiada pierwszorzędne znaczenie historyczne. Góry Himalaje i wyżyna Tybetu tworzą nieprzekraczalną prawie granicę z północy na południe. Zato pomiędzy górami Tian-Szan a wyżyną Tybetu spotykamy naturalną depresję, która tworzy najprostsze połączenie między Wschodem a Zachodem. Punktem wyjścia dla tych dróg jest prowincja chińska Kan-su, najdalej wysunięta na zachód, bo położona nad górnym biegiem rz. Hwangho u stóp gór Nian-Szan. Dostać się stąd można w poprzek pustyni Gobi na północ od jez. Kuku-nor do Turfanu. Stąd rozgałęziają się dwie drogi, przedzielone górami niebieskimi (Tian-Szan). Północna, t. zw. dżungaryjska albo wielka droga, przekracza te góry i na Urumtsi i Kuldżę dochodzi do zlewiska rz. Ili, która łączy Dżunguryę z zachodnim Turkiestanem. Ale obok tej północnej biegnie daleko ważniejsza droga południowa, a raczej kilka dróg. Jedna z nich z Turfanu oddziela się od głównego pnia i biegnie na północ od Gobi południowym stokiem gór Tian-Szan wzdłuż rzek Tarymu i Yarkandu do Kaszgaru (droga kaszgaryjska). Druga—południową krawędzią Gobi biegnie wzdłuż pasma Kuen-Luen na Chotan też do Yarkandu i Kaszgaru. Stąd jest przejście albo na południowy zachód po przez pasmo Karakarum do Kaszmiru, albo na północny zachód poprzez Pamir do rz. Oxus, a dalej do Kabulu. Znaczenie tej najstarszej ko-

---

dróg w Środkowej Azji? Jaka jest komunikacja między Wschodem a Zachodem? Gdzie jest punkt wyjścia dla

munikacyi Dalekiego wschodu z zachodem określa się najlepiej nazwami starożytnymi krajów, przez które ona idzie. Chińczycy nazywali od początku naszej ery Dżungaryę Pe-lu czyli Drogą Północną, a Kaszgaryą Nan-lu czyli Drogą Południową. W obydwóch wypadkach starożytna nazwa kraju jest równoznaczna z nazwą drogi. Mieszkańcy zaś turkского pochodzenia określają inaczej znaczenie geograficzne tych dróg swymi nazwami krajów. Tutaj, gdzie stoki górskie są zaopatrzone w wodę i w drzewa, a kotliny rzek, jak Tarymu, tworzą oazy, zdadne do uprawy, najwcześniej też dzięki tej komunikacyi powstały miasta i zawiązki cywilizacyi. Stąd Turcy nazywają drogę północną lub Dżungaryę Bisz-balik Pięciomiastem (Pentapolis), drogę zaś południową albo kaszgaryjską Alti-czeher—Sześciomiastem (Hexapolis).

§ 3. RASA ŻÓŁTA ALBO ŚRODKOWO-AZYPATYCKA.

Za wyjątkiem krajów podzwrotnikowych oraz nad oceanem Północnym położonych cały ląd starożytnego świata składa się z dwóch grup ludności, prawie odpowiadających sobie liczebnie (około 400 milionów każda). Jedna z nich należy do rasy białej, druga do rasy żółtej. Rozczłonkowanie geograficzne starożytnego świata na dwie części — wschód i zachód — ma więc swój równoważnik w podziale ludów: na grupę zachodnią kaukaską i na wschodnią mongolską. Nazwa rasy żółtej — rasa mongolska — powstała z pojęcia etnograficznego i geograficznego Mongolii. Ale ta część wyżu środkowo-azjatyckiego niczem właściwie nie wyróżnia się od reszty wyżyny. Dlatego rasę

---

dróg na Zachód z Dalekiego Wschodu? Jakie są najważniejsze drogi i przejścia w Środkowej Azji? Co

mongolską możnaby nazwać także rasą środkowo- albo górno-azyatycką podobnie, jak zamiast nazwy rasy białej lub kaukaskiej używamy terminu geograficznego—rasa śródziemnomorska. Pod względem fizycznym rasa mongolska odznacza się pewnymi charakterystycznymi cechami, jak: skośne oczy, brak zarostu, kości wystające licowe. Rozróżniamy w niej dwie odmiany. Jedna północna. Sąto mieszkańcy Mongolii, Mandżuryi, Korei i Chin północnych, którzy odznaczają się owalną a nawet okrągłą twarzą, wystającymi kośćmi licowymi; druga południowa, sąto mieszkańcy Indo-Chin lub Chin południowych, których cechuje twarz bardziej podługowata lub prostokątna, kości licowe rozszerzone i t. p. Niełatwo jest jednak znaleźć rasę żółtą w czystej postaci. Za wyjątkiem: Kałmuków, Jakutów i niektórych plemion izolowanych, jak Tunguzów i mieszkańców Mongolii, rasa żółta jest pomieszana z białą lub czarną. Wszystkie bowiem te trzy rasy spotykają się na krawędzi masywu środkowo-azyatyckiego. Z pomieszania rasy żółtej z czarną (Negrytów) ma pochodzić, według niektórych uczonych, ludność tubylcza Indyi pierwotnych — Drawidowie (Quatrefages). Ze skrzyżowanie się białych z żółtymi powstała ludność mieszana—Turkotatarowie. Utraciła ona niektóre cechy rasy mongolskiej, jak skośne oczy, wystające kości licowe — a przyjęła niektóre cechy fizyczne rasy kaukaskiej, jak kolor skóry. Obok jednak różnic fizycznych występują także i różnice duchowe tudzież kulturalne w rozróżnianiu ras. Na pierwszym planie język. W przeciwieństwie do ludów rasy zachodniej, których języki odmieniają się — posiadają konjugację i deklina-

---

oznaczają ich nazwy chińskie i tureckie? Jakiej rasy jest kolebką Wschód? Co oznacza rasa żółta lub środ-

cyę — mowa ludów rasy żółtej jest nieodmienna, a składa się z pojedynczych zgłosek. Jedne z tych ludów tworzą wyrazy przy pomocy przydawek. Są to języki aglutynacyjne — wielozgłoskowe. Do nich zaliczają się języki, jak: fiński, tatarski, tunguzki, mongolski. Inne znów ludy mają wyrazy, składające się tylko z jednej zgłoski, przyczem zmiana miejsca tej zgłoski w zdaniu zmienia też i jej znaczenie. Są to języki jednozgłoskowe, jak chiński, a także taicki, malajski, tamulicki. Różnice te językowe są tak samo starożytne, jak i różnice kulturalne. W dziejach więc cywilizacji Azji wyróżnia się cywilizacja Chin, Indyi i Środkowej Azji.

§ 4. CHINY ALBO PAŃSTWO ŚRODKA.

Jak na zachód wrota Dżungaryi, tak na wschód przejściem od wyżyny środkowo-azyatyckiej do doliny rzeki Hwang-ho była już w starożytności znana droga Jü albo droga nefrytowa, tak nazwana od kamienia, bardzo cenionego za swe lecznicze właściwości i dowożonego z Azji Środkowej do Chin. Tu u podnóża gór Południowych czyli Nan-szan zaczyna się najdalej wysunięta na zachód prowincja chińska Kansu. Do niej bezpośrednio ze wschodu przylega najurodzajniejsza i najbogatsza część Chin — prowincja Szen-si, położona na prawym brzegu środkowego kolana Hwang-ho. Z przeciwnej strony tej rzeki leży prowincja Szan-si, obejmująca już podnóże pasma górskiego In-czan. Przeciwnie stoki tych gór spadają do morza w prowincji Peczili, która sięga aż do zatoki Liao. Rzeka tegoż imienia (Liao-ho) i półwysep alpejski (Liao-tung) oddzielają Chiny

---

kowo-azyatycka? Jakie są jej cechy fizyczne? Jakie jej główne odmiany? Ile ras spotyka się na krawędzi ma-

właściwe od Korei. Mimo swego równinnego charakteru, granica Chin jest wielce obronna przede wszystkim dla rozległego obszaru pustyń (słone stopy Kuku-noru i piaski Szamo). Jedyne dostępy do Chin otwierają od zachodu przejście Jü, albo też od wschodu brzeg morski zatoki Liao. Tu był zarówno punkt wyjścia dla najazdów plemion koczowniczych na Chiny od północnego wschodu—od strony gór In-czan i od zatoki Liao—jak i dla ekspansyi Chin w kierunku na północny zachód i na północny wschód. Stąd też cywilizacja chińska z jednej strony sięgała swym wpływem poprzez Kan-su aż po Dżungaryę, z drugiej strony poprzez Liao-ho i Liao-tung aż do Korei i po Japonię. Do oceanu Spokojnego wyżyna środkowo-azyatycka spada łagodnie wzgórzami, tworzącymi jedną z cech charakterystycznych wnętrza krainy Chin. Nad brzegiem morza wielki obszar alluwjów otacza półwysep górzysty Szan-Tung. Jestto olbrzymia delta dwóch rzek Hwang-ho i Yang-tse-kianga. Ku zachodowi pasma tybetańskie biegną w kierunku wpród równoleżnikowym, później południkowym, i oddzielają zlewisko Yang-tse-kiangu od wód obszaru indyjskiego Burmy tudzież Indo-Chin w prowincjach chińskich kresowych Sze-czuan i Yun-nan. Do osobliwości geologicznych państwa chińskiego należy formacja subaeryalna, t. zw. loess — rodzaj pyłu żółtego, naniesionego z sąsiedniej pustyni wiatrem, który tworzy warstwy osadowe nieraz 1000 stóp wysokie na powierzchni Chin środkowych. Loess ten stanowi nadzwyczaj urodzajną glebę, wymagającą tylko sztucznego zraszania. W warstwach zaś jego mieszkańcy Chin wydrążają sobie domy, budują świątynie i całe osady.

---

sywu azyatyckiego? Jakie są typy mieszane? Jaka jest wspólna cecha języków rasy żółtej? Jakie główne grupy

§ 5. DZIEJE CHIN STAROŻYTNE.

Odpowiednio do ośrodka geograficznego rasy żółtej, jakim była wyżyna środkowo-azyatycka, niektórzy badacze skłaniają się do przypuszczenia, że ludność dzisiejsza Chin nie stanowi ludności miejscowej, lecz przybyszów z zachodu. Kolebkę tej ludności umieszczają czasem w kotlinie rz. Tarymu, gdzie miały się pozostać do dziś dnia resztki tej rasy (mieszkańcy Chotanu). Inni posuwają ją jeszcze dalej na zachód w sąsiedztwie z m. Kaspijskim. Miała to być ludność na wpół koczownicza pasterska, nawpół zaś osiadła rolnicza. Ślady pasterskiego trybu życia przechowały się w nazwach naczelników prowincyi „pasterze“, jak i książąt wogóle „pasterze ludzi“ (u Menciusa), tudzież w znakach pisarskich na oznaczenie pojęć prawnych, jak „prawo“, które składa się ze znaków na pojęcie „moje stado“. Bądź co bądź, była to ludność, posiadająca już znajomość sztuki uprawy roli tudzież pisma, które się wytworzyło ze znaków węzłowych na postronkach. Dlatego łatwo zwyciężyła tubylców. Ci przybysze, „Sto Rodzin“, „rasa czarno-włosa“, nazywali swoich wrogów na północy „ognistymi psami“, na wschodzie „wielkimi łucznikami“, na zachodzie „konnymi jeźdźcami“, na południu zaś „nie dającymi się rządzić robakami“. (Ale nowsze badania uważają Chińczyków raczej za ludność tuziemną). W przeciągu pięciu wieków Chińczycy toczą nieustanną walkę z tymi krajowcami aż do ostatniego ich wytopienia. Przez ten czas sami dzielą się na pojedyncze królestwa. U kronikarzy chińskich nazwa tego okresu dziejów jest okres pięciu monarchii. Jestto okres

---

języków nieodmiennych? Co to są języki aglutynacyjne? Jednogłoskowe? Jakim ludom właściwy jest każdy z tych

dziejów bajeczny. Kronikarze chińscy zapełnili go bohaterami, którzy byli równocześnie nauczycielami cywilizacji Chińczyków; przyczem legenda chińska w sposób bardzo trzeźwy i logiczny nakreśliła na tej podstawie dzieje cywilizacji ludzkiej wogóle, a Chińczyków w szczególności. I tak, o przodkach swych Chińczycy opowiadali, że mieszkali w prowincyi Szen-si, nie znali ani ognia, ani odzieży—lecz żyli z myśliwstwa lub płodami leśnymi także korzonkami, a mieszkali w lasach lub kopali jamy w ziemi. Dopiero książę ich Yu-czau („Budowniczy gniazda“) nauczył ich budować domy z gałęzi. Jego następca Sui-dżin („Twórca ognia“) wynalazł ogień przez tarcie dwóch kawałków drzewa tudzież rodzaj promu wężowego. On pierwszy zwrócił uwagę ludzi na Tien (Niebo) wielką potęgę twórczą, utrzymującą i niszczącą. Później książę Fu-li, który panował 115 lat, wprowadził małżeństwo, wynalazł narzędzia myśliwskie i rybackie, oraz chów bydła. Był to pierwszy władca, którego sami Chińczycy uważają za osobistość historyczną (2852—2738). Przedstawiają zaś go z twarzą ludzką i o tułowiu rybim. On pierwszy nauczył składać ofiary Niebu. Wówczas też dopiero siedziby Chińczyków posunęły się do Hu-nan i Szan-tunga. Książę Szin-nung, wynalazca pługa, wprowadził uprawę płodów roślinnych, jak: pszenicy, ryżu, bobu, jęczmienia i fasoli. Od niego też datuje się początek medycyny—odkrył właściwości trujące wielu roślin i antydotów na nie. Jego następca Hwang-ti był uzurpatorem, ale i za niego Chińczycy czynią znaczne postępy (budynki z cegły). On rozszerzył granice państwa tak, jak są opisane w najstarszej

---

języków? Jaki jest rozdział geograficzny między Chinami a Środkową Azją? Jakie dwie bramy do Chin od pół-

księdze geograficznej Yü-king: ze wschodu morze, z północy prowincya Czi-li, z południa Kiang a z zachodu Kan-su—oraz podzielił państwo na prowincye (czu). Żona jego Hsi-ling ponosi zaszczyt wynalazku kultury jedwabników i tkactwa jedwabnego. Po tych ogólnych dziejach cywilizacji dopiero z dynastją Yau (2356 r. przed Chr.) wstępujemy na teren zdarzeń o charakterze historycznym. Po niej następuje dynastya Szang, którą zmienia dynastya Czou (od r. 1100). Ta ostatnia, współczesna Konfucyuszowi, posiada dopiero wszelkie cechy historyczne. Od niej więc dopiero, a ściślej biorąc nawet od IX w. rozpoczynają się dzieje Chin. Daty astronomiczne bowiem, które Chińczycy podają na poparcie wcześniejszej historyi, opierają się na późniejszych obliczeniach i mogą być dowolnie wstecz cofane. Pomimo tego, nawet wychodząc od historycznie pewnych zdarzeń z czasów dynastyi Czou, dzieje cywilizacji chińskiej sięgają na wiele setek lat wstecz i mogą być odniesione, co najmniej, do początku III-go tysiąclecia przed naszą erą.

§ 6. MONARCHIA CHIŃSKA ŚREDNIOWIECZNA.

Dynastya Czou — trzecia z rzędu panująca w Chinach—od r. 1122 do r. 256 przed Chr. może uchodzić za okres Chin średniowieczny. Całe Chiny rozpadały się wówczas na mnóstwo mniejszych lub większych państweczek, połączonych ze sobą węzłami zależności hierarchicznej na podobieństwo państw Europy średniowiecznej. Taka sama bowiem i tu, i tam była drabina książąt, margrabiów,

---

nocnego wschodu i od północnego zachodu? Jakie są kierunki rozszerzania się Chin? Jaki charakter połaci nadmorskiej? południowo-zachodniej? wnętrza? Gdzie kolebka Chińczyków? Jaki jest ich pierwotny sposób życia?

hrabiów i baronów, którzy rządzą masą ludności. Ci drobni panujący byli potwierdzani przez monarchę przy każdorazowym dziedziczeniu tronu. Obowiązki ich polegały na płaceniu daniny i na służbie wojskowej. Zresztą władcy ci toczyli między sobą nieustanne walki i uciskali poddanych. Władza panujących z dynastji Czou była raczej nominalna—przytem rozciągała się ona nieledwo nad trzecią częścią dzisiejszego cesarstwa chińskiego. Walki orężne, przykłady poświęcenia się swojemu suzerenowi, jak i zbrodnie władców—oto co wypełnia kroniki chińskie od 7-go do 5-go w. Zresztą na dworach kwitła literatura i sztuka podobnie, jak w średniowiecznej Europie. Każdy z władców miał swego historyografa i muzyka. Układano kroniki i zbiory praw, poematy i księgi ceremoniału. Pomimoto tego rozkwitu duchowego, rozbić państwa groziło zatrata całkowitej cywilizacji, a przynajmniej głównych jej podstaw — pojęcia prawa i sprawiedliwości tudzież wiary religijnej. W takiej chwili występują na scenę wielcy reformatorzy religijni—twórcy dwóch systemów, do dziś dnia panujących w Chinach—Konfucyusz i Lao-tse.

§ 7. KONFUCYUSZ, TWÓRCA RELIGII CHIŃSKIEJ URZĘDOWEJ.

Konfucyusz przyszedł na świat w r. 550 przed Chr. w klanie Kung w części dzisiejszego Szantunga. Łacińska forma jego nazwiska wzięła się z chińskiego wyrażenia Kung-fu-tse, co ozna-

---

okres bajeczny ich dziejów? Jaka jest legenda chińska? Jaki jej charakter? Kiedy spotykają się pierwsze wiadomości w kronikach chińskich o faktach historycznych? Jaka dynastia jest pierwsza historyczna? O ile ją wyprzedza rozwój cywilizacji w Chinach? Odkąd datuje się autentyczność podań historycznych? Jaki charakter

cza „mistrza Kunga“. Ojciec jego Heih, naczelnik obwodu Tsou, jako siedmdziesięcioletni starzec,

212. Konfucyusz.

wziął sobie za żonę dziewczynę z klanu Yen, i z tego małżeństwa przyszedł na świat Konfu-

cyusz, który dla matki żywił zawsze najgłębszą miłość i dla niej odnowił zwyczaj stawiania nagrobka, zapomniany i zarzucony przedtem w Chinach. Od dwudziestego drugiego roku życia poświęcił się nauczaniu i sam czerpał wiedzę z bogatego skarbcza literatury chińskiej, historii, poezji i nauki o ceremoniach, która w Chinach zastępuje wszelką doktrynę moralną. Liczba uczni jego i wyznawców ciągle wzrastała, aż nareszcie Konfucyusz dostał się w charakterze ministra na dwór książąt feudalnych Lu, którym służył był przedtem także jego ojciec. Jako administrator, ukrócił samowolę baronów i przywrócił poszanowanie prawu. Ale wypędzony przez intrygi swoich nieprzyjaciół z dworu w 56-ym roku swego życia rozpoczął nanowo wędrowkę od państwa do państwa, szukając władcy, któryby go przyjął w charakterze ministra oraz wcielił w życie program jego reform. Albowiem nauka Konfucjusza miała nawskroś praktyczny charakter. Chodziło mu o reformę moralną wewnętrzną i o reformę zewnętrzną polityczną. I jedna, i druga polegały na samowiedzy—na „prostowaniu nazw“ czyli pojęć moralnych. Społeczeństwo uważał on za ustrój Niebios, który się opiera na stosunkach następujących: władcy do poddanych, męża do żony, ojca do syna, starszego brata do młodszego i na stosunku wzajemnym do siebie przyjaciół. Stosunek ten przejawia się w formie obowiązków poddanych, panującego, ojcowsko-synowskich, braterskich, małżeńskich i przyjacielskich. Tak, na przykład, obowiązek panującego Konfucyusz określał w sposób następujący: „sa-

---

dynastji Czou? Jakie są cechy feudalizmu średniowiecznego chińskiego? Jakie jego oznaki kulturalne? Jakie strony ujemne? Kto podejmuje reformację? Jakie jest pochodzenie Konfucjusza, i w jakich on warunkach działał? Na czym polega jego nauka? Jaki jest system społeczny

memu doskonalić się, czcic cnotliwych i utalentowanych, kochać krewnych, szanować ministrów, dobrze obchodzić się z urzędnikami, z poddanymi postępować, jak z dziećmi, popierać przemysł, względnie traktować innych władców i cudzoziemców". Ideał swój etyczny doskonalenia się wewnętrznego Konfucyusz połączył z ideałem politycznym rządów w państwie, nauczając, iż „kto siebie doskonali, może nad innymi panować, kto umie innym przewodzić, może rządzić krajem“. Rozczarowany do władców i nieuznany przez współczesnych wrócił pod koniec życia do prowincji Lu, gdzie umarł (478), i gdzie grobowiec jego między cyprysami i z posagiem marmurowym mędrca przechował się do dziś dnia (poza miastem Kiu-fou). Ale Konfucyusz zostawił po sobie uczniów i gorliwych wyznawców. Z pośród tych ostatnich najznakomitszym był Mencius (Meng-tse albo Meng-filozof), noszący przydomek „mędrca drugiego stopnia“, który żył na przełomie IV i III stuleci. Oni przekazali Chinom naukę mistrza i opis jego życia. Sam Konfucyusz bowiem nigdy nie ułożył swej nauki w system i nie pozostawił jej w żadnym dziele; cała jego literacka działalność polegała na kompilowaniu wiedzy starożytnej z ksiąg chińskich, jak z historyków (wstęp do księgi Szu-king), poetów i rytualistów. Jedynym oryginalnym jego dziełem mają być roczniki dynastji Czou, które noszą tytuł „Czun-Tsiu“ czyli „Wiosna i Jesień“, albowiem fakty są w nich ugrupowane według pór roku, z których dwie posłużyły mu za wspólne miano dla całego zbioru. Cała zresztą działalność reformatorska Konfucyusza

---

i polityczny u Konfucyusza? Na czym opiera się u niego samowiedza etyczna? Jaka jest działalność polityczna jego? Jaki po nim spadek literacki i z czyjej ręki? Jaki

ma charakter restytucyjny, a nie przewrotowy lub nowotwórczy, i ten konserwatyzm jego doktryny może najlepiej odpowiadał, jak odpowiada do dziś jeszcze, umysłowości Chińczyków.

§ 8. LAO-TSE I TAOIZM CHIŃSKI.

Współczesny Konfucyuszowi był drugi filozof, żyjący za panowania dynastji Czou. Jestto Lao-tse, co po chińsku znaczy „stary syn“ lub „stary filozof“. I on z początku był przy dworze książąt Czou, ale mniej ambitny od Konfucjusza, z którym zresztą miał się stykać i prowadzić dysputy, usunął się w zacisze domowe i poświęcił pracy literackiej. Jemu przypisują dzieło Tao-teh-king czyli „Księga drogi i cnoty“, przyczem wyraz Tao (którego najprostsze znaczenie jest droga) dał określenie całemu systemowi religijnemu. Według własnych słów Lao-tse, Tao jest „to, co nie da się określić i co jest doskonałe, co istniało przed ziemią i niebem, co było pokojem i niepokojem, jednością i stałością, co wszystko napelnia i jest nieprzebrane, macierz wszystkiego. Nie znam jego imienia—mówi Lao-tse—i dlatego zowie go Tao. Szukam dlań nazwy i zowią go wielkim. To wielkie płynie w wieczność, oddala się i wraca. Dlatego Tao jest wielkie... Spoglądamy na Tao i nie widzimy go, nie ma bowiem barwy; słuchamy i nie słyszymy go, nie jest bowiem dźwiękiem; staramy się go uchwycić i nie sięgamy doń—nie jest bowiem ciałem“. Dla uczonych sinologów dzieła Lao-tse są labiryntem nierozplątanych ciemnych zagadek, język bowiem jego jest mieszaniną poetyckich wizji

---

był współczesny Konfucyuszowi drugi filozof chiński? Jaka jest nauka Lao-tse, i w jakiej księdze zawarta? Jakie sfery ludności obejmują obie religie? Jak długo przetrwał okres feodalny po śmierci Konfucjusza? Kto obala dy-

i mistycznych dociekań. Stąd to doktryna religijna Lao-tse, jak i postać samego twórcy, dawały powód do mnóstwa mniej lub więcej trafnych domysłów. Jego Tao przyrównywano do „słowa“ (logos) aleksandryjskich uczonych lub wschodniej

213 Lao-Tse. Rzeźba chińska wys. 0,52 m. Muz. Cernuschi.

sekty manichejczyków. Lao-tse miał podróżować po zachodzie i bawić w Baktryi, Judei a nawet może w Atenach (Rémusat). Dopatrywano się w jego nauce śladów judaizmu. W rzeczywistości taoizm jest starą religią chińską naturalistyczną

---

nastęę Czou? Jaka zmiana rządu następuje z dynastją Tsin? Jakie są zasługi cesarza Szi-hwang-ti? Na czem

tak samo, jak konfucyanizm, a „księga drogi i cnoty“ daje jej tylko filozoficzne uzasadnienie. Tao jestto bieg przyrody i porządek świata zarówno moralny, jak i fizyczny, który trzeba poznać przy pomocy wyroczni (kwa) i którego trzeba się trzymać. Zarówno taoizm, jak i konfucyanizm, są połączone z czciami zjawisk przyrodzonych (nieba, ziemi, gwiazd, gór, rzek i t. p.) oraz duchów przodków, i obydwa systemy wchodzą w skład religii oficjalnej chińskiej. Taoizm jednak w zetknięciu się z wierzeniami ludu przerodził się w system guseł, czarów i zabobonów, i jest do dziś dnia religią przeważnie nieoświeconych mas ludności chińskiej, pozostawiając konfucyanizmowi teren swobodnego rozszerzania się w klasach oświeconych.

§ 9. PIERWSZE CESARSTWO CHIŃSKIE. DYNASTYE TSIN I HAN.

Z osłabienia Państwa Środka pod dynastją Czou skorzystali sąsiedzi. Z północnego zachodu wzrosli w potęgę władcy Tsin. Dynastya Czou upadła (256 przed Chr.), a jej miejsce zajęła dynastya Tsin. Ona to zmiotła dawny system feodalny i utwierdziła władzę monarchiczną absolutną, która mimo rozmaitych przejść dynastycznych skrzepła i utrzymała się w Chinach do ostatnich dni (r. 1911). Szi-hwang-ti był najznakomitszym monarchą tej dynastyi. On pierwszy przyjął tytuł cesarza. Stolicę swoją założył w m. Si-gan-fu. On budował pałace i gmachy publiczne, przeprowadzał drogi i kopał kanały. Dla zabezpieczenia granic państwa od najazdu plemion koczowniczych

---

polega jego reforma? Jaki pociągnęła ona za sobą przewrót? Jaka dynastya utwierdza konfucyanizm i tradycje państwowe w Chinach? Jakie są etapy rozwoju piśmien-

z północy przedsiębrał budowę olbrzymiego muru, ciągnącego się od zatoki Liao aż do prowincyi zachodniej Kan-su. Ta budowa, zaczęta pod jego bezpośrednim nadzorem w r. 214, ukończona została dopiero po jego śmierci, i jest jedynym do dziś dnia zachowanym pomnikiem działalności tej dynastyi. Szi-hwang-ti był nie tylko mądrym administratorem, ale i dzielnym wodzem. On odparł najazdy plemion koczowniczych z północy, t. zw. Hiung-nu, i rozszerzył panowanie Chin na południe. Odtąd dopiero Chińczycy rozpościerają się na południe aż po Tonkin. Ale działalność ta nawskroś reformatorska mimo, że usunęła okres nierządu feodalnego, nie podobała się warstwom wyższym i oświeconym, przywiązanym, jak zawsze w Chinach, pedantycznie do tradycyi. Cesarz, chcąc raz złamać ten opór warstw oświeconych, tudzież zerwać wszelki związek z przeszłością, kazał zniszczyć wszystkie księgi starożytne, a w liczbie ich i spadek po Konfucjuszu. Środek ten pociągnął ze sobą skutek wręcz przeciwnej natury. Dynastya Tsin, jako tyrańska, nie długo utrzymała się na tronie (256—206 przed Chr.), a jej miejsce zajmuje dynastya Han. Książęta tej dynastyi, nawiązując nici dawnej tradycyi chińskiej, szukają oparcia w klasie oświeconej. Był to zarazem tryumf doktryny Konfucjusza, która odtąd staje się religią warstwy rządzącej. Zbieranie rękopisów, ocalałych od zniszczenia, i kompilowanie ich daje nowy impuls nauce chińskiej, która wówczas gromadzi znane i do dziś dnia klasyczne dzieła. Rozwojowi wiedzy sprzyjają i epokowe wynalazki na polu piśmiennictwa, które przypadają właśnie na okres dynastyi Tsin i Han. Dotychczasowym materiałem

---

nictwa chińskiego? Jakie zasługi dynastyi Tsin i Han w dziele zbliżenia Chin z Zachodem? Jakie są zasługi własne na

do pisania były deseczki bambusowe. Wynalazek pędzelka szczoteczkowego do pisania, używanego i do dziś dnia w Chinach, pociągnął za sobą także zmianę materiału piśmiennego. Był nim papier, naprzód wyrabiany z włókien jedwabnych, później zaś z gałganów, strzępów i włókna drzewnego. Ten drugi wynalazek źródła chińskie przypisują margrabiemu Tsae za panowania dynastji Han. Jak dalece te dwa wynalazki przyczyniły się do rozkrzewienia produkcyi literackiej, widzimy to z kronik dynastji Han, które podają, że księgozbiór cesarski ówczesny mieścił następujące działy: 3123 klasyków, 2705 filozofów, 1318 poetów, 790 militarych autorów i 868 lekarskich. Od II-go w. przed Chr. aż do VI-go w. po Chr. piśmiennictwo chińskie stoi niezmiennie na tem samym poziomie, ażeby przez wynalazek druku znowuż wyprzedzić o całe wieków 9 piśmiennictwo europejskie. Dynastja Han, mimo całych zasług swego panowania, podzieliła krótki los istnienia innych dynastji chińskich (206 przed—220 po Chr.). Ale panowanie jej położyło podwalinę nie tylko dla rozwoju politycznego i religijnego współczesnych Chin, lecz i dalszego przeobrażenia państwa, przedewszystkiem dla wprowadzenia trzeciego wyznania, panującego dziś w Chinach—buddyzmu w I w. po Chr. Za panowania bowiem dynastji Han, Chiny po raz pierwszy wchodzą w styczność bezpośrednią z dalekim zachodem.

§ 10. CYWILIZACYA CHIŃSKA I NAJSTARSZE STOSUNKI Z ZACHODEM.

Chociaż Chiny na polu umysłowym nigdy nie zrywały z tradycją i przeciwne były temu, co na

---

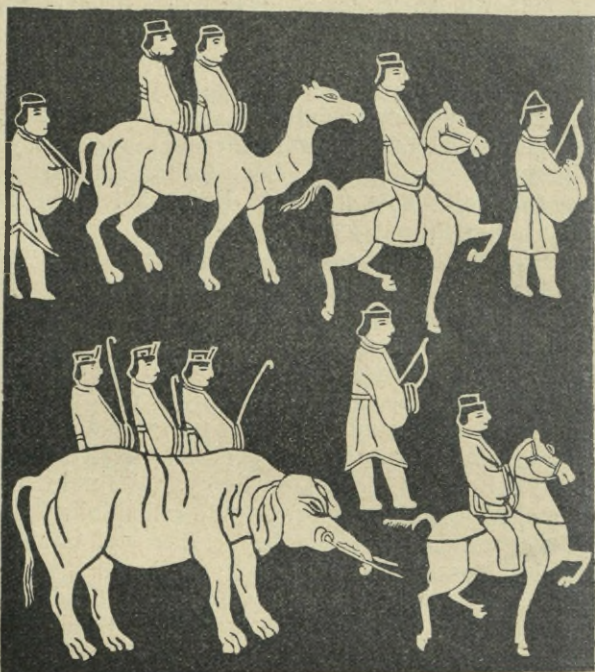
polu cywilizacyi Chińczyków? Jakie ich odkrycia w dziedzinie astronomii? żeglugi? Jak stare są wyroby porcelanowe?

zachodzie nazywa się postępem, przecież w zakresie życia materialnego, przyszły one z biegiem czasu do wynalazków, pod względem których wyprzedzają Europejczyków. Wynalazki te mają charakter pozytywny, praktyczny tak samo zresztą, jak cała wiedza chińska. Kwestya starożytności wielu z nich jest bardzo ciemna i wiąże się z niewyjaśnionym i zagadkowym dotychczas ze wszech miar pochodzeniem Chińczyków tudzież ich najdawniejszymi stosunkami z zachodem. Na polu wiedzy astronomicznej obserwacje Chińczyków mają być tak samo starożytne, jak Chaldejczyków tudzież Egipcyan. Zresztą wartość naukową i jednych, i drugich w różnych czasach, ze strony różnych uczonych była kwestyonowaną. Najstarsza pewna data zaćmienia słońca u Chińczyków co do dnia i miesiąca odpowiada ściśle astronomicznej dacie 29 sierpnia 776 r. przed Chr. Bądź co bądź Chińczycy odkryli, że dwanaście miesięcy księżycowych odpowiada jednemu słonecznemu rokowi, i że potrzeba dla zrównania rachuby wprowadzić poprawkę (cykl metoniczny). Rok u Chińczyków liczy $365\frac{1}{4}$ dnia podobnie, jak u Chaldejczyków—tylko u Chaldejczyków był słoneczny, u Chińczyków księżycowy. Istnieje również podobieństwo między nazwami gwiazd u Chińczyków, Chaldejczyków, Egipcyan, Hindusów i Greków, w zodiaku księżycowym u Hindusów, Chińczyków i Arabów. Podobieństwo to stanowi dotychczas naukową zagadkę. Poznaniu właściwości igły magnesowej Chińczycy zawdzięczali wynalazek busoli, o którym wspominają źródła chińskie już na jedenaście wieków przed Chr., jak również o poselstwie z zachodu morzem przez Tonkin od

---

Jaką ma wartość tradycja o stosunkach handlowych ludów starożytnych Egipcyan i Chaldejczyków z Chi-

narodu Yue-szang-szi czyli „ludzi ubranych w połóczyście szaty“. Mieli to być według niektórych uczonych Chaldejczycy (Pauthier), prędzej jednak mieszkańcy sąsiednich Indo-Chin. Co prawda, ani ta wiadomość kronikarska u Chińczyków, ani

214. Płaskorzeźba z Hiao-tang-czan II w. przed Chr. Poselstwo z r. 1100 przed Chr. do Chin.

nazwy u ludów starożytnych nie są dostateczną podstawą dla przyjęcia stosunków dalekich między Chinami a ludami zachodniej Azji morzem. Nazwa—Sinim, ludu wymienionego między ludami starożytnymi, znanymi Babilończykom, u proroka

Izajasza, już dla tego nie może odpowiadać Chińczykom, że ta nazwa, pod którą Chiny znane są na zachodzie, przyszła morzem (zapewne za dynastji Tsin) i dlatego jest daleko późniejszą. Chińczycy lubowali się w wyrobach z gliny. Już Konfucyusz wspomina o zamięłowaniu ich do waz starożytnych. Wynalazek porcelany uchodzi więc w Chinach za tak samo starożytny, jak cała wiedza chińska (od III-go tysiąclecia), a nie ma prawie dynastji, któraby się nie wslawiła pewnym rodzajem porcelany, barwą jej lub dekoracją (np. niebieska z czasów dynastji Tsin). Tymczasem domniemane wyroby z porcelany chińskiej w grobach dynastji średniowiecznej tebańskiej okazały się wyrobami z cytacją poetów chińskich VIII w. po Chr. Dla określenia przeto historycznego wpływu Dalekiego Wschodu na kraje śródziemnomorskie tak samo nie mają żadnej wartości. Zbliżenie to bowiem Chin do Zachodu dokonało się znacznie później dopiero na parę wieków przed Chr., a pośrednikami w niem były ludy środkowo-azyatyckie.

§ 11. HIUNG-NU I LUDY STAROŻYTNE ŚRODKOWEJ AZYI.

Na północ od Chin właściwych roczniki chińskie wymieniają osiedlone już bardzo dawno, bo w połowie III-go tysiąclecia plemiona myśliwskie i koczownicze. Starożytna nazwa dla nich jest Yung „dzicy ludzie“ lub Szan-jung „dzicy z gór“. Późniejsza nazwa na ich oznaczenie jest Hin-yung „długonose psy“, także Hiun-yok „śmierdząca papka“. Ale wszystkie te nazwy w czasach historycznych do VI-go w. po Chr. pokrywają się jedną ogólną nazwą Hiung-nu, czyli „niewolnicy

nami? Jaki stosunek Chin do pustyni północnej? Kto byli jej mieszkańcy? Jaki ich tryb życia? Kiedy potęga

zbuntowani“. Wszystko, co źródła chińskie mówią o ich trybie życia, zgadza się i do dnia dzisiejszego z trybem życia ludów pasterskich koczowniczych Środkowej Azji. A więc żywot pędzą na koniu, karmią się mięsem surowym i piją mleko kobyły (kumys). Z zajęć pasterskich i myśliwskich wynika u nich zamięłowanie wojny i organizacja społeczna na sposób wojskowy. Własnego bytu kulturalnego nie mieli, stąd też państwo chińskie było zdawna ośrodkiem ich rozwoju i punktem ciężkości. Ale też stosunek ich do Chińczyków był ten sam, co barbarzyńców do ludów cywilizowanych. Nieustannie trapił oni Chiny swoimi najazdami, i naodwrot Chiny w chwilach wzrostu swej potęgi wypierały ich na północ w głąb pustyni Szamo. Dla obrony to od nich zbudowano ów mur północny chiński w III st. przed Chr. Około tego czasu Hiung-nu tworzą potężne państwo i rozpierają się na wsze strony. Sąsiadów ich od wschodu Chińczycy nazywali Tung-hu czyli Wschodnimi Hu. Stąd pochodzi nazwa dzisiejsza Tunguzów. Ci Hiung-nu w źródłach chińskich figurują, jako zachodnie plemiona koczownicze. Stąd uważa się ich zazwyczaj za plemię tureckie, i od nich wywodzi się początek dzisiejszych Turków Kirgizów, Ujgurów i t. p. Tung-hu czyli wschodnie plemiona koczownicze są odmienne od zachodnich rasowo, i dlatego uważa się ich za plemiona mongolskie, do których należą późniejsi Kitanowie, Mandżurowie i Koreańczycy. Przejście Yü (czyli Yü-mon) dzieli i do dzisiejszego dnia Turków od Mongołów. Ale z zachodu sąsiadami Hiung-nu były plemiona, z którymi po-

---

ich wzrasta i staje się groźną dla Chin? Jacy są sąsiedzi Hiung-nu od wschodu? Jaka jest różnica między Hiung-nu i Tung-hu? Jaki istnieje podział między ple-

zostawali oni w ustawicznej walce. Jedni byli to Usuni lub Wusuni w pobliżu jez. Lop-nor przy wejściu do kotliny Tarimu. Drudzy, na północ od prowincyi chińskiej Kan-su zamieszkali, byłyto plemiona Yue-czi. Na najdalszym krańcu zachodnim wyżyny środkowo-azyatyckiej u wierzchowin rz. Ili mieszkały plemiona, które po chińsku nazywały się Sai, także Szu, Su, Se lub Sök. Wzrost potęgi Hiung-nu i napór ich na sąsiednie plemiona w pierwszej połowie II w. przed Chr. spowodował znaczne zmiany w układzie nie tylko ludów środkowo-azyatyckich, ale i państw na krańcach starożytnego wschodu. Była to pierwsza znana historycznie wędrówka ludów z wyżyny Środkowej Azji na zachód, i zarazem było początek pierwszych państw turckiego pochodzenia zarówno w Środkowej Azji, jak i w Indyach, znanych w starożytności pod nazwą panowania Indo-Scytów.

§ 12. WĘDRÓWKA STAROŻYTNYCH PLEMION TURKSKICH I PAŃSTWA INDO-SCYTYJSKIE.

Ludy koczownicze pasterskie Środkowej Azji nie tworzą nigdy trwałych ugrupowań i występują w dziejach pod rozmaitymi nazwami zależnie od plemienia, które ich złączy i zorganizuje do walki z sąsiadami. Przecież pomiędzy nazwami koczowników północnych, spotykanymi w źródłach chińskich, a nazwami plemion koczujących na wschodzie Europy i w Środkowej Azji, znanymi w czasach starożytnych, istnieje zadziwiająca zgodność. I tak, nazwie chińskiej starożytnej Hiung-nu odpowiada nazwa Hunnów u pi-

---

mionami Środkowej Azji? Jakie jest rozsiadlenie Mongołów i Turków? Jakie są plemiona za zachodzie wyżyny środkowo-azyatyckiej w czasach starożytnych? Jaka jest wspólność nazw dla plemion koczowniczych na wscho-

sarzy łacińskich zachodniej Europy, także u Greków (Ὀββοί) i Hindusów (Huna, Hun). Przed Hunami mieszkańcami stepów nadczarnomorskich i nadkaspjskich byli starożytni Scyci lub Sako-
wie (Saka), których Ptolomeusz umieszcza na wschód aż po kraje, skąd przychodzi jedwab czyli Chiny (Serica). Również i źródła chińskie z czasów dynastyi Han rozciągają siedziby plemienia Szök aż po Szu-le czyli po Kaszgar. Nazwie więc chińskiej Sai, Szök odpowiadałaby nazwa identyczna plemienia wschodnio-europejskiego Scytów. Ale i w Yue-czi, chińskiej nazwie ludu, rozsiadłego na pograniczu Kan-su, niektórzy dopatrują odmiany nazwy Yue-ti, której odpowiada zachodnio-europejska nazwa Scytów, Getae i Massagetes. Jeżeli są to nazwy identyczne, to oznaczają one wszystkie jedne i te same plemiona tureckie—ale gdy na zachodzie przedstawiają się one, jako Indo-europejczycy, na wschodzie żadne źródło chińskie nie rozróżnia ich od plemion rasy żółtej. Według Chińczyków, Hiung-nu mieli rozbić naprzód Yue-czi, (o czem w r. 176 przed Chr. książę ich Moduk zawiadomił cesarza chińskiego). Wówczas Yue-czi rozdzielili się na dwie części, jedna z nich mniejsza cofnęła się na południe od gór Nan-szan aż do Tybetu. Są to t. zw. Mali Yue-czi. Druga ich część—Ta Yue-czi albo Wielcy Yue-czi—ruszyli na zachód do siedzib Saków nad brzegami rz. Ili i w południowo-zachodniej części jeziora Issikkul. Ale niebawem i stąd zostali wyparci (około 160 r. przed Chr.) przez plemiona Wusunów i wkraczają do obszaru rzek Oxusa i Jaxartesa, gdzie obalają państwo grecko-baktryjskie w połowie II-go st. przed Chr. i rozlewają się szeroko na południe

---

dzie i na zachodzie? Jaka jest wędrówka najstarsza historyczna z wyżyny środkowo-azyatyckiej do Azji Przed-

aż po Afganistan, po Kabul i Indye północne. Ale i Sakowie (Sök) pod naporem plemion Yüe-czi zmieniają siedziby. Z północy, z nad Issy-kulu, ruszają na południe w okolice Kaszgaru i Chotanu. Stamtąd zaś ruszają do Kipin. Jedni widzą w tem nazwę Kabulu (Kophan lub Kophes), podczas gdy niektórzy w nazwie tej upatrują chińską modyfikację nazwy kraju Kaszmiru (Kapila lub Kapira, u Ptolomeusza Kaspeira). Z Kaszmiru plemiona te rozszerzyły się dalej na południe w niższych okolicach Pandżabu aż do Kabulu, gdzie się zetknęły z plemionami Yue-czi. Najazd więc na Indye miałby miejsce zarówno od północy, jak i od zachodu, przyczem ten pierwszy byłby wcześniejszy. U Hindusów jednak było wspólne miano dla tych barbarzyńców Sakowie (Çaka). Pod tym mianem rozpoczyna się nowy okres historii Indyi, jako panowanie indo-scytyjskie. Ten najazd nie tylko wprowadził nowy element etniczny do Indyi północnych, ale także spowodował zetknięcie się krajów południa i zachodu ze Środkową Azyą a także z Chinami.

§ 13. NAJSTARSZE DROGI Z ZACHODU DO CHIN.

Te ludy, koczujące na stepach Europy wschodniej tudzież Azji zachodniej, byli zdawna pośrednikami między kulturą wschodu, a zachodu, chociaż żadne wiadomości ściśle o tych krajach nie dochodziły z jednego krańca na drugi. Do Greków docierały wprawdzie jakieś mętne wieści o krajach Środkowej Azji. Już Aristeas z Prokonnezu, autor poematu p. t. Arimaspea (VI w. przed Chr.), a za nim Herodot umieszczali po za Scytami naród Issedo-

---

niej i do Indyi? Jaka komunikacya najstarsza pomiędzy Wschodem a Zachodem? Jaka formę mają opowieści

nów, a za nimi kraj Arimaspów, na krańcach którego są góry Ryfejskie, gdzie panuje wieczna zima i wiatry północne—siedziby ludu Hyperboreów. Niektórzy w tych Issedonach dopatrują mieszkańców kotliny Tarymu, a w Arymaspach (jestto właściwie nazwa dzikich koni) plemion Hiung-nu. Hyporbo-rejczykami byliby więc Chińczycy (Tomashek). Te jednak wyobrażenia o ludach oddalonych są raczej nawskroś mityczne (jednoocy Arymaspowie, stróże skarbów podziemnych), aniżeli ściśle dane historyczne i geograficzne. Pierwsze zbliżenie z Zachodem wyszło raczej ze strony Chin w II st. przed Chr. Walki bowiem między plemionami Wu-sun, Yue-czi i Hiung-nu osłabiły znacznie siły koczowników i pomogły cesarzom chińskim z dynastyi Han do rozszerzenia swoich posiadłości ku zachodowi. Dla pokonania wspólnego wroga Hiung-nu Chiny wyprawiły poselstwo do Yue-czi w celu nawiązania z nimi sojuszu. Posel chiński Czang-kien dotarł do siedzib Yue-czi nad Jaxartem mimo, że po drodze dwukrotnie dostał się w ręce Hiung-nu. Cel poselstwa nie był osiągnięty, gdyż Yue-czi skierowali swe podboje w inną stronę, ale wiadomości, które przywiózł Czang-kien z tej podróży (129—126 przed Chr.), weszły w zakres wiedzy geograficznej Chińczyków o krajach dalekiego zachodu. Zdaje się, iż odtąd poczyna się handel karawanowy między Chinami a Zachodem. Wzrastał zaś on w miarę tego, jak wzrastał się popyt w ówczesnem cesarstwie rzymskiem na główny produkt Chin, jakim był jedwab. Ułatwiło zadanie handlowe Chińczykom zupełne wyparcie Hiung-nu na północ pustyni Gobi. Występują oni dopiero po upływie paru stuleci — według

---

Greków o Dalekim Wschodzie? Kiedy Chiny posuwają się na zachód? Jakie najstarsze ich poselstwo? Jakie

jednych—jako Hunnowie europejscy na brzegach m. Kaspijskiego, według innych zaś, jako Tu-küe czyli Turcy w górach Altajskich. Ale jakiegokolwiek były losy Hiung-nu, nieobecność ich pozwoliła monarchii chińskiej posunąć swe granice aż po Turkiestan Wschodni. Chotan i Kaszgar stały się miastami hołdowniczymi Chin (w I-ym w. po Chr.). Wyprawy handlowe Chińczyków docierały aż po za Oxus do kraju Partów. Źródła chińskie nazywają tych ostatnich An-hsi (zm. An-sak czyli Arsak od dynastyi Arsacydów). Według itineraryów chińskich droga na zachód prowadziła przez Sogdzyę i Baktryę na Mu-lu (Mûrû w Aweście, starożytną Antiochia Margiana a dzisiejszą oazę Merw) do Hekatomphylos, a stamtąd do A-man (dziś Hamadan, st. Ekabatana), aby dotrzeć do Ktezyfonu i do Ju-lu (Hiry) w okolicach Babilonu. Stąd morzem towary szły do Ta-tsin (Europy, a właściwie Syrii). Za czasów rzymskich bowiem Syrya była głównym targiem na jedwab surowy i odwrotnie dostawczynią jedwabnych wyrobów ze swoich fabryk dla całego świata cywilizowanego. Nawet nazwa Europejczyków Ta-tsin ma pochodzić od mieszkańców Antyochyi (An-tu) czyli Syryjczyków. Kupcy też syryjscy jedni posiadali wiadomości o krajach dalekiego wschodu. Jako kres podróży, wymienione są w itinerarych zachodnich dwa miasta: Issedon Scythica i Issedon Serica, co może oznaczać—jedno Kaszgar lub Yarkand, a drugie Chotan. Ale obok tej komunikacji lądowej istniała już i komunikacya morska, a Cattigara, stolica państwa Sinae za Ptolomeusza, była kresem podróży. W tej nazwie państwa niektórzy dopatrują też nazwy dynastyi Tsin, za czasów której Zachód zapoznał się po raz pierwszy z Chinami.

---

pierwsze wiadomości ich o krajach na zachodzie? Jakie są najdalsze granice Chin na zachodzie? Jak dawne są stosunki handlowe, i jakie krańce dla handlu wschodu

§ 14. SZTUKA I ARCHITEKTURA CHIŃSKA.

Ponieważ całe życie chińskie jest ujęte w karby wskazań i przepisów, pochodzących od niepamiętnych czasów, podlega tym prawidłom przeto i sztuka. Najdawniejsze jej okazy są naczynia z bronzu. Księgi kanoniczne, zawierające rytuał, podają przepisy co do ich form, rodzajów, rozmiarów, nawet co do składowych części samego materiału. Stąd też niektóre okazy tych naczyń, dochowane do dziś dnia, sięgają czasów dynastji Czou, a może nawet Szang i nie pozwalają wątpić, że odnoszą się do drugiego tysiąclecia przed Chr.

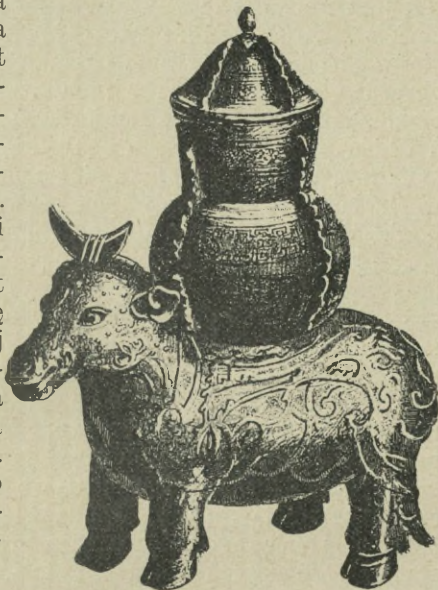

215. Waza Tsu-an. Wys. 0,58 m.
Muz. Cernuschi w Paryżu.

Taką jest waza ofiarna Tsu-an o formie bardzo pierwotnej, wypukła z pokrywą, przy której miejsce uszów zastępuje odcisk dokładny pary rąk ludzkich do jej obejmowania. Kształt, ornament tudzież napis wewnętrzny ze swego charakteru wskazują na to, iż wazę tą można odnieść przynajmniej do X w. przed naszą erą (rys. 215). Jak materiały bronz, tak ornament wczesny bywa gie-

i zachodu? Co wciągnęły w swój zakres przepisy rytualne chińskie? Jakie są najstarsze okazy sztuki? Jaki

ometryczny ten sam, co i na zachodzie: kółka, krzyżyki, meandry i t. p. Bardzo często też za temat do kształtów waz służą formy zwierzęce. Jako przykład można wskazać na rodzaj wazy Hi-tsu-an dla pomieszczenia krwi zwierząt ofiarnych, której za podstawę służy forma, przedstawiającą cielca. W ogólności na wyobrażeniu zwierząt zaczęła się najwcześniej kształcić i rozwijać fantazyja artystyczna Chińczyków. Potwory o kształtach najdziwaczniejszych są nie-

216. Waza bronzowa Hi-tsuan dla krwi ofiarnej.

Dalekiemu wschodowi, jak Blizkiemu w czasach starożytnych, a jeden z nich—smok, będący u Chińczyków wyobrażeniem ducha ziemi i nieba, zarazem symbolem wschodu i słońca, stał się emblematem państwa — od czasów dynastji Han (200 r. przed Chr.). Emblemat ten smoka tak samo, jak tygrysa, ten ostatni będący wyobraże-

typ waz? ich materyał? ornament? Jaka rola zwierząt w kształtowaniu się fantazyi chińskiej? Jakie rodzaje

niem siły natury, jak poprzedni siły ducha, jest też wczesnym tematem malarstwa chińskiego (co najmniej od III-go w. przed Chr.), którego wzory starożytne nie dochowały się, ale którego początek jest niemniej dawny, jak całego życia Chińczyków. Źródła malarstwa chińskiego mieszczą się w piśmie starożytnym chińskim, które było obrazowem; stąd też wyraz „nen“ oznacza zarówno pismo, jak i rysunek. Ponieważ sztuka pisania u Chińczyków jest przedewszystkiem sztuką rysunkową, dlatego technika pisma chińskiego wywarła bardzo duży wpływ na rozwój sztuki malarzkiej. Ten sam materiał (bambus, jedwab, później od I-go w. naszej ery papier), ten sam przyrząd (pędzelek szczoteczkowy) służą do pisania i do malowania. Malowidło chińskie jest to też rysunek, przytem rysunek według reguł raz na zawsze przyjętych i ustalonych analogicznie do zasad kaligrafii. Dla tego postacie chińskie nie są przedstawione ani żywe, ani realne, lecz tak, jak są raz na zawsze pomyślane, tudzież są one opisane liniami. Perspektywę zastępują tak samo skrócenia linijne. Obraz więc chiński namalowany w jednej płaszczyźnie przedstawia postacie pierwszoplanowe u góry w większych rozmiarach, podczas gdy postacie dalsze schodzą ku dołowi, zmniejszając się stopniowo. Te braki jednak plastyki i perspektywy hojnie wynagradza malarstwo chińskie kolorytem i mistrzowskim użyciem tonów jednej i tej samej barwy, przy olbrzymiej dokładności i drobiazgowości szczegółów. Te cechy zapewniły malarstwu chińskiemu na Wschodzie to samo stanowisko, jakie

---

zwierząt fantastycznych? Które z nich są emblematami państwa? Jakie jest źródło malarstwa chińskiego? jego cechy? Jaki był związek między sztuką pisania a ma-

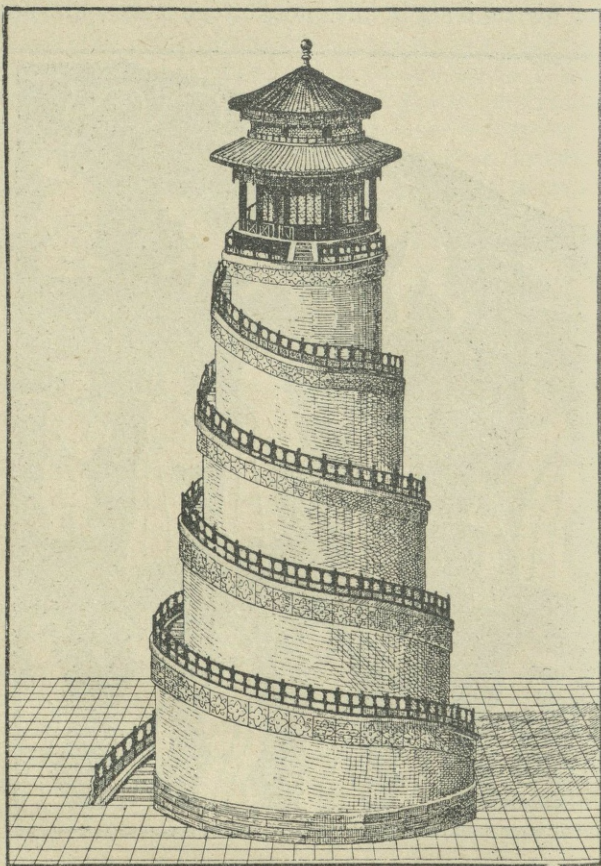
wśród ludów Zachodu zajęła, choć znacznie później, sztuka włoska malarstwa. Sztuka rzeźbiarska niema i nigdy nie miała tego znaczenia na

217. Płaskorzeźba z Hiao-tang-czan. Sceny fantastyczne.

Dalekim Wschodzie co u nas. Stanowiła ona zawsze część sztuki wielkiej pomnikowej, której na Dalekim Wschodzie niema prawie śladu. Chiń-

czycy bowiem, jak wogóle ludy rasy mongolskiej, które przyjęły od nich cywilizacye, mieli zawsze

218. Tań pałacu cesarskiego. Według malowidła chińskiego.

myśli zwrócone wstecz ku przeszłości—do przodków, a nie do potomstwa, i wcale nie troszczyli

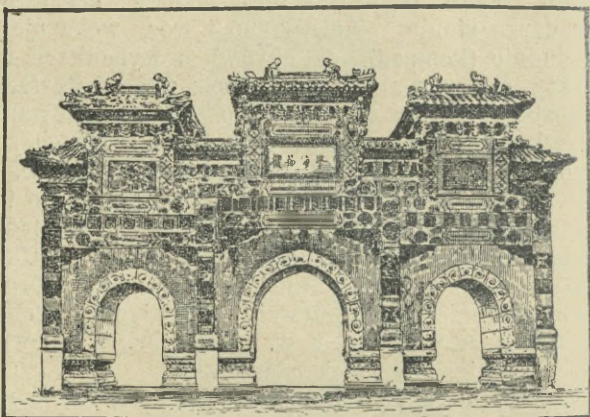
się o to, aby zachować potomności czy to budynki, czy pomniki. Pomimo to, rzeźba istniała bardzo dawno, jak np. serya płaskorzeźb z II-go w. przed Chr. na pałacu w Hiao-tang-czan w Szantungu. Przedstawiają one sceny fantastyczne, jak ludzi, nawleczonych na kije bambusowe i obnoszonych (rys. 217), albo sceny historyczne, jak przyjęcie poselstwa (ok. 1100 przed Chr.) od ludu Yue-szang-szi, które składa cesarzowi w darze słonie, białe pawie i wóz, wskazujący południe (kompas). W obydwuch wypadkach tematy są czerpane z ksiąg uczonych. Postacie rzeźbiono w ten sam sposób, jak i malowano, a więc na tym samym planie i w konturachznaczonych dłutem, jako sylwetki albo cienie.

Co do sztuki starożytnej pomnikowej, to tej w Chinach, jakeśmy powiedzieli, niema ani śladu. Żaden budynek, wcześniejszy od w XI po Chr., do dnia dzisiejszego nie dotrwał. Zato formy architektoniczne przetrwały niezmiennie dzisiaj te same, co w IV i w V w. przed Chr. a zapewne sięgają niepamiętnych czasów.

Architektura chińska używa wszelkich rodzajów materiału, jak: cegła, kamień, drzewo, przyczem ten ostatni, będąc rzadszym w Chinach północnych, gdzie tylko raz w roku padają deszcze, jest pospolitym na południu. Kształty też budynków chińskich są albo prostolinijne, albo łukowe; kopuły Chiny starożytne nie znały albo też nie używały. Natomiast jeden element nowy rozwinęli u siebie, który pozostał się na zawsze cechą charakterystyczną architektury chińskiej.

larstwem chińskim? Jakie stanowisko zajmuje malarstwo chińskie na wschodzie? Dla czego brak w Chinach sztuki pomnikowej? Jaki rodzaj rzeźby? Jaki jest najstarszy rodzaj architektury chińskiej i odkąd się datuje? Jakie są składniki architektury chińskiej? materiał? libia?

Jestto dach szpiczasty o bokach wklęsłych spadających nakształt skrzydeł namiotu. Dach ów — t. zw. ting — czasem podwójny, nawet potrójny, wspiera się na słupach drewnianych, przyczem forma ta jego dała nawet powód do przypuszczeń o wytworzeniu się domu chińskiego z pasterskiego namiotu. Dawniej, przynajmniej już za czasów dynastyi Czou, bogaci i książęta wznosili pałace

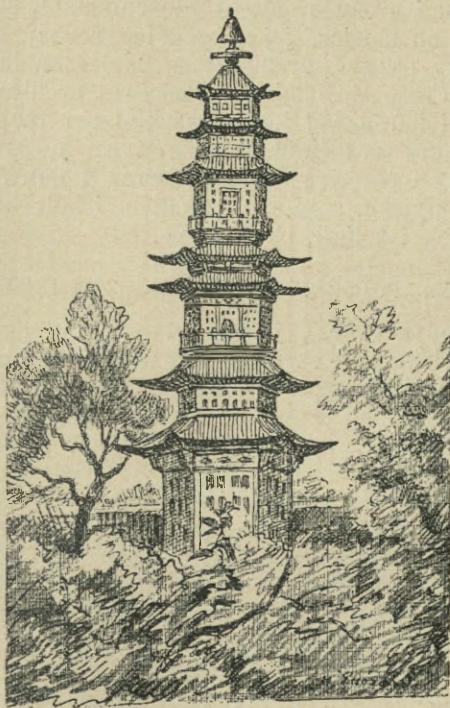
219. Brama (pa-sang) przed świątynią Konfucjusza w Pekinie.

wysokie w kształcie wież o kilku piętrach i ze schodami, t. zw. tai, jak ze wzorów chińskich widać, żywo przypominające babilońskie zikkurat. Zwyczaj wznoszenia bram albo łuków tryumfalnych, t. zw. pai-sang lub pai-leu, na cześć cesarza lub na pamiątkę ważnych zdarzeń historycznych, np. wydania dekretu, jest również bardzo starożytny; ale jedyne, jakie się dochowały, pomniki tego

---

kształt? Jaka jest architektura tingu? Jakie są teorie co do jej pochodzenia? Jaki był dawny zaginiony kształt

rodzaju, pochodzą z czasów od 12 do 15 w. po Chr. Są to jedyne prawie zabytki architektury Chin. Taka brama np. znajduje się i przed świątynią Konfucjusza, wystawioną w Czu-fu-hsien w Szan-tungu,

220. Pagoda chińska z Wan-czeu-czan, z pałacu cesarskiego letniego pod Pekinem.

w miejscu urodzenia mędrca. Ta architektura Chin starożytna lub konfucyańska ze swoimi dachami szpiczastymi i prostolinijnymi zarysami byłaby nadzwyczajnie ubogą i monotonna, gdyby nie ratowało jej malowidło. Kolor czerwony, jako

przeważający, a niemniej niebieski, zielony, żółty (złocenia), stosowany do ozdoby z zewnątrz, a także i wewnątrz domów i budynków, czasem, chociaż rzadziej, robota rzeźbiarska dodają malowniczości, wdzięku i uroku architekturze chińskiej, składając się na pewien jej szczególny rodzaj, który możnaby nazwać architekturą malarską lub kolorystyczną. Ale obok tej właściwej architektury i sztuki narodowej konfucyańskiej czy taoistycznej Chiny posiadają jeszcze inny jej rodzaj, przyjęty i rozpowszechniony wraz z nową religią buddyjską, a którego źródłem i kolebką, tak samo jak i religii, były Indye.

§ 15. POŁOŻENIE GIEOGRAFICZNE INDYI.

Indye tworzą jeden tylko półwysep lądu azyatyckiego, ale zarówno pod względem obszaru, jak i charakteru geograficznego, mogą być uważane za osobną część świata. Pod względem obszaru Indye nie ustępują lądowi europejskiemu, a odległości ich krańców dorównywiają odległościom kończyn Europy. Między ujściem rz. Indu a Gangesu odległość jest ta sama, co między Bayonne'ą a Konstantynopolem, a między najbardziej północnym kolanem rz. Indu a przylądkiem Komoryn oddalenie równa się odległości od Archangielska nad m. Białem aż do Neapolu. Także i pod względem właściwości swych klimatycznych Indye, chociaż leżą w samej tylko strefie podzwrotnikowej, przedstawiają dzięki urozmaiceniu powierzchni cechy wszystkich stref klimatycznych, poczynając od strefy tropikalnych dżungli, kończąc na wiecznie śnieżnym pasie

---

pałaców? Jaki jest rodzaj architektury pamiątkowej? Na czym polega barwność architektury tingu? Jaki stosunek półwyspu Indyi do lądu azyatyckiego i do innych części świata? Jaki jest podział zasadniczy tego półwyspu? Jakie

Himalajów. Mimo jednak to urozmaicenie powierzchni, Indye można podzielić na dwa zasadniczo odmienne obszary geograficzne. Jednym będzie część Indyi północna, przeważnie nizinna—obszar Hindustanu. Drugim część południowa, obszar przeważnie wyżynny—płaskowyż Dekhanu. Góry Vindhya, środkiem półwyspu kilku pasmami biegnące, mogą służyć za granicę tych dwóch części. Potężne systemy wód, z jednej strony Indu i Sutledża, z drugiej Gangesu i Brahmaputry, zbierają olbrzymie zasoby wilgoci śnieżnych szczytów Himalajów i odprowadzają je bądź na zachód do zatoki Oman, bądź na wschód do zatoki Bengalskiej, przyczem każdy z tych systemów tworzy odrębną niemal całość historyczną i odrębną filozofię przyrody. Brahmaputra nosi przydomek „syna boskiego“, Indus zaś uchodzi za gniazdo rasy aryjskiej. Tu, na tym obszarze północnym nagromadziły się wszystkie przeciwieństwa klimatu nadrzecznego tropikalnego i górskiego zimowego. Góry Himalaya, swym ogromem dwukrotnie przewyższające Alpy europejskie, a rozciągłością pięciokrotnie Alpy szwajcarskie, które już same przez się oddziaływiają na fantazyę Hindusów—tutaj dla kontrastów geograficznych i klimatycznych urosły do potęgi „siedziby zimy“—Himawat. Taka jest najstarszytniejsza ich nazwa u Hindusów. Tu mieszkał Kuwera—Pluton hinduski—stróż skarbów i bogactw podziemnych. Tworzą one nietylko granicę północną Indyi, ale także ich mur od reszty świata. To, co poza nimi kryje się, jestto wielki nieznany świat, gdzie mieszka Uttara-Kura, „człowiek na krańcach siedzib ludzkich“. Nawet największa z dolin w Himalajach—dolina Kaszmiru — stanowi jeden z najbardziej

---

są właściwości geograficzne Hindustanu? Jaki charakter i znaczenie gór Himalajów? Jakie położenie doliny Kasz-

odciętych i izolowanych krajów narówni z Tybetem lub wyżyną Wschodniego Turkiestanu. Podobnie się rzecz ma i z wyżyną Dekhanu. Ograniczona z trzech stron górami nakrawędnymi, jest ona odcięta od wybrzeża. Miasta nadmorskie szukają przytułku na występach ziemi urodzajnej między górami, jak dzisiejszy Bombaj. Te góry, t. zw. Zachodni i Wschodni Ghat, czyli „gwiazdy, które wylądowały“—zasłaniają wnętrze lądu, stanowiące

221. Widok z Dekhanu, Ghaty.

jeden wielki las, w czasach starożytnych kryjówkę dla nawpół dzikich plemion krajowców. Ten las tropikalny mieści w sobie wszystkie cuda, którymi Indye słynęły po wszystkie wieki. Drzewo tekowe, gatunek dębu, rosnący na wysokość 3—4 tys. stóp, którego korzenie pochłaniają wszelki pokarm na daleką przestrzeń, zabijając wkoło niego wszelką inną roślinność. Jego rywalem jest gatunek sosny, który krajowcy nazwali „darem boskim“—deva daru (stąd zanglizowana nazwa deodar)—jeszcze wyżej, bo do 6 tys. stóp sięgający na wysokość, mający 20—

25 stóp w obwodzie — jako materiał budulcowy nie ustępuje cedrom (z niego Aleksander W. miał budować swoją flotę). I największa wreszcie osobliwość świata roślinnego Indyi—banyan (*ficus Indica*), — drzewo, którego gałęzie puszczają odrośle, korzeniami wrastające w ziemię i rozrastające się z jednego pnia w cały las, w obrębie którego mogą spoczywać armie. Te osobliwości zresztą świata roślinnego tak samo, jak i zwierzęcego: słoń, lew a zwłaszcza tygrys, który w Indyach piastuje tytuł króla zwierząt, podobnie jak jego współzawodnik

222. Gaj banyanu i praktyki ascetyczne Hindusów.

lew—w Afryce, mówią więcej o wspaniałości natury indyjskiej, aniżeli o jej bogactwie. Bogactwo Indyi zawiera się w płodach jej przyrodzonych takich, jak zboże, ryż, cukier, bawełna, herbata, guma i cały szereg korzeni, których Indye są ojczyzną (nazwa sanskrycka cukru szarkara, późniejsza sakkara pre-

---

miru? Jakie właściwości płaskowzgórza Dekhanu? Jego wnętrze i góry otaczające (Vindhya oraz Wschodni i Za-

szła do wszystkich prawie języków europejskich); w zwierzętach pożytecznych, jak okazach wołu indyjskiego yák, stanowiących odmianę bydła rogatego. Złota i srebra Indye nie posiadały nigdy w takiej mierze, w jakiej fantazyja ludów zachodnich zaopatrywała weń ów kraj cudowny Golkondy. Ale dyamenty i inne drogie kamienie, jak onyks, agat, lapis lazuli, w wielkiej obfitości kryją się w ich łonie, podobnie jak perły, poławiające się u ich wybrzeży, które przewyższają czystością i blaskiem perły z zatoki Perskiej. Obfitością skarbów kopalnych słynęła i słynie zwłaszcza wyspa Ceylon, sama, mimo położenia pod zwrotnikiem, obdarzona uroczym klimatem, o której wieści dochodziły do Greków już w czasie wypraw Aleksandra, a która pod nazwą Taprobana figuruje precz później u geografów starożytnych, umieszczających ją zawsze błędnie na południe, gdzieś w pobliżu afrykańskiego brzegu Cynamowego, a nie w sąsiedztwie Indyi.

§ 16. RASY INDYI STAROŻYTNYCH — ARYOWIE I TUZIEMCY.

Odpowiednio do obszaru zajmowanego Indye nie przedstawiają do dziś dnia żadnego jednolitego składu ludności. Pod względem etnicznym wszystkie typy ludności, poczynając od białego, kończąc na Negroidach, spotykają się tutaj na wszystkich stadiach rozwoju od najniższego do najwyższego. Stąd też znawcy Indyi nazywają ten kraj—„muzeum ras“ (W. W. Hunter). Nazwa Hindusów, przyjęta dla mieszkańców Indyi aryjskiego pochodzenia, określa nawet dziś jeszcze

---

chodni Gathy)? Jakie osobliwości świata roślinnego i zwierzęcego Indyi? W czem ich główne bogactwo? Co to jest Taprobana starożytna? Jakie są typy etniczne w Indyach,

znikomo małą liczbę ludności tego typu około 18 mil. (na ogólną liczbę około 200 mil. mieszkańców 1872). Reszta ludzi jest albo pomieszana z Aryjczykami, albo nie aryjska i mówi rozmaitymi językami i narzeczeniami, których dotychczas naliczono 189. Są to potomkowie domnianych mieszkańców Indyi przed najazdem Aryów. W hymnach wedyckich noszą oni nazwę „dasyu“ w pojęciu ogólnym tego wyrazu na oznaczenie wrogów albo barbarzyńców, a nie

223. Dolmeny w południowych Indyach.

rasy. Ludność tę Aryjczycy zastali na bardzo niskim stopniu kultury, ale i ona nie była ludnością pierwotną. Najstarsze ślady życia ludzkiego w Indyach są to kamienie, na płask lub sztorcem w ziemię wetknięte, tworzące aleje lub też kręgi podobne do tych, jakie są rozsiane, poczynając od wysp Brytanii poprzez zach. Europę, północną Afrykę, Arabię aż do samych Indyi.

i ile ich jest? Która ludność uważa się za tubylczą? Z kim walczą Aryowic? Jaki rezultat tej walki pod

Od tego czasu niejedna fala ludności przepłynęła przez Indye i pomieszała się z dawnymi jej mieszkańcami, pozostawiając w grobowcach ślady swej kultury w postaci narzędzi, zacząwszy od kamienia gładzonego aż do żelaza i monet rzymskich włącznie. Wszystkie te fale napływały z północnego wschodu lub północnego zachodu. Do takich napływów przed Aryjczykami zalicza się dwa główne szczepy w dzisiejszych Indyach. Jeden—Kolaryów, który się rozszerzał od Burmy poprzez Assam i krainę Bengalu (dzisiejsi Santalowie). Z przeciwej strony szedł napływ plemion szczepu Drawidów, znacznie późniejszy, ale też o wiele potężniejszy. Zetknęły się te dwa prądy na wysokości gór Vindhya, przyczem Drawidowie odparli Kolaryów i sami rozprzestrzenili się na wyżynie Dekhanu aż po koniec półwyspu a nawet na sąsiednie wyspy. Z tymi to Drawidami mieli przeważnie do czynienia Aryowie, zwalczając i wypierając ich stopniowo w coraz to mniej gościnne części półwyspu. Aczkolwiek zwycięzcy, nie wytepilli ich jednak doszczętnie i do dziś dnia wiele plemion krajowców w Indyach pozostało na tym samym stopniu cywilizacyi, co przed przybyciem Aryjczyków. Religia tych plemion niearyjskich dochowała się do dziś dnia w formie czci natury, jak drzew, które uważają oni za siedziby bogów i obwieszają rozmaitymi przedmiotami. Jeżeli to jest drzewo banyanu, to służy ono zarazem za świątynię fantastyczną, gdzie zgromadzają się mieszkańcy sąsiednich wsi, gdzie się zatrzymują przyjezdni i czarodzieje (guru). Cała bowiem religia pierwotna czyli przyrodzona wraz ze wszystkimi jej czarami, zaklęciami oraz kapłanami czarodziejami tkwi do dnia dzisiej-

---

względem religijnym i politycznym? Kto utrzymał panowanie rasy aryjskiej w Indyach? Jakie są zasługi

szego głęboko zakorzeniona w pojęciach Hindu-sów i tworzy t. zw. system religijny hinduski ludowy, zupełnie odmienny od bramanizmu i bud-dyzmu. Wiele pojęć religijnych tuziemców przeszło nawet do wierzeń Aryjczyków. Tak, jako główne bóstwo krajowców czyli Dasyu w hymnach wedyckich występuje wciąż szyszna lub szesz, stąd czcicieli jego pogardliwie nazywano „szyszna-devas“. Był to bóg ziemi i skarbów podziemnych, dawca i opie-kun życia. To bóstwo weszło i do panteonu bóstw aryjskich pod imieniem boga-węża Ariaki, a we współczesnym hinduizmie bywa czczone pod postacią węża żywego. Ale bóstwo aryjskie Agni utrzymał swe pierwszeństwo przed bo-giem Wężem. Kultura aryjska zwyciężyła wie-rzenia i obyczaje tubylców, i ona wycisnęła swoje piętno na historyi Indyi aż do dnia dzisiejszego. Wyrazicielami tej kultury była kasta kapłanów i nauczycieli—bramanów. Ona stworzyła system religijny, system prawny. Ona utrzymała czystość rasy aryjskiej przy pomocy kast, z których dwie ściślejsze, bramanów oraz radżputów (dawniej kszatrya), uchodzą za czystych wyrazicieli rasy aryjskiej. Cała też historia Indyi jest historią tradycyi bramańskiej i walki z nią reformatorów.

§ 17. CYWILIZACYA BRAMAŃSKA.

Wczesny okres życia Aryjczyków w Pand-zabie nie znał podziału na kasty, jak nie znał oficjalnego stanu kapłańskiego. Głowa rodu sam zanosił modły i sam składał ofiary. Ale z postę-pem czasu na czoło życia religijnego wysunęli się ci, którzy byli twórcami tych modłów (brah-

---

bramanizmu i koleje jego dziejów? Jaki początek bra-manów? Kto to są Riszi? Jaki charakter wedyckiej

ma) i znawcami rytuału. Są to bardowie i poeci, których wiedza jest dziedziczna i przechowuje się w ich rodach. Oni towarzyszą Aryjczykom w ich wyprawach wojennych i oni zagrzewają ich do walki. Są to znani z hymnów święci—riszi. Nie od kogo innego, jak od nich, pochodzą owe teksty świątobliwe i hymny, zabrane w Rigvedzie. Ale w ich działalności więcej można się dopatrywać roli czarodziejów-szamanów, jak wieszczów lub poetów — w ich modłach było więcej zaklęć, kultu fetyszów, jak symboliki albo kultu abstrakcyjnych bóstw. Onito z czasem stali się jedynie uprawnionymi do odbywania praktyk religijnych, zanoszenia modłów. Stąd ich nazwa bramanów. Ale z początku także i wojownicy wydawali z pośród siebie riszi. W hymnach wedyckich jest nawet mowa o królach riszi (Radżariszi). Wyosobnienie się bramanów w jedną kastę i oddzielenia od innych warstw dokonywało się stopniowo. Jako doradcy królów i nauczyciele ludu, zajęli oni przewodnicze stanowisko w narodzie. Ale proces ten nie dokonał się bez walki z klasą rycerską (kszatryów). Walka ta znalazła swe odzwierciedlenie już w księgach wedyckich w formie legendy o Vasiszcie i Viszvamitrze, królach-riszich dwóch walczących ze sobą plemion. Jeden miał pochodzić—według późniejszej interpretacji bramanów—z kasty bramańskiej, drugi z wojskowej, chociaż doszedł również do doskonałości bramana. Ale przeciwieństwo między tymi dwoma riszami przeszło później i na antagonizm szkół walczących ze sobą — jednej konserwatywnej bramańskiej, domagającej się ścisłego przestrzegania kast, uzurpujającej dla swej kasty wszystkie

---

„brahmy“ i kapłaństwa wedyckiego? Co utwierdziło bramanizm? Jakie nastąpiło przeobrażenie pojęcia Brahmy?

przywileje i rząd nad światem; drugiej, przedstawiającej zasadę łagodzenia przeciwności i wyrównania różnic między mieszkańcami. Najczystszy porządek bramański wraz z zasadą 4 kast przyjął i utrwalił się dopiero wówczas, gdy Aryowie przekroczyli Indye i dostali się z Pandżabu nad Ganges. Tu, w t. zw.

kraju środkowym (Madhyadesza) z Delhi, jako stolicą zachodnią, a Benaresem i Ayodhya — wschodnimi, zakwitł bramanizm, podczas gdy zarówno w Pandżabie, jak w Indyach środkowych, za ledwo ułamkowo i wyjątkowo dostawał się i utrzymywał. Tu powstał kodeks Manu, tu powstały dwa wielkie poematy epickie, Mahabharata i Ramayana, i tu powstała cała literatura teologiczna — księgi t. zw. Brahmana, ułożone przez bramanów i służące dla ich użytku. Tutaj powstały też liczne szkoły bramańskie, rozwijające spekulacje filozoficzne (księgi Upaniszad).

Pojęcie Brahma, pierwotnie oznaczające modlitwę, prośbę, zaczęło się zmieniać w pierwiastek kosmiczny, wszystko utrzymujący, praźródło wszech rzeczy, i nareszcie wyraziło się w postaci bóstwa naj-

224. Brahma z głową Trimurti, czczący lingam. Fragment z wozu siringamskiego. Muz. Guimet w Paryżu.

wyższego, twórcy wszech rzeczy—Brahmy. W ten sposób religia przyrodnicza Vedy ustąpiła miejsca panteizmowi teozoficznemu—bramanizmowi. Trójcę wedycką zaś, Agni (ogień), Indra (obłok) albo Vayu (wiatr), Surya (słońce), zastąpiła trójca Brahma, Visznu i Siva, będąca tylko trzema wcieleniami się jednego i tego samego bóstwa—manifestacją jego siły potrójnej: twórczej, utrzymującej i niszczącej. Ta doktryna panteistyczna znajdowała rozwinięcie w różnych szkołach. Tak Kapila, założyciel szkoły Sankhya (dzisiejsza Yoga), dopatrywał się dwóch pierwiastków: jednego plastycznego—materyi „pradhana“, drugiego duchowego — „atman“ duch albo „purusza“ jaźń. Inna szkoła (Vedanta czyli konkluzje Vedy) zrezygnowała z szukania prapierwiastku i zaprzeczyła rzeczywistości świata, nazywając go złudzeniem (maya). Już w tych szkołach była negacja doktryny bramańskiej z twórcą świata Brahmą. Wychodziły one przecież z podstawowej nauki bramańskiej. Jak długo spory te nie wychodziły poza obręb świata uczonego i nie dotyczyły kwestyi władzy bramanów, nie spotykały się one z opozycją hierarchii wszechpotężnej w Indjach. Pierwszy, który nie tylko postawił krok dalszy w rozwoju tych doktryn filozoficznych, ale i zerwał z oficjalną tradycją tudzież z przywilejami kasty kapłanów, był Buddha Gautama, „mędrzec oświecony“, znany lepiej pod nazwiskiem Sakya-Muni. On to wywołał rozłam religijny w bramanizmie indyjskim i stał się twórcą nowej religii—buddyzmu.

Co to jest trójca wedycka i bramańska? Jaka różnica między religią wedycką a bramańską? Gdzie centr rozwoju nauki bramanów? Jaki charakter filozoficzny tej religii? Jak rozwinęła się zasada panteistyczna? Jakie

§ 18. SIDDHARTHA GAUTAMA I NAUKA BUDDYZMU.

Bramanizm właściwy już był przed Buddhą rozdzielił się w szkołach filozoficznych na rozmaite kierunki sekciarskie. Część z nich, pomieszana z różnymi wierzeniami politeistycznymi, przetrwała do dziś dnia w formie t. zw. religii hinduistycznej, podczas gdy dalszym jego rozwojem, na podłożu bramanizmu wyrosłym, jest dzisiejsza religia buddyjska, która tutaj w Indiach zakwitła, ale już w IX w. naszej ery z Indyi wypędzona jedynie na Cejlonie i w krajach przyległych, jak Burmie, Indo-Chinach, zachowała się, zresztą rozszerzyła się poza obrębem Indyi i stanowi dziś najpotężniejsze wyznanie religijne, obejmujące trzecią część ludności całego świata. O jej założycielu przechowały się same tylko legendy tak, że nie uniknął on losu innych twórców religii, skazywanych niekiedy przez naukę na zupełną historyczną zagładę. Ale odrzuciwszy podkład legendarny, da się z ksiąg religijnych buddyjskich wyciągnąć także i ziarna prawdy historycznej. Buddha nie jest wcale nazwisko ani imię osobowe, lecz oznacza wogóle „mędra oświeconego“, jakich było wiele przed nim, i jacy mają przyjść także i po nim — nowi nauczyciele i twórcy religii. Imię właściwe jego było Siddhartha, a przydomek Gautama i pochodził on z gniazda wojskowego. Ojciec jego Suddhodana był księciem klanu Sakya, mieszkającego w Indiach północnych na pograniczu Nepalu ze starożytną siedzibą w Kapilavastu. Życie Buddy, pełne rozmaitych przygód i cudowności, ma przebieg podobny do życia wielu innych założy-

---

szkoly filozoficzne poprzedziły buddyzm? Jaki przewrót wywołał buddyzm w pojęciach religijnych? Z czego on

cieli religii. Naprzód okres zupełnej niewiary, w tym wypadku niewiedzy, w połączeniu z użyciem rozkoszy i dóbr ziemskich, później okres niezadowolenia z siebie i z życia i szukania nowych dróg jego. Zniechęcony Gautama porzuca żonę, syna świeżo narodzonego, pałac i swe księstwo i udaje się po naukę do bramanów tu-

225. Spotkanie Buddy z anachoretą. Płaskorzeźba wys. 0,40 m.

dzień oddaje się praktykom ascetycznym. Już wówczas ma uczni swych, choć niewielu, którzy go uważają za mędrca, i z którymi spędzą godziny na kontemplacji pod wielkim banyanem.

wyzwolili doktrynę bramańską? Jakie główne kierunki odszczepieństwa od nauki prawdziwej bramanów? Co to jest hinduizm? Czego odszczepieństwem jest buddyzm? Jakie są cechy historyczne i legendarne postaci Buddy?

Ale przewrót właściwy nie był u niego dziełem askezy. Przeciwnie Buddha odkrył, że praktyka ascetyczna, jakiej się trzymali dotychczasowi mędrzy i nauczyciele Hindusów, nie prowadzi sama do prawdy, że jedyną drogą do szczęścia jest zupełne wybawienie z wszelkiego bytu rzeczywistego (karma) i pogrążenie się w nicości czyli nirwanie. Dochodzi się do niej przez stopniowe poznanie prawdy, i te cztery jej stopnie, zwane przez buddystów „Drogi“, są jedy-

226. Pierwsze kazanie Buddy. Płaskorzeźba wys. 0,41 m.
Muz. w Kalkucie.

nym środkiem do zbawienia. Od chwili tego przełomu moralnego Buddha poczuł w sobie siły do głoszenia nowej nauki i wrócił napowrót do swych uczni, ascetyzujących się pod drzewem banyanu w pobliżu Benares, aby przy ich pomocy przywrócić królestwo prawdy na ziemi, oświecić pogrążonych w mroku niewiedzy i otworzyć ludziom wrota do nieśmiertelności. Religia jego

Z czego wyrosła jego siła wewnętrzna? Na czym polega doktryna zbawienia? Jakie są cztery główne prawdy?

nie zna żadnego boga ani nagrody lub kary po śmierci, ale uznając stopnie drogi do prawdy, przyjmuje i zasadę bramańską wcielanie się w coraz to doskonalsze kształty aż do zupełnego pogrążenia się w nicości. Poskromienie swej żądzdy i miłość wszechstworzenia jest główną siłą wewnętrzną na tej drodze, nie zaś modlitwa ani ofiara. Dlatego buddyzm odrzuca wszelkich kapłanów, nie uznaje żadnych kast, a zwraca się do wszystkich ludzi bez różnicy rasy, płci i stopnia. I to mu zapewniło takie powodzenie.

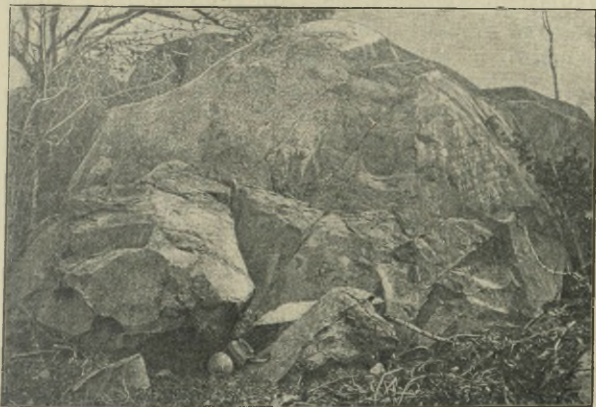
§ 19. ORGANIZACYA I PROPAGANDA BUDDYZMU. KRÓL ASOKA.

Przez lat 45, według słów legendy, Buddha nauczał w okolicach nadgangesowych w sąsiedztwie m. Benares. Wyznawcy jego nie gromadzili się jednak wkoło niego, lecz szli na wszystkie strony świata nawracać. Raz w roku w porze deszczowej zbierali się oni wraz ze swym mistrzem. Chociaż nauka Buddy była zaprzeczeniem wszelkiego stanu osobnego kapłańskiego, niema bowiem boga ani pośredników między nim a wyznawcami, dla każdego zaś dostęp samemu do zbawienia jest otwarty—przecież, ci co się poświęcili temu dziełu doskonalenia wyłącznie, stanowili jakby zakon. Wszyscy za przykładem mistrza golili włosy i brodę tudzież kładli na siebie szaty koloru żółtego (właściwie pomarańczowego). Tak powstało jakby bractwo albo zakon żebraczy—Sangha—służący zarówno celom propagandy, jak i pielęgnowania nauki Buddy. (W 14 w. w Tybecie wytworzyła się z niego cała hierarchia du-

---

Co znaczą pojęcia buddyjskie — karma? nirwana? Jaka rola społeczna buddyzmu? Jaka jego siła organizacyjna? Kto mu nadał znaczenie państwowe? Jakie zasługi Asoki

chowna lamaizmu). Ta organizacja, stworzona przez Buddhę, zapewniła przyszłość jego nauce. Po śmierci Buddy (około r. 480) 500 jego uczni zebrało się w gronie w pobliżu Radzagrihyi. Był to pierwszy sobór buddyjski, który ułożył naukę i podzielił ją na księgi według treści. W sto lat później odbył się ponowny sobór w Vaisali. Trzeci odbył się już za panowania króla Asoki w Pataliputrze (244). Buddyzm nie od razu zdo-

227. Ins krypcya skalna króla Asoki w Gudżerat.

był przewagę, jako wyznanie w północnych Indyach. Krzewił się on obok innych doktryn religijnych nie bez pomocy zapewne władców feudalnych. Siłę jednak państwową i charakter wyznania urzędowego zabezpieczył mu dopiero pobożny król Asoka w 250 lat po śmierci Buddy. Był on władcą państwa nadgangesowego Magadha. Tutaj wytworzył się centr buddyzmu —

---

dla buddyzmu? Jak powstały księgi religijne buddyjskie? Jakie państwo i jaka dynastia są protektorami buddy-

a liczba klasztorów buddyjskich, wzniesionych za panowania tego króla, miała być tak wielka, że nazwa klasztoru buddyjskiego (vihara) jest do dziś dnia nazwą tej części Indyi (Behar). Z jego to czasów pochodzą nie tylko klasztory dziś przeważnie w ruinach, ale i napisy na skałach i kamieniach, dochowane do dziś dnia, głoszące naukę Buddy. Jeden z nich na słupie kamiennym, znalezionym w r. 1895 w grocie Lumbini w obrębie Nepalu u podnóża gór Himalaya, głosi, że król Asoka odbył pobożną pielgrzymkę do Lumbini, jako miejsca urodzenia Buddy. Z inicjatywy tegoż króla sobór, zebrany w Pataliputrze, lub Patnie, ułożył w ostatecznej redakcyi naukę Buddy (tripitaka). I do dziś dnia kanon ten buddyjski, t. zw. „Mały Wóz“, zredagowany w języku pali, pokrewnym sanskryckiemu (domniemane n-rzeczce magadha), stanowi podstawę religii buddyjskiej na Cejlonie, w Burmie i Indo-Chinach. Nowy jednak impuls do zmiany wewnętrznej i nowy kierunek rozprzestrzenienia się terytorjalnego buddyzm otrzymał w zetknięciu się z plemionami turkскими Środkowej Azji skutkiem najazdu Yue-czi i Saków na Indye.

§ 20. PAŃSTWA INDO-SCYTYJSKIE. KRÓL KANISZKA I OSTATNI ETAP ROZWOJU BUDDYZMU.

Król Asoka był wnukiem tegoż samego króla indyjskiego Czandra Gupty, greckiego Sandrokottosa, który położył kres posuwaniu się na wschód Greków i założył potężne państwo narodowe z dynastją Maurya w północnych Indyach (322—298). Asoka dał mu nową religię. Za jego

---

zmu? Jaki stosunek dynastji Maurya do Greków i do greko-baktryjskich władców? Jakie zmiany polityczne wprowadził najazd północny? Jakie wpływy kulturalne

panowania (273—231) misjonarze buddyjscy zaniesli ją na południe do Cejlonu, na północ do Balkhu. Asoka nawiązał stosunki z królem syryjskim Antiochem Theosem, wnukiem Seleukosa Nikatora (256). Ale w następnym stuleciu miejsce władców syryjskich zajęli królowie grecko-baktryjscy. Eukratydes, król Baktryi, podbił królestwo Pattali w Pandżabie, a wysyłał prawdopodobnie wyprawy aż do Gudżerat. Menander posunął się jeszcze dalej w obręb Indyi północno-wschodnich, a państwo jego indyjskie rozciągało się od Kabulu, w bliskości którego była jego stolica, aż po Dżumnę. Ale w połowie II-go st. Yue-czi obalają panowanie Greków w Baktryi, podkopane już przedtem wewnętrznymi niezgodami (ostatnia wzmianka o nim w r. 140). Później zdobywają Afganistan, Kabul i Indye północne. Oni to zakładają nowe państwo, t. zw. indo-scytyjskie u pisarzy greckich, podczas gdy w źródłach indyjskich władcy jego zowią się Turuska albo Saka. Ale na plemiona najeźdźcze koczownicze ludność tubylecza—zarówno grecka, jak i hinduska—miała wpływ przeważający. Grecki wpływ utrzymał się w zakresie sztuki oraz urządzeń politycznych, podczas gdy hinduski w zakresie religijnym. Władcy ei scytyjscy występują na monetach z nazwiskami greckimi. Khien-tsin-ki (prawdopodobnie Hyrcades) panuje od Kaszmiru do Kabulu. Jego syn Jen-kao-czing (Kadphises) podbił Indye północne aż do Dżumny. Następca jego Kaniszka jest twórcą potężnego państwa środkowo-azyatyckiego i zarazem bohaterem buddyzmu, na którego wiarę się nawrócił (około 15 r. przed Chr.). Państwo jego rozciągało się od Chokandu i Yarkandu aż

---

mieszają się? Jaka rola Kaniszki w dziejach buddyzmu? Jaka forma wyznania północnego buddyjskiego i jego

po Gudżerat i od Afganistanu aż po Dżumnę. Równocześnie Kaniszka występuje, jako protektor buddyzmu, zwołuje nowy sobór, który dał drugą z rządu redakcyę księgom buddyjskim. Ta nowa redakcyja, t. zw. „Wielki Wóz“, jest powodem rozszczepienia się religii buddyjskiej na dwa wyznania—północne, które się trzyma „Wielkiego Wozu“ i południowe—„Małego Wozu“. Tęgo ostatniego księgi są w narzeczcu pali, pierwsze-
go ułożone po sanskrycku. Za panowania Kaniszki tudzież jego braci Juszki i Huszki buddyzm przekroczył Indye i runął do Środkowej Azji. Nigdy bowiem ani przedtem ani potem związek między Indyami a Chinami nie był tak blizki, jak za czasów królów indo-scytyjskich. Poprzez Tybet i Azyę Środkową była ożywiona wymiana nie tylko handlowa, ale i religijna. W kotlinie Tarymu, która niegdyś była urodzajna i nawodniona, zanim zasypały ją piaski pustyni, wyrósł centr cywilizacji irańskiej i grecko-baktryjskiej, na ślady której natrafił Sven Heddin w swej podróży (1895 — 1900), a której miasta zasypane odkopał niedawno M. A. Stein (1901). W r. 65 po Chr. za panowania dynastji Ming buddyzm został wprowadzony do Chin, gdzie się odtąd utrzymał na zawsze narówni z konfucyanizmem i toaizmem. Około tego samego czasu miała miejsce wyprawa wojenna na zachód generała Pan-czao. Za sprawą religii buddyjskiej pierwiastek zachodni grecki, południowy hinduski i środkowo-azyatycki pomieszały się ze sobą. Monety ostatniego króla tej dynastji, zwanej u Hindusów Čaka-Yavana, noszą napisy na rewersałach w języku chińskim. Ale panowanie to

---

obszar? Jakie są pomniki starożytne Indyi? Odkąd datuje się architektura monumentalna? Jakie są najstarsze

scytyjskie zostało z biegiem czasu złamane. Resztki jego zmiotła dynastia południowa tuziemna Satakanni w II w. po Chr. Dzieło jednak Kaniszki i jego następców pozostało w religii buddyjskiej, której wyznawcami są do dziś dnia plemiona turko-tatarskie i mongolskie od Tybetu aż po jez. Bajkalskie, Chiny i Koreę.

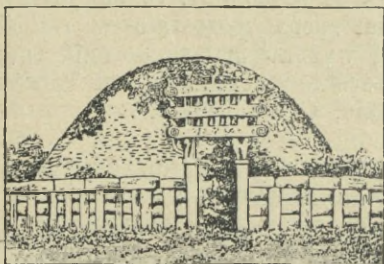
§ 20. SZTUKA BUDDYJSKA I JEJ CHARAKTER OGÓLNO-AZYATYCKI.

Dwie najstarsze cywilizacje Wschodu — indyjska i chińska — nie zostawiły żadnych śladów monumentalnych po sobie. Żadnego pomnika architektury z okresu do 300 lat naszej ery w Indyach, ani w Indo-chinach, ani na Jawie lub Ceylonie niema wbrew zapatrywaniom, które świątyniom hinduskim, pagodom wykutym w skale (np. w jaskiniach Ellory), przypisywały okres istnienia niemal narówni z architekturą egipską. Indye ani w okresie wedyckim, ani w bramańskim nie знаły żadnych świątyń, a miejscem zarówno rozmyślań dla świętych (guru), jak nauczania były zawsze drzewa, i taki banyan święty był również schroniskiem Buddy. Krajowcy jednak wznosili w celach religijnych lub na pamiątkę zmarłych słupy kamienne z jednego bloku, nieraz rzeźbione i dochodzące nawet 15 stóp wysokości. Wyznawcy Buddy wprowadzili ten sam zwyczaj upamiętniania miejsc, wślawionych przez pobyt i nauczanie swego mistrza, słupami kamiennymi z napisami, płonącymi jakąś jego sentencją. Dochowały się one do dnia dzisiejszego z napisem króla Pidyasi czyli samego Asoki. Te słupy kamienne, t. zw.

---

zabytki i inskrypcye? Jaki miał wpływ na rozwój sztuki indyjskiej buddyzm? Co to jest stupa, i z jakich składa się ona części? Jak nastąpiła zmiana jej z grobowca na

„łaty“ są ozdobione symbolicznymi wyobrażeniami. Napisy ich pozwoliły odtworzyć nie tylko wczesną historię Indyi, ale i alfabet starożytnego języka pali, dziś zaginionego, od którego wywodzą się wszystkie alfabety dzisiejszych pism indyjskich.

228. Topa w Sanczi, otoczona starożytną balustradą kamienną rzeźbioną.

monolitami tworzą rodzaj balustrady, albo ogrodzenia miejsc świętych. Ale inny zwyczaj aryjski, połączony z kultem szczątków albo relikwii Buddy, dał impuls nie tylko do budowy świątyń, ale do rozwoju całej architektury buddyjskiej. Zaraz bowiem po śmierci Buddy i spaleni zwyczajem aryjskim jego zwłok uczniowie jego podzielili się według tradycyi cząsteczkami jego ciała. Tak samo czyniono i później ze szczątkami jego wyznawców,

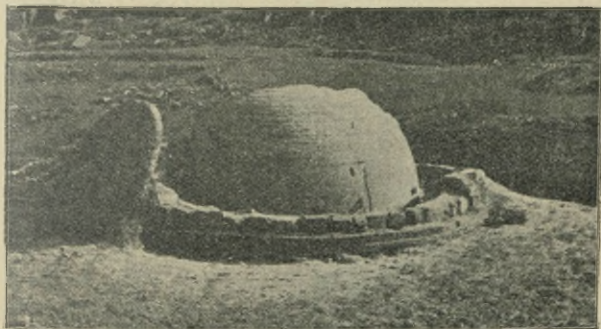

229. Relikwiarz złoty buddyjski.

którzy zasłynęli ze swego świątobliwego życia. Te szczątki, zamknięte w relikwiarzu—naczyniu sferycznym w kształcie wazy lub cylindrycznym

świątynię? Jaki jest pierwotny kształt chaty hinduskiej? Jaką ona przyjęła formę w viharze? Jakie jest prze-

w kształcie pudełka—były zakopywane w ziemi. Na tym miejscu wznoszono kopiec, usypany z ziemi albo zbudowany z kamieni, na wzór takich samych kopców, kurhanów, jakie są rozsiane do dziś dnia na południu Rosyi a także w stepach Turkiestanu. Jestto t. zw. stupa, grobowiec i pomnik pośmiertny, który z czasem stał się również relikwią i budynkiem religijnym przede wszystkim. Istotne jego części, które później otrzymały znaczenie symboliczne, były: podstawa lub taras, kopuła na niej nałożona, i słup, na

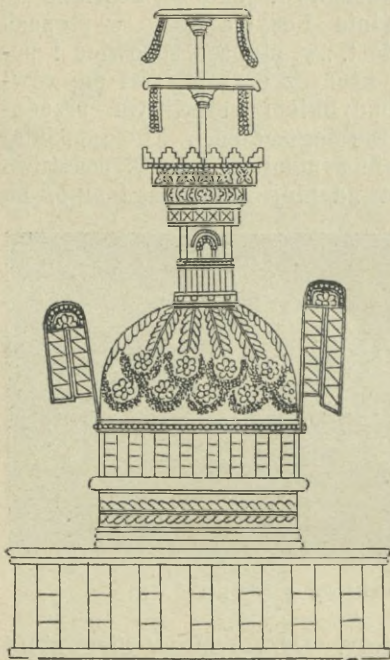
230. Szczątki stupy w Czakpat (Swat).

szczycie jej zatknięty. Od tej formy pierwotnej do typu ostatecznego świątyni buddyjskiej są tylko gradacje rozmiarów, ozdób płaskorzeźbowych i elewacji na wysokość. Słynna stupa Peszawaru, zbudowana według tradycji przez Kaniszkę, miała 700 stóp na wysokość, 13 piętrową podstawę, a na szczycie słup, ozdobiony krążkami złożonymi (w kształcie parasola—oznaki honoro-

---

znaczenie pierwotne a późniejsze vihary? Jak powstał klasztor buddyjski sangharama? Jakie są elementy obce

wej na wschodzie) i przypominała raczej świątynię Babelu, jak kopiec prosty z ziemi. Tutaj przy rozkopywaniu ruin przed paroma laty (r. 1909)

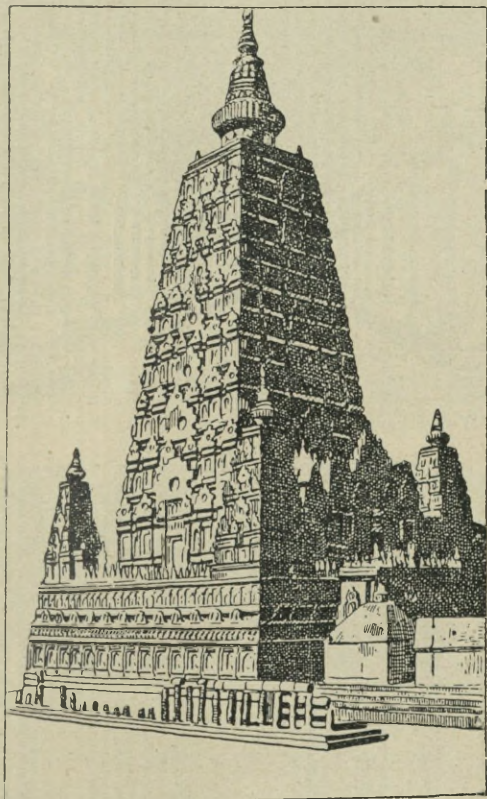

231. Stupa indyjska. Według płaskorzeźby z Barhut.

natrafiono na sklep kamienny, chroniący relikwiarz z kośćmi, będącymi niezawodnie szczątkami Buddy. Taką samą stupą jest dochowana do dziś dnia świątynia Buddha-Gaya. Zbudowana z cegły w kształcie piramidy ściętej, zewnątrz ozdobiona jest bogatymi płaskorzeźbami, a u szczytu na wysokości 50-metrowej pinaklem. Takie same tylko mniejsze piramidy wznoszą się po czterech jej rogach. Pochodzi ona z pewnością

nie wcześniej, jak z VI w. po Chr., chociaż balustradę, otaczającą ją, niektórzy odnoszą do czasów króla Asoki (Le Bon). Inny rodzaj świątyni buddyjskich są to kaplice podziemne, t. zw. czaitye, wykute w skałach, najczęściej na zachodnim wybrzeżu półwyspu, o sklepieniu łukowym i wsparte na kolumnach bogato rzeźbionych. Ale

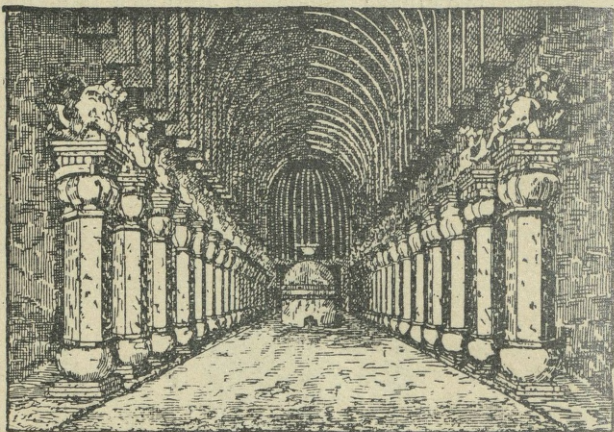
i tutaj częścią nieodłączną tej kaplicy jest owa kopuła i parasol, t. zw. dagaba. Taką jest czaitya w Karli (prowincya Bombaju), datująca się na

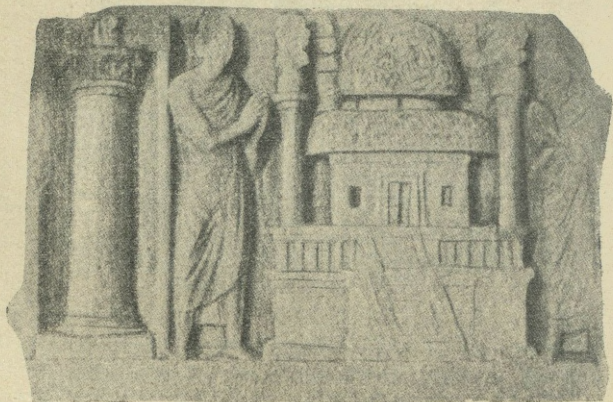
232. Świątynia (stupa) starożytna w Buddha-Gaya.

pewne z I-go st. przed Chr. Około tych miejsc świętych gromadzili się wyznawcy. Za mieszkanie pierwotnie służyła im zwykła cha-

ta hinduska okrągła i przykryta dachem z liści. Jestto prawzór późniejszej vihary albo celi

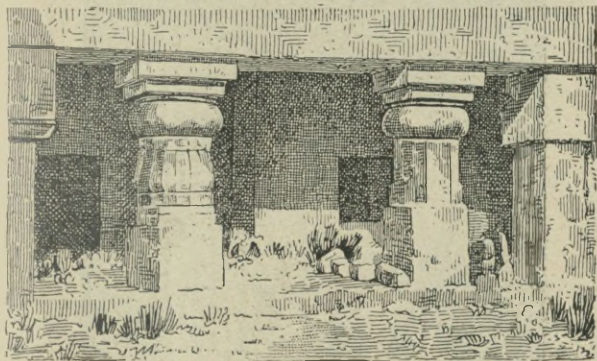
233. Wielka kaplica podziemna buddyjska (czaitya) w Karli.

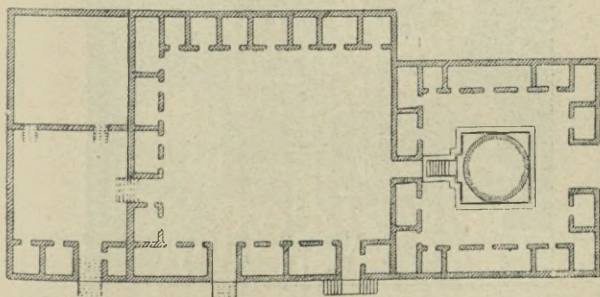
234. Vihara o kopule podwójnej. Plaskorzeźba

zakonnej, która później wybudowana z kamienia i ozdobiona płasko-rzeźbami ze szczytem kopulas-

tym, czasem o kilku kopolach, jedna nad drugą, rozwinęła się w inny rodzaj architektoniczny, służący także i za świątynię, jak naprzykład, typ spotykany do dziś dnia w Kaszmirze. Ale te cele proste czyli vihary dały także początek budyn-

235. Vihara w Kenhari.

236. Plan sangharamy.

kom klasztornym. Ugrupowane zazwyczaj w czworobok naokoło stupy i do niej zwrócone drzwiami tworzą ów typ budynków bardzo rozpowszechniony w Azji dzisiejszej (np. karawanseraje).

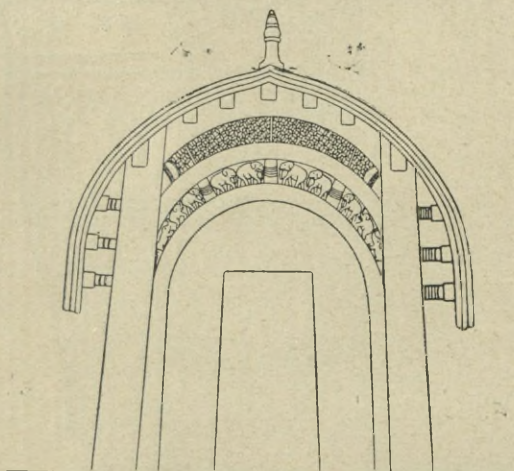
Wykuwano je niekiedy tak samo, jak i świątynie, w skałach, wówczas wejście tworzą podcienia, oparte na kolumnach, rodzaj werandy bardzo charakterystycznej, bo i do dziś dnia spotykanej

237. Posąg starożytny Buddy ze Sikri. Muz. w Lahorze.

prawie w każdym domu w Indjach (rys. 235). Rozrost zgromadzenia klasztornego powodował zwiększenie się liczby takich czworoboków, przylegających do siebie ścianami i komunikujących się

ze sobą. Czasem samo nagromadzenie relikwii w sąsiednich ze stupą viharach zmuszało mieszkańców do budowania coraz to nowych kompleksów budynków w kształcie, analogicznym do pierwszego. Tak powstał klasztor buddyjski — sangharama — szereg dziedzińców z viharami po bokach i ze stupą, mieszczącą się w dziedzińcu głównym honorowym. Reszta — wykończenie ze-

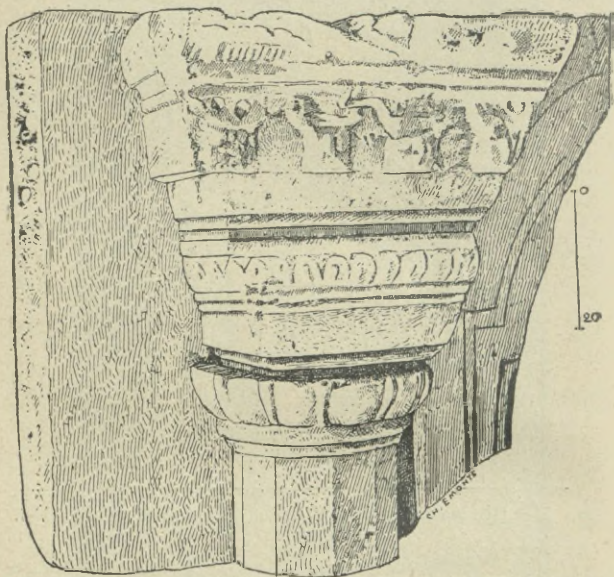

238. Łuk i wrota indyjskie. Wejście do groty „Lomas Rishi“ (Magadha).

wnętrznego budynku — pozostawiona została artystom, zwłaszcza rzeźbiarzom. Wogóle bowiem cała sztuka indyjska zawiera się w architekturze, inne zaś jej rodzaje, jak malarstwo oraz rzeźba, są traktowane dekoracyjnie i stanowią części sztuki architektonicznej. Otóż podczas, gdy typ i cha-

i tuziemne w sztuce buddyjskiej? Jakie formy budownictwa świeckiego i religijnego przejęła Azja cała z Indyi? Jaki był wpływ buddyzmu na sztukę chińską? Skąd się

rakter całej architektury buddyjskiej jest nawskroś miejscowy hinduski—dekoracye zewnętrzne wydają się przeważnie natchnione lub zapożyczone od sztuki obcej, greckiej i irańskiej. Typowym pod tym względem jest posąg Buddy z Sikri, w którym po za anatomiczną drobiazgowością w przedstawieniu ascety, żaden szczegół nie

239. Kapitel indo-dorycki z Kaszmiru.

zdradza indyjskiego pochodzenia (rys. 237). Element klasyczny, tak wybitny zarówno w stylu kolumny, jak i w kształcie figur, uległ jednak z biegiem czasu przez artystów zhinduszczeniu. Ci artyści sami zresztą wprowadzili do dekoracyi dużo motywów ze świata roślinnego i zwierzęcego miejscowego — nawet pewien

rodzaj kapitelu liściastego. Dochowana w ruinach albo fragmentach na obszarze Indyi północnych ta wczesna sztuka buddyjska znajduje jed-

240. Posąg chiński Buddy (Fo). Wys 0,50 m. Muz. Cernuschi.

241. Asceta buddyjski. Rzeźba chińska. Wys. 0,28 m. Muz. Cernuschi.

nak swe rozgałęzienia, mniej dotąd zbadane, we wszystkich częściach świata azyatyckiego. I zarówno chińskie pagody, jak dagaby na Ceylonie oraz czorteny tybeckie i suburghany mongolskie, kształtem swym wskazują, że te ludy przejęły nie tylko religię, ale i natchnienie artystyczne z Indyi. Zwłaszcza na sztukę chińską buddyzm oddziałał nadzwyczaj ożywczo, a rzeźba chińska po raz pierwszy nabrała w przedstawieniu postaci ludzkich nieznanego jej dotychczas realizmu i siły w wyrazie zewnętrznym uczuć i stanów duszy—cech, jakimi się odznaczają posagi, na przykład, samego Buddy (po chińsku Fo) oraz ascetów i świętych.

§ 22. ŁĄD AMERYKI PÓŁNOCNEJ I POŁUDNIOWEJ I RASA AMERINDÓW.

Odkryty zaledwo przed czterystu laty łąd Ameryki zwiemy Nowym Światem, chociaż zarówno jego budowa geologiczna, jak i ślady

mieszkań ludzkich, są tutaj tak samo dawne, jak w starym świecie Eurazji, czyli Europy i Azji. Nazwa więc Nowy Świat oznacza tylko, że był on długo nieznany mieszkańcom starego świata, a nie, że później rozpoczynał swój rozwój i życie. Będąc odcięty i izolowany z dwóch stron oceanem Spokojnym i Atlantyckim od wschodniej półkuli, ląd zachodni od czasów niepamiętnych rozwijał się całkiem samodzielnie i na własnych podstawach. Pomimo zbieżnych tu i tam objawów niektórych form życia ludzkiego, niema żadnych śladów styczności i współoddziaływania cywilizacji starego świata na Nowy, chociaż nie jest niemożliwe, że już przed Kolumbem wyprawy Wikingów z zachodu przez ocean Atlantycki (domniemana wyprawa Normanów pod wodzą Eryka Czerwonego, w r. 938), tak samo jak ze wschodu dżonki chińskie przez cieśninę Behringa docierały do Ameryki. Ale historia o nich nic nie wie. Za odcięciem tem lądu Ameryki od reszty świata w ciągu nieokreślenie długiego okresu czasu przemawia także i typ mieszkańców, który zachował się jeden i ten sam wszędzie na olbrzymiej przestrzeni Ameryki północnej i południowej, obejmującej sto kilkadziesiąt stopni szerokości geograficznej. Jestto rasa Indyan, tak nazwana przez pierwotnych odkrywców Hiszpanów, lub rasa Amerykanów; stąd pochodzi jej dzisiejsza nazwa skrócona Amerindów. Cechy jej fizyczne są: kolor skóry brunatny wszystkich odcieni od ciemnego brązu aż do żółto-oliwnego (nigdy czerwony, stąd niewłaściwa nazwa czerwonoskórych), włosy ciemne, długie i gładkie, oczy małe, nigdy skoś-

---

wzięła nazwa Nowego Świata i co ona oznacza? Jaki powód odcięcia starego świata od nowego, i jakie jego następstwa dla cywilizacji? Jaki był rozwój rasowy

ne, nos orli i wzrost od niskiego i średniego do wysokiego. Żadnej przymieszki krwi białej albo czarnej z okresu przed najściem Europejczyków nie znajdowano u Amerindów, stąd powszechnie przyjmuje się krajowców Ameryki za tuziemców. Nowsze jednak badania skłonne są raczej dopatrywać się dwóch wędrowek ludów do Ameryki: jednej—białych długogłowców z Europy (dzisiejsi

242. Typy Andeańczyków. Krajowcy Kweczua (Quechua) z okolic Cuzco (połud. Peru).

Botokudzi, Fuedżijczycy i t. p.), drugiej—żółtych krótkogłowców z Azji. Ten ostatni typ przeważa na wybrzeżu Pacyfiku od półwyspu Alaski aż po Chile (Czili). Ale obydwie te wędrowki są tak starożytne, że sięgają czasów, kiedy ląd europejski był połączony jeszcze z Ameryką (drogą na wyspy Farroe, Islandyę i Grenlandyę), i kiedy Europę

---

mieszkańców Ameryki? Co to jest rasa Amerindów, i od kogo ona pochodzi? Jak dawny jest przedział pomiędzy

i Azyę zamieszkiwały inne, aniżeli dzisiaj, rasy żółta i biała, które były przodkami dzisiejszych Europejczyków i Azyatów (t. zw. Proto-europejczycy i Proto-azyaci). Nawet języki mieszkańców Ameryki rozwinęły się zupełnie odmiennie od języków starego świata. Pod względem budowy swej tworzą one grupę, t. zw. polisyntetyczną albo holofrastyczną. Cechą ich jest ani fleksya, ani przydawka, lecz łączenie paru wyrazów w jeden, przyczem mowa dąży do zawarcia całej myśli lub, po naszymu, zdania w jednym wyrazie. Stąd wyrazy są nieraz bardzo długie, a różnice między poszczególnymi narzeczami tak wielkie, jak u nas między rodzinami lub grupami języków. Tych ostatnich jest nieraz na małej przestrzeni ogromna liczba (zwłaszcza w Kalifornii, która pod względem mnogości i różnaitości narzeczy odgrywa tę samą rolę w Ameryce, co u nas Kaukaz). Ale nietylko pod względem językowym Ameryka jest silnie zróżnicowaną. Rozciągnięte na olbrzymiej przestrzeni dwóch półkul, północnej i południowej, ludy Amerindów mniej miały ze sobą styczności, aniżeli ludy starego świata. Stąd różne są stopnie ich rozwoju umysłowego i społecznego, przyczem niektóre z tych ludów w chwili odkrycia Ameryki stały już na tej wysokości, którą zwiemy cywilizacją. Cywilizacja ta ciąży do oceanu Spokojnego, i dla tego można ją nazwać cywilizacją Pacyfiku. Tutaj na olbrzymiej przestrzeni 70° z północy na południe (blizko 8 tys. km.) rozsiane są do dziś dnia ruiny budowli

---

mieszkańcami starego a nowego świata? Jaka jest różnica językowa? Jaka jest budowa polisyntetyczna języków? Jakie są różnice językowe, cywilizacyjne Amerindów? Gdzie ślady cywilizacji, i jaki jej obszar? Co to jest cywilizacja Amerindów, i dlaczego odnosi się ją do obszaru Pacyfiku? Jaki jest najstarszy typ zabytków

i pomników z kamienia, jedne sporadycznie, inne tworząc całe miasta lub osady. Niektóre z nich były zamieszkałe już w chwili najazdu Europejczyków, innych czas powstania może być cofnięty zaledwo na 4 — 5 wieków wstecz, ale okres rozwoju, poprzedzający ich wygląd ostateczny, jest zupełnie nieokreślony. Te zabytki zarówno pod względem form swoich, jak i materiału, stanowią zupełnie typ odmienny, nieznanym innym częściom świata, i składają się na właściwy rodzaj cywilizacji starożytnych Amerindów.

§ 23. MIESZKAŃCY OKOPOWI I SKALNI.

Najprostszy typ zabytków mieszkalnych Ameryki półn. stanowią t. zw. okopy. Są to wzgórza sztuczne (telle) najrozmaitszej wysokości od kilku do kilkudziesięciu metrów, o kształtach regularnych: stożkowych, okrągłych, kwadratowych i owalnych lub też dziwacznych w postaci zwierząt: jaszczurek, czapli, żabek lub węzów, niekiedy otoczone takim samym wałem. Najwięcej ich jest w dolinie Ohio i niektórych częściach kotliny Mississipi, gdzie liczbę ich podają na dziesiątki tysięcy. Niektóre z tych okopów ciągną się na przestrzeni półtora kilometra, przyczem pojedyncze kopce rozsypane są na 15 *km* w okolicy. Całe miasta, jak na przykład St. Louis, powstały na tych sztucznych wzgórzach, splantowanych lub zniwelowanych. Czas ich powstania jest różny. Są między nimi bardzo starożytne; ale pewne jest, że niektóre z nich datują się z czasów po odkryciu Ameryki. Znajdowano w nich rozmaite przedmioty nawet nie

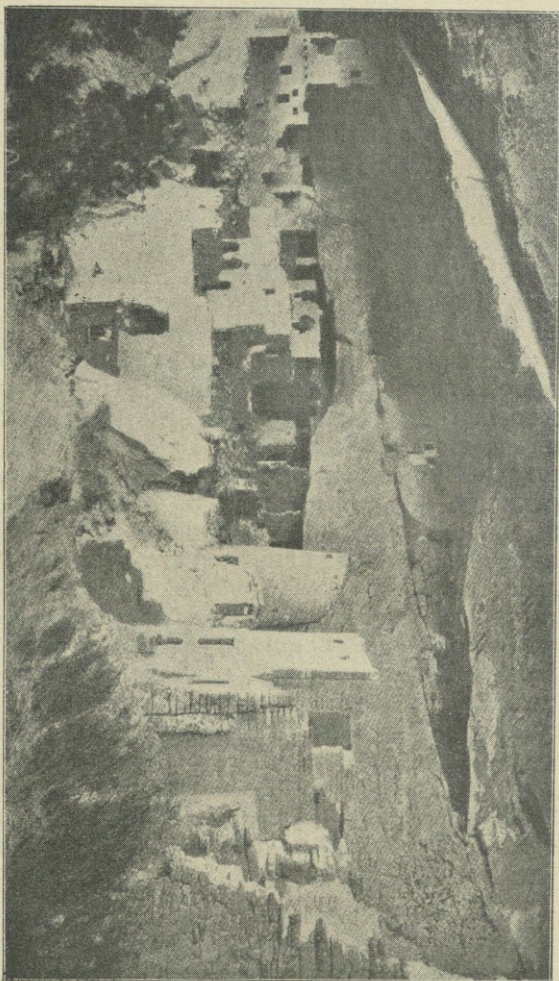
---

budowlanych w północnej Ameryce? Co to są mieszkania okopowe? ich kształt? rozmiary i rozmieszczenie? Kto byli ich mieszkańcy i jaki stopień ich kultury? Jak przystosowało się budownictwo okopowe na południo-

amerykańskiego pochodzenia; bronzu ani żelaza w nich nie spotyka się. Te kopce służyły za osady, fortece i grobowce mieszkańcom równinnych preryi. Są to niezawodnie przodkowie dzisiejszych t. zw. czerwonoskórych. Ten sam sposób osadnictwa spotyka się i dalej na południowy zachód. Tutaj jednak przystosował się on do odmiennych warunków klimatu i gleby. Na suchych wyżynach Nowego Meksyku i Arizony, między środkowym biegiem rz. Gila (Żyła) i Pecos (Pekos), miejsce owych sztucznych okopów ziemnych zajęły takie same budowle kamienne. Niektóre z nich wznoszą się na płaskich wyżynach, t. zw. stołach (mesas). Tworzą one cały kompleks domostw, t. zw. pueblos, składających się z komnat czworokątnych (estufas) i sal, miejsc zebrania starszyny, zarazem świątyni (kivas). Komnaty te, które przylegają do siebie, są jedno lub kilkupiętrowe, przyczem jedna komnata wznosi się nad drugą w kształcie piramidy, albo schodów, tak jednak, że tylna ściana pada zawsze prostopadle. Dachy są płaskie i mają otwór, służący zarazem za wyjście. Bardziej na północ w stanie Utah i Colorado, między górami Skalistymi a Sierra Nevada kalifornijską tam, gdzie potężne dopływy rzeki Colorado tworzą głębokie jary (kanjony), spotyka się podobny rodzaj mieszkań w skałach. Są to także same pueblos, jedynie wyłobione w piaskowcu. Znajdują się tutaj całe miasta z czworobocznymi wieżami, podziemnymi kuzarniami, świątyniami i pałacami, jak słynne Mesa Verde w kanjonie, który wyłobiliła rzeka Mancos.

---

wym zachodzie? Jaki jest układ pueblos? Kto je zamieszkiwał? Jakie ich przeznaczenie? Jak się architektura przystosowała do życia w kanjonach? Co to są domy skalne? Na jakim stopniu rozwoju są ich mieszkań-

243. Pałac skalny w Mesa Verde.

Mieszkańcy tych okolic, których potomkami są dzisiejsi Indianie Pueblo, znajdowali się na stopie życia rolniczego i utrzymywali szeroki system irygacyjny, na którego ślady natrafiono dopiero w połowie zeszłego stulecia. Zresztą rzeka Colorado przy ujściu do zatoki kalifornijskiej tworzy deltę, która pod względem urodzajności nie ustępuje w niczem delcie Eufratu lub Nilu. Te właśnie miasta skalne i domy kamienne (pueblos) tworzą właściwe przejście od systemu okopów do wielkich piramid na wyżynie właściwego Meksyku, chociaż związek między krajowcami Pueblo i Gór Skalistych a mieszkańcami Meksyku nie jest określony, a odległość jednej cywilizacji od drugiej jest znacznie większa, jak w świecie starożytnym pomiędzy doliną Nilu a Eufratu, bo wynosi przeszło 1600 *km*.

§ 24. STAROŻYTNY MEKSYK. TOLTEKOWIE I AZTEKOWIE.

Ameryka Środkowa ze swą seryą wielkich jezior tworzy olbrzymią płaszczyznę, t. zw. Anahuac (Anahuak), czyli „kraj w sąsiedztwie wód“, na której leży dzisiejszy Meksyk. Jestto obszar naogół suchy i pustylny; za to tam, gdzie jest przerżnięty dolinami i zroszony wodami rzek, przedstawia kraj bogaty, produkujący bawełnę, agawe—roślinę, która odgrywa w Ameryce Środkowej taką samą rolę, co na wybrzeżach Afryki palma daktylowa, lub w krajach śródziemnomorskich oliwka. Klimat na wyżynie jest zdrowy; na wybrzeżach tropikalny i malaryczny. Bogac-

---

cy? Jakie jest przejście od budowli wzgórz i puebls do piramid Meksyku? Jakie jest położenie Meksyku? Jaka wyżyna? gleba? klimat? Kto byli starożytni mieszkańcy Toltekowie? Kto był cywilizatorem Meksyku? Jakie

two mineralse Meksyka, jak: złoto, srebro, miedź i t. p., znane jest do dziś dnia, i ono też w pierwszym rzędzie ściągnęło najazd Europejczyków. Hiszpanie w chwili przybycia do Meksyka znaleźli tam rolnictwo i przemysł w stanie kwitnącym, system prawny i polityczny zorganizowany, liczne armie i potężne fortece, a nadewszystko pomniki budowlane tak wspaniałe, jakich nie spotykali u siebie w domu na starym lądzie, a które pomimo częściowego zburzenia przez najeźdźców przetrwały do dziś dnia i wzbudzają podziw swoim ogromem. Tu było państwo Azteków ze stolicą Tenochtitlan (dzisiejszy Meksyk), założoną w r. 1325. Ci Aztekowie, lud biedny i dziki, lecz wojowniczy, byli właściwie tylko przybyszami z północy, którzy nałożyli swe jarzmo na Tolteków, lud zagadkowy i ciemny, którego panowanie miało się rozciągać niegdyś od Atlantyku aż po Pacyfik, a którego centrem osiedlenia było m. Tepic (Tepic) nad oceanem, chociaż stolica właściwa Tollan albo Tula leżała w odległości 80 km na północ od dzisiejszego Meksyku. Jeżeli potwierdzą się ostatnie odkrycia wykopaliskowe (statuetka z gliny siedm cali wysoka, 3 i pół cala objętości—typ człowieka o skośnych oczach obok szkieletu czysto mongolskiego typu), to pochodzenie, tego zagadkowego ludu trzeba będzie wywodzić z Azyi (może z Chin). Ten to lud był twórcą właściwym cywilizacji Meksyku, której początek przypisywano bohaterowi legendy i zarazem bóstwu Quetzalcohuatl. Był to bóg atmosfery. Legenda wywodzi go z północy i przedstawia, jako odmiennej rasy brodą, jak u białych. Był on świętym, prawodawcą i nauczycielem swego ludu, pośród które-

---

bóstwo główne atmosferyczne, i jakie doń są przywiązane legendy? Jakie są pomniki? Co to są teocalli? Jaki kształt

go żył lat 20, poczem zginął w wodach wschodu, zostawiając po sobie przepowiednie, że stamtąd wyjdzie rasa ludzi tak samo, jak on, białych, brodatych, która będzie później panowała. Tej to przepowiedni Hiszpanie zawdzięczali łatwość podboju kraju, gdyż Montezuma, ostatni król Azteków, przyjął ich najazd, jako przeznaczenie. Choć koniec Tolteków datuje się na 4 do 5 wieków przed najazdem Hiszpanów, przecież wszystkie wynalazki, cała wiedza, zwłaszcza astronomiczna, i religia Meksyku wywodzi się od tego nieznanego ludu. Im też dzisiejszy Meksyk zawdzięcza najważniejszą część dochowanych budowli i pomników.

§ 25. TEOCALLI. RELIGIA I CYWILIZACYA MEKSYKU.

Toltekowie pozostawili po sobie piramidy, które ogromem swoim mogą rywalizować z piramidami Egiptu, chociaż w odróżnianiu od tych ostatnich nie są to grobowce, lecz świątynie. Piramida taka spoczywa na podłużnej lub kwadratowej podstawie i tarasami wznosi się do góry; wierzchołek jej bywa ścięty, i na szczytowej platformie znajduje się świątynia, t. zw. teocalli czyli dom boży. Piramida Huitzilopochtli, głównego boga Azteków, który był zarazem bogiem wojny, wznosiła się na olbrzymim placu, położonym w środku dzisiejszego Meksyku; była otoczona wałem, t. zw. wężowym z powodu ozdabiających go rzeźb; podstawa jej mierzyła 360 stóp kw., a wierzchołek 70 stóp; składała się zaś z 5 tarasów i ze 113 stopni. Świątynia na jej szczycie w kształcie wieży trójkątowej mieściła wyobrażenia bogów, oraz stoły ofiarne. Tu był posąg potworny 8 i pół

---

piramid oraz ich przeznaczenie? Jaka orientacya astronomiczna? Jaki był kalendarz meksykański? Jakie roz-

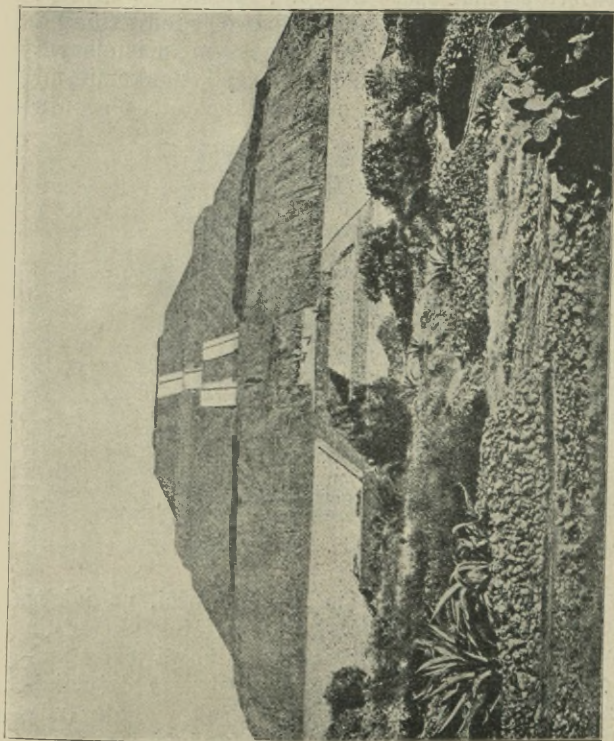
stopy wysoki z trachitu bogini Coatlique, której głowa i ręce są splecione z węzłów oraz szaty obszyte węzami, odkopany na tymże placu i takież stół ofiarny bogato rzeźbiony, na którym

244. Coatlique, bogini Azteków.

zabijano zwierzęta, a nawet ludzi (jeńców wojennych); serce z nich wyrwane składano w ofierze bogu wojny, podczas gdy ciało było oddawane na pożarcie zwycięzcy i jego rodzinie (kanni-

balizm). Aztekowie bowiem był to lud wojowniczy i okrutny, w przeciwieństwie do Tolteków, których bóg atmosfery Quetzacoatl zakazywał ofiar ludzkich i zastępował ich kwiatami i płodami natury. Ślady kannibalizmu przetrwały do końca

245. Piramida (teocalli) Tolteków w Teotihuacan w kotlinie Meksyku.

w religii Azteków, chociaż mieli oni pojęcie o jednym bogu, wyższym nad wszystkich innych. Szczególniej czczono słońce. Także i piramidy niektóre, jak Teotihuacan, były ściśle oryento-

wane według kierunku stron świata. Wiedza bowiem astronomiczna Tolteków i Azteków stała na bardzo wysokim stopniu rozwoju. Określali oni czas górowania słońca przy pomocy gnomona, a słynny „kamień słoneczny“, jaki się dochował, zawiera podział czasu na dni, miesiące i okresy, przyczem pomyłka wynosi zaledwo jeden dzień na tysiąc lat w porównaniu z naszym dzisiejszym kalendarzem gregoryańskim. Byli znakomitymi metallurgistami, a w sztuce tkackiej, pleceni

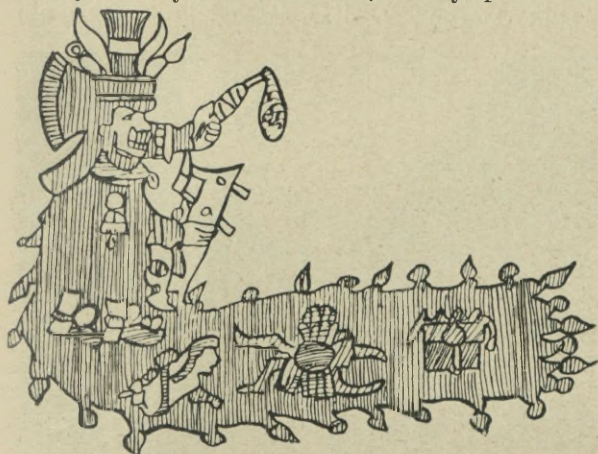
246 „Kamień słoneczny“. Kalendarz Azteków. Muz. w Meksyku.

włókien, dosięgli stopnia doskonałości, na jakim do dziś dnia jedni tylko krajowcy Meksyku stoją w całym świecie. Rzeźba ich pomnikowa jest z jednolitych bloków kamienia, co jest tem dziwniejsze, że Aztekowie i Toltekowie, jak wogóle ludy Ameryki, nie znali żelaza, i narzędzia ich pracy były także z kamienia, piasek zaś służył do wygładzania i polerowania. Ściany budynków są

---

winęły się rodzaje sztuki? Jaki rodzaj pisma obrazowego? Jaki materiał piśmienny? Jaka legenda o potopie?

pokryte ornamentem geometrycznym, niekiedy hieroglifami, dotąd nieodecyfrowanymi. Ludy bowiem starożytne Ameryki Środkowej posiadały swoje własne pismo i nawet materiał własny pisarski, na który złożył się całkiem oryginalny papier, wyrabiany z włókien rośliny agawe. Ów papier, zwijany w rulon na kształt wachlarza i kładziony między dwie deseczki, tworzył prawdziwe

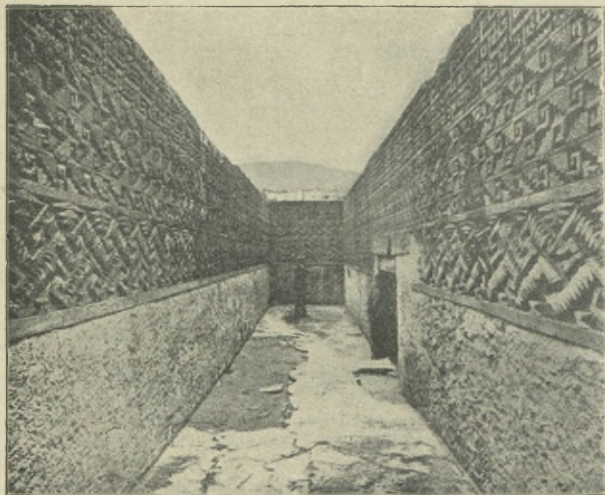

247. Bóstwo Cyalchitlique i legenda o potopie. Pismo obrazowe Azteków. Kodeks watykański.

kodeksy krajowców, przechowane do dziś dnia. W jednym z nich nawet jest przedstawiona legenda o potopie, który według Tolteków miał być zesłany przez boga deszczu albo boga morza i rzek Cyalchitlique w 4 tysiące lat po stworzeniu świata, a na 17 tys. lat przed erą Chrystusową. Ale pismo to starożytne, t. zw. katunciczne, składa się właściwie z samych obrazów (rodzaj rebusa) i nie doszło nigdy do przedstawienia za pomocą jednych i tych samych znaków właściwych zgłosek, tem mniej zaś liter (dźwięków).

§ 26. LUDY YUCATAN I CHIAPAS. CYWILIZACYA
MAYÓW I QUICHE.

W gęstych tropikalnych lasach półwyspu Yucatan przechowały się zabytki cywilizacji, które natura sama ukryła lepiej przed okiem zdobywców i bardziej ustrzegła od zniszczenia, aniżeli na wyżynie Anahuac. Najstynniejsze z nich są ruiny w Chichen Itza. Składają się na nie

248. Ruiny w Mitla (połud. Meksyk).

fasady rzeźbione pałaców, takie same piramidy, czasem z cegły, najczęściej z kamienia ciosanego ze świątynią na szczycie, jak na wyżynie Meksyku; takie same schody, przedsionki i kaplice, wewnątrz ołtarze, słupy i stoły ofiarne. Na szcze-

---

Jaki charakter półwyspu Yucatan, i jakie są jego zabytki? Z jakiego czasu i do kogo odnoszą się? Co to jest

gólną uwagę zasługuje osobny rodzaj budynków, stanowiących podłużne galerie z drzwiami wychodzącymi na dziedziniec, do którego w czworo-

249. Słup kamienny rzeźbiony z napisami hieroglificznymi w Quirigua (Gwatemala). Wys. 20 stóp

bok przylegają komnaty, zamknięte ogrodzeniem. Ruiny te dziś są opuszczone, albo zajęte przez półdzikich krajowców na mieszkanie. W mo-

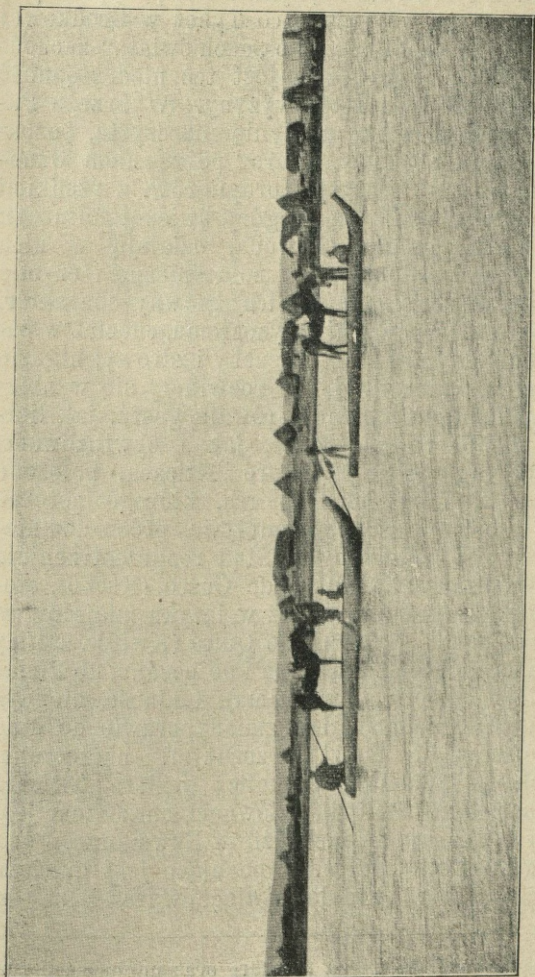
mencie najazdu Hiszpanie zastali tu lud Maya, którego cywilizacja jest równie starożytna, jak Tolteków. Temi samymi ruinami są zasiane południowo-wschodnie strony Meksyku Oaxaca, Chiapas i Tabasco (ruiny w Palenque). Niżej ku południowi, w republikach Honduras i Guatemala aż po przesmyk panamski, są ruiny tego samego charakteru, co i Maya, pozostałości cywilizacji ludu Quiche (Kwicze) w momencie podboju. Szczególniej w Quirigua w Guatemali, na granicy Honduras, napotyka się słupy rzeźbione, pokryte hieroglifami, figury ludzi i zwierząt, także pałace i świątynie, pokryte płaskorzeźbami i napisami. Te ruiny, mało dotychczas zbadane, których znaczna część jest jeszcze zupełnie zakryta przed okiem badaczy, mówią o jednolitej niegdyś cywilizacji zarówno ludów Quiche, Maya, jak i na wyżynie Anahuac. Ale obok tej starożytnej cywilizacji Ameryki Środkowej stoi całkiem odrębna, bo oddzielona od niej przestrzenią paru tysięcy kilometrów, cywilizacja ludów górskich Ameryki południowej, Andeańczyków i ich ostatnich władców czyli Inków.

§ 27. WYŻYNA AND I LUDY STAROŻYTNE ANDEAŃCZYKÓW.

Ameryka południowa przedstawia tę samą osobliwość pod względem budowy pionowej, co i Środkowa Azja. I tutaj są góry Kordyliery, na podobieństwo Himalajów położone pod zwrotnikami i pokryte wiecznym śniegiem; takie same wyżyny, smutne, płaskie i pustynne, spadające ta-

---

cywilizacja Mayów? Jakie są ludy Guatemali i Honduras? Jaki związek między cywilizacją krajów Maya, Quichua i Anahuac? Jakie są cechy charakterystyczne gór i wyżyn Ameryki południowej? Gdzie ośrodek życia staro-

250. Jezioro Titicaca. Łodzie i wsie krajowców.

rasami. Pośród nich wyżyna Peru pod pewnymi względami jest to samo, co Tybet w Środkowej Azji, kraj pustyni i gór albo „dach świata“ zachodniej półkuli. Taka sama jest też niedostępność i odcięcie od świata tej wyżyny. Wybrzeże Pacyfiku stanowi także pustynię piaszczystą, pozbawioną zatok i portów. Zaraz po za niem wznoszą się strome szczyty Kordylierów, z rzadkimi tylko przejściami. Są to góry świeżej formacji; dwa żywioły: ogień i woda, działają w nich ustawicznie, podobnie, jak pola śnieżne i czynne kratery składają się na ich główny charakter. Jednak dzięki położeniu wysokiemu, chociaż w pasie tropikalnym, klimat tu suchy i zdrowy; nigdzie też bardziej, jak tutaj, nie rozwinęły się w Ameryce południowej ludność równie gęsta, jak liczna i życie, równie bujne, jak i cywilizowane. Ośrodkiem jego jest jezioro Titicaca, położone 3854 m nad poziomem morza, którego potężne wody nie mają żadnego odpływu, prócz domniemanych ujść podziemnych. Stąd rozprzestrzeniała się cywilizacya: na północ do Cuzco (Kucko), stolicy Inków (który to wyraz w języku miejscowym oznacza pępek świata), i do Quito (Kwito), stolicy Ekwadoru, chociaż schodziła i do oceanu, do Rimac (dzisiejszej stolicy Peru Lima). Ludność, niegdyś gęsta, utrzymała się bez zmiany prawie do dnia dzisiejszego i mówi rozmaitymi narzeczeniami; z nich na południu, w okolicy jeziora Titicaca i w sąsiedniej Boliwii, głównem narzeczem jest język Aymarów, na zachodzie w Ekwadorze, Peru, Boliwii i Chile narzecze panujące jest quichua, (kwiczua), które też dało najwięcej wyrazów na ter-

---

żytnego? Jakie narzecza prastare oraz miejsce ich rozprzestrzenienia? Jakie główne zajęcie mieszkańców? Jaka uprawa ziemi? środki komunikacyi? Czemu się od-

miny, zapożyczone przez Europejczyków, (jak: lama, pampa, kondor, guano, china i t. p.). Ci mieszkańcy And czyli Andeańczycy, w okresie najazdu Hiszpanów, tworzyli potężne państwo pod rządami swego władcy, którego oficjalny tytuł Inka oznaczał „syna słońca”. Trudnili się oni głównie rolnictwem, chociaż zboża, wcale nie znano, podobnie jak nie używano wozów, a jedynym zwierzęciem pociągowym była lama, na którą częściowo polowano, częściowo hodowano zaś ją dla wełny. Do tego sposobu komunikacji były dostosowane i drogi, które i do dziś dnia spełniają swoje przeznaczenie, a które pierwsi zdobywcy porównywali nieco przesadnie do dróg rzymskich. Drogi te wraz z mostami i zajazdami są to przeważnie ścieżki dla przejścia lam: jedne z nich biegną szczytami, inne doliną wzdłuż pasma Kordylierów. Wskazują one jednak na doskonałą organizację państwa Inków.

§ 28. ORGANIZACYA SPOŁECZNA I PAŃSTWOWA INKÓW. RELIGIA I POMNIKI.

Ustrój społeczny starożytnych mieszkańców Peru był zorganizowany na zasadach socjalistycznych. Cała ludność była podzielona na klasy według wieku. Z tych najważniejsza klasa, t. zw. puric, obejmowała ludność między 28 a 50 r. życia. Stosownie do przynależności klasowej rozkładały się prawa i obowiązki mieszkańców. Każdy po dojściu do pełnoletności otrzymywał swój udział w ziemi, t. zw. tupu, ale ziemi tej nie wolno mu było sprzedawać ani darowywać, a po śmierci przechodziła ona napowrót na włas-

---

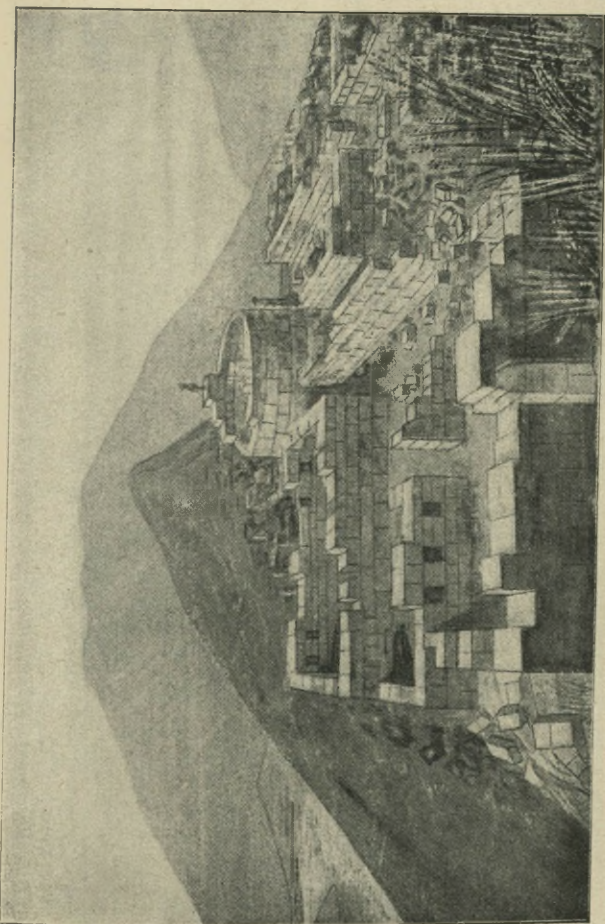
znacza ustrój społeczny Inków? Jaki system gospodarczy? podział na klasy? prawo własności? Jaki był ustrój rodowy i na czem się opierał? Co to są huacas? Jaki

ność państwa. Także i skarby mineralne, jak kruszce, złoto, guano (produkt specjalny dla uprawy roli), były wspólną własnością. Produkty pracy były dzielone na trzy części: jedna z nich szła na rzecz króla Inki, druga na rzecz kościoła (huaca), trzecia na rzecz ludu (huaccha). Rolnictwo uchodziło za święte zajęcie, i sam Inka zaorywał corocznie święty obwód własnymi rękoma podobnie, jak cesarz chiński. Zresztą ludność dzieliła się na rody (ayllas), przyczem każdy ród miał osobny przedmiot czci, godło swego przodka, czasem mumię jego (huacas). Zmarłych bowiem starożytni Peruwiańczycy grzebali i przechowywali sztucznie na kształt mumii w grobach, albo na jeziorze w wieżach (chulpas), albo, jak w Quito, w kopcach (tola). Ród Inków miał za wyobrażenie swego kultu—huaca—słońce. Religia bowiem Inków tak samo, jak Azteków, polegała szczególnie na czci ciał niebieskich, co się łatwo tłumaczy ścisłym związkiem zajęć rolniczych z porami roku. Uroczystości religijne ściśle też odpowiadały zmianom wysokości słońca (górowaniu jego lub dołowaniu), i na każdy miesiąc, których było 12, przypadało osobne święto. Na cześć też słońca stawiano słupy kamienne podobnie, jak w Egipcie, obeliski. Takim był w świątyni Pisac słynny słup Intihuatana, co oznacza w języku quichua „tron słońca“, albo schronisko promieni słonecznych. Słup ten istnieje do dziś dnia, na szczycie wieży pośród szczątków fortecy, która z wierzchołków And broniała niegdyś wejścia z doliny Amazonki do środka państwa Inków. Był to w gruncie rzeczy przyrząd astronomiczny. O samym założycielu

---

stosunek do zmarłych? Gdzie i jak ich grzebano? Jaki był huaca rodu Inków? Na czym polega religia słońca? Jakie były jego wyobrażenia? Gdzie pozostały resztki

dynastyi Inków, pierwszym Inku i cywilizatorze Peru, legenda opowiada, że był zrodzony

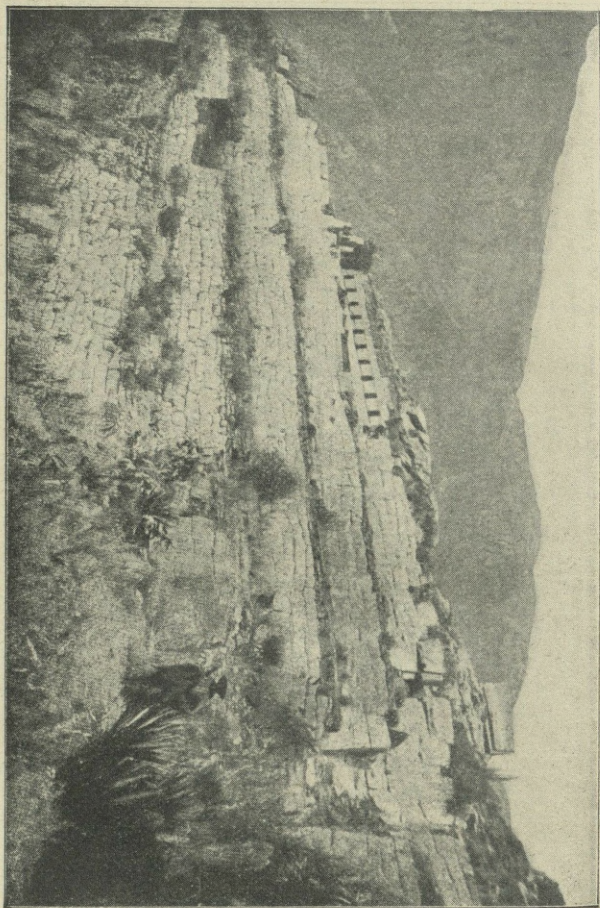

251. „Tron słońca”, Ruiny Intihuatana i Pisac (połud. Peru).

z kobiety Mama Huaca i z ojca słońca w grocie na jednej z wysp jeziora Titicaca, i że zaraz po

urodzeniu oddawały mu cześć siostry i matka. Małżeństwo też Inkowie zawsze zawierali tylko

252. Forteca Inków w Ollantaytambo (połud. Peru).

w rodzinie z własnymi siostrami. Ów pierwszy Inka zwał się Manco Capac czyli „wszechmocne dziecko“,

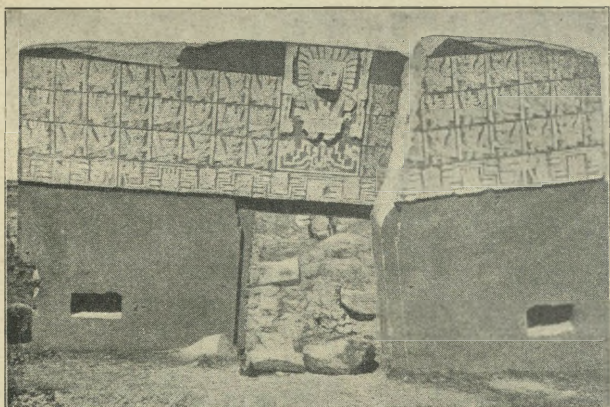
i czasy jego panowania odnoszono do IX w. Jakoż istotnie cywilizacja Inków wywodzi się z nad

253. Posąg monolitowy i ruiny Tiahuanaco (Boliwia).

brzegów tego jeziora, i pomniki tam znajduwane (Aymarów) są o 4 albo 5 wieków wcześniejsze

od pomników Inków. Tutaj na szczytach Kordylierów dochowały się fortece zbudowane tarasowato o murach cyklopicznych z szeregiem charakterystycznych nyz trapezoidalnych w ścianach, jak forteca Ollantaytambo w południowym Peru. W bliskości południowego końca tegoż jeziora w Boliwii pośród ludu Aymarów leżą ruiny miasta Tiahuanaco, niewątpliwie pochodzące z okresu przed Inkami, a więc z przed w. IX po Chr.

254. Oddrzwia cyklopiczne w Tiahuanaco (Boliwia).

Stoją tu wielkie słupy monolityczne rzeźbione, które co do rozmiarów mogą być porównane jedynie z obeliskami egipskimi, także posągi, rozmiarami dwukrotnie przewyższające wzrost ludzki. Lecz najznakomitszym pomnikiem tej starożytnej cywilizacji są oddrzwia, złożone z ciosów kamienia. Poprzeczny górny kamień stanowi rodzaj

świątyni słonecznej? Jaka rolę odgrywały obliczenia astronomiczne w życiu mieszkańców? Jaki system budowa-

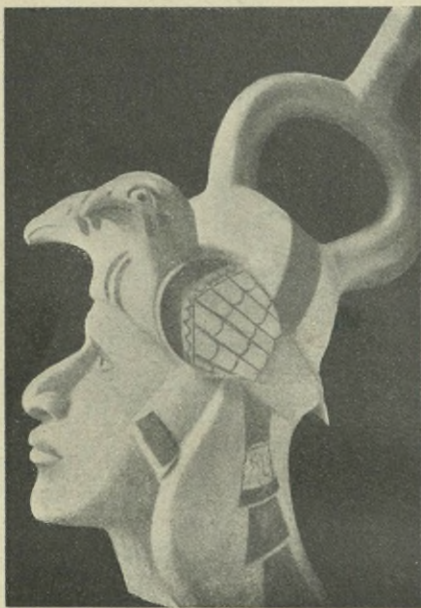
fryzu, ozdobionego płaskorzeźbami. Środek przedstawia jakąś figurę, trzymającą w obydwu rękach berła, zakończone łbami tygrysa i kondora. Na około niej symetrycznie ugrupowane są inne, mniejsze figury, z których jedne mają kształty ludzkie, inne pomieszane ze zwierzęcymi, jak głową kondora; niektóre mają koronę na głowie i dzierżą berło w ręku. Uzupełnia te postacie ludzkie i fantastyczne ornament geometryczny. Postać centralna tego fryzu ma wyobrażać bóstwo starożytne ludu Aymarów Huiracocha lub Viracocha, boga morza i wód na podobieństwo sumirskiego

255a. Naczynie gliniane (huaca) z grobowców w dolinie Chicama (wybrzeże Peru) z okresu przed Inkami. Strona licowa.

Oannes. Ów Viracocha, „bóg nieznany“, czczony był także i przez Inków. Inne jego imię Pachacamac (Paczakamak) oznacza „tego, co daje życie całemu światu“. Dochował się hymn do niego w narzeczu quichua, który wskazuje na pojęcia wyższe bóstwa u Inków, aniżeli zwykle przyrodnicze. Dwa

miasta na wybrzeżu, Rimac i Pachacama, miały zarazem świątynie, słynące z wyroczni. Tutaj mieszkał lud rasowo i językowo ten sam, co na wyżynie. Niedawne, bo w r. 1911 dokonane wykopaliska w dolinie Chicama w pobliżu Trujila

235b. Naczynie gliniane (huaca) z grobowców w dolinie Chicama (wybrzeże Peru) z okresu przed Inkami. Profil.

na zachodnich stokach And, odkryły tutaj na wybrzeżu ślady cywilizacji w postaci wyrobów garncarskich bardzo starożytnej, bo sięgającej 5—10 tys. lat wstecz, chociaż cały ten teren czeka jeszcze na zbada-
nie. I te ludy Andeańczyków posiadały swoje pismo, ale innego rodzaju, aniżeli obrazowe. Jestto pismo t. zw. węzłowe dla tego, że składa się z węzłów różnej długości, grubości oraz zabarwienia. Służyło ono do zapamiętania dat, wypadków oraz liczb i naprowadza na analogiczny rodzaj pisma u Chińczyków. Dzieje Inków, chociaż nie posiadają żadnych pisemnych pomników są przekazane w r. 1572 przez Hiszpana Sarmiento

na zachodnich stokach And, odkryły tutaj na wybrzeżu ślady cywilizacji w postaci wyrobów garncarskich bardzo starożytnej, bo sięgającej 5—10 tys. lat wstecz, chociaż cały ten teren czeka jeszcze na zbada-
nie. I te ludy Andeańczyków posiadały swoje pismo, ale innego rodzaju, aniżeli obrazowe. Jestto pismo

t. zw. węzłowe dla tego, że składa się

na podstawie ustnej tradycyi członków rodu niegdyś panującego Inków, którego potomkowie żyją nawet jeszcze do dziś dnia.

§ 29. AUSTRALAZYA I RASY OCEANICZNE.

Cała przestrzeń oceanu na południowy wschód od Azji jest usiana wyspami, poczynając od Madagaskaru aż po t. zw. wyspę Wschodnią, w odległości 3200 *km* od Ameryki południowej położoną. Ten obszar wysp z największą pośród nich Nową Holandją lub Australią, która co do rozmiarów może stanowić piątą część świata, niedawno, bo ledwo przed trzema wiekami odkryty i do dziś dnia jeszcze całkowicie geograficznie niezbadany, nosił dawniej miano Oceanii, chociaż właściwsza nazwa jego, wprowadzona przez angielskiego uczonego Wallace'a, byłaby Australazya. Ten ostatni termin bowiem odpowiada podwójnej właściwości tego obszaru: naprzód wyspy jego stanowią przedłużenie południowe Azji, a powtóre grupują się około najznakomitszej z pośród nich, Australii. Ścisłejszy podział tego obszaru wypiarskiego wyróżnia w niem cztery główne grupy: Malaizję—wyspy między Azją a Australią położone, wraz z wyspami wielkimi na oceanie Indyjskim, jak Jawą, Sumatrą, Borneo, Filipinami; Mikronezję—grupę wysp na południowy wschód od Japonii i Chin, jak Maryańskie, Marszałkowskie i Karoliny. Resztę tego obszaru Pacyfiku stanowią dwie grupy: zachodnia—Melanezja i wschodnia—Polinezja. Wiele z tych wysp są utworami siły wulkanicznej, działającej ustawicznie na wybrze-

---

nia fortec? Jaka jest legendarna historia Inków? Skąd się wywodzi założyciel ich dynastyi? Jakie ruiny pozostały w okolicach jeziora Titicaca, i komu się je przypisuje? Jaka była cywilizacya na wybrzeżach i jak dawne

zach Pacyfiku. Jedne z nich świeżo podniosły się z głębi oceanu, inne wciąż jeszcze giną w nim i zapadają się. Pod względem geologicznym wyspy te przedstawiają i tę jeszcze jedną osobliwość, że wiele z pośród nich zawdzięcza swe powstanie pracy żyłatek (madriporów), które składają się na t. zw. ławy koralowe. Jeżeli wiatry, deszcze, prądy morskie naniosą w środek tych ław trochę ziemi i roślinności, to rodzi się tutaj życie. Są to jednak wyspy niskie, pozbawione wody i o roślinności skąpej. Czasem jednak takie ławy koralowe otoczą w kształcie wieńca stożek wulkanu czynnego lub wygasłego. Wtedy powstają wyspy wysokie, które pod względem urodzajności i bujnej roślinności rywalizować mogą z najwspanialszymi wyspami oceanu, jak Antyllami. Wszędzie na tych wyspach pod wpływem sąsiedztwa oceanu klimat jest łagodny, i jedyną porą roku jest wiosna. Rosną tutaj palmy i drzewa owocowe wszelkiego rodzaju, z nich najznakomitsze drzewo chlebowe, dochodzące 15—16 m wysokości, którego owoc posiada substancję mączastą odżywczą, nadającą się zarówno do natychmiastowego jedzenia, jak i do suszenia. Świat zwierzęcy jest natomiast o wiele uboższy. W ogólności w miarę oddalania się od wybrzeżów Azji ku południowi coraz bardziej daje się zauważyć ubytek fauny, zwłaszcza zwierząt ssących; natomiast zaznacza się przewaga form archaicznych pierwotnych, które, jak w Australii, składają się na zwierzęta osobliwe w rodzaju kanguru, ornithorynxa i t. p. Rasa ludzi na tych

---

są jej ślady? Jaki był rodzaj pisma? Co to jest pismo węglowe? i czyja jest najstarsza historia Inków? Który obszar świata najpóźniej odkryty? Jaka jego nazwa? Co oznacza Australazya? Jakie rozmieszczenie wysp i jakie

wyspach również nie spotyka się gdzieindziej. Są jej dwie główne odmiany: rasa ciemna—Melanezyjczycy, zwani także po malajsku Papuasi. i rasa brunatna—Polinezyjczycy. Trzecia rasa Malajczycy, prawie żółta, jest tylko odmianą rasy mongolskiej i zamieszkuje wyspy w przedłużeniu południowym Azji czyli Melaizyę. Melanezyjczycy, którzy uchodzą za pierwotnych mieszkańców wysp, są prawie czarni o płaskim nosie, grubych wargach i kręconych włosach, a więc ten sam typ, co Murzyni w Afryce, z którymi muszą być spokrewnieni. Ośrodkiem ich osiedlenia jest wyspa Nowej Gwinei. Polinezyjczycy, rasa brunatna, wysocy i proporcjonalnie zbudowani, mogą uchodzić za żywioł Pacyfiku najbardziej ucywilizowany. Dzielni żeglarze budują statki mieszczące po 200 ludzi, przedsiębiorali ongi znaczne podróże, oryentując się gwiazdami lub prądami morskimi. Mają swoje idoly, wysokie poczucie religii, bóstwo Tangaloo, które zowią „ojcem wszystkich bogów i twórcą wszech rzeczy“; uprawiają tak samo, jak niegdyś Aztekowie, kannibalizm religijny. Do nich należą Maorysi na Nowej Zelandyi, mieszkańcy wysp Samoa, Markizowych, Sandwickich i Tahityjczycy. Cywilizacya europejska zrazu zgubnie na nich oddziaływała tak, że pierwotnie byli na wymarciu; ci jednak, co ocaleli, wstąpili obecnie na drogę normalnego rozwoju europejskiego. Tych to właśnie Polinezyjczyków niektórzy uważają za gałęź rasy białej, która podobnie, jak Malajczycy, gałęź rasy żółtej, wywędrowała niegdyś z Azji drogą na Indo-Chiny i archipelag malajski (punkt wyjścia Sumatra) i zajęła

---

one tworzą grupy? Jaki podkład geologiczny większości wysp? Co to są atole? Jaki klimat? Jaka roślinność i świat zwierzęcy? Jaka ludność i jak dawno zamieszkała? Jakie są odmiany rasy wyspiarskiej? Jakie są

wyspy Pacyfiku aż po najdalszy wschodni kraniec, podczas gdy Malajczycy, typ mongolski, przybyły później, zajął kraniec zachodni. Melanezyjczycy, Papuasi i Australijczycy byłaby to więc ludność pierwotna, którą zastali przybysze, i z którą się pomieszali. Niektórzy widzą w tych pierwotnych mieszkańcach wysp szczątki archaicznej rasy, t. zw. Protomalajczyków. Ta wędrówka rasy białej południowa, jak i odpowiadająca jej północna z głębi Europy, poprzez Syberję, Mongolię, Koreę do Japonii, gdzie szczątkami typu białego są Ainosi, pierwotni mieszkańcy Japonii, przypadalaby w okresie bardzo wczesnym cywilizacji ludzkiej, t. zw. kamienia. Żadnego związku językowego między tą starożytną rasą białą a dzisiejszą niema. Przeciwnie, cała ludność oceanu Spokojnego i Indyjskiego, poczynając od Madagaskaru aż do wyspy Wschodniej, nawet Malajczycy, ma dziś typ językowy jednolity. Jestto język wielozgłoskowy, który tem się różni od jednozgłoskowego chińskiego, że wyrazy składają się z wielu, przeważnie zaś z dwóch zgłosek, i że podwajanie zgłoski warunkuje często zmianę znaczenia wyrazu. Otóż nawet tutaj na oceanie Spokojnym, na wyspach, poczynając od Wschodniej aż po Karoliny, na przestrzeni wielu tysięcy mil (na wyspach Pitcairn, Tahiti, Markizowych, Tonga lub Przyjacielskich, Karolinach, Maryańskich i Rozbójnickich) spotyka się pomniki megalityczne, których tuziemcy sami nie umieją określić pochodzenia, a których obecność długi czas, prawie do ostatnich dni, zaprzeczana a dziś stwierdzona

---

domniemane wędrówki ludów oceanicznych? Jaka domieszka typu żółtego i białego? Na jaki okres czasu przypadają wędrówki rasy białej? Jaki typ języka? Co to są języki wielozgłoskowe? Jakie są pomniki megaliti-

z całą pewnością, stanowi jedną z najciekawszych zagadek cywilizacji Pacyfiku.

§ 30. POMNIKI MEGALITYCZNE PACYFIKU.

Już pierwsi odkrywcy wysp Polinezyi, podróżnicy Cook i La Perouse, w drugiej połowie XVIII w. natrafili na wyspę Wschodnią albo Rapanui, leżącą na zachód od wybrzeża Peru i Chile, i opisali jej pomniki. Są to kolosalne posągi ludzkie, wyrzeźbione z szarej lawy trachitowej. Większość z nich stoi na platformie w obliczu oceanu, jakby w celu odstraszenia najeźdźców. Największy z nich dochodzi do wysokości 70 stóp, a niektóre z nich ważą do 250 tonn. Tutaj spotykają się także i ślady tarasów z kamieni megalitycznych oraz budowle, ozdobione płaskorzeźbą w postaci zwierząt lub ornamentem geometrycznym. Największe podobieństwo zabytki te zdradzają do rzeźb i pomników Aymarów w Peru, chociaż żadne środki komunikacyjne, nawet współczesne, nie wystarczyłyby na ich przewiezienie, i chociaż żadne stosunki między ludami Pacyfiku a Ameryki południowej, która leży w odległości 3200 km, historycznie nie są znane. Mieszkańcy tej wyspy są to Polinezyjczycy, którzy zachowali tradycję o swym przybyciu na dwóch łodziach: w jednej był król Hotu Metua, co oznacza w języku tuziemców „Wielodzietny ojciec“, i w drugiej — matka królów, którzy nazwali tę wyspę: „Te pito fenua“ czyli „kraj pośrodku morza“. Ale i oni nie wiedzą, przez kogo te pomniki były wzniesione. Takie same budowle megalityczne spotykają się i na

---

tyczne na wyspach Pacyfiku? Jaki charakter posągów rzeźbionych na wyspie Wschodniej? Jaki był ich cel i jaki stosunek do tych zabytków Polinezyjczyków? Jakie są budowle megalityczne na Karolinach? Z czym

256. Posągi monolityczne na wyspie Wschodniej.

przeciwnym krańcu Pacyfiku, w odległości 3600 *km* od Japonii w grupie wysp Karolińskich: na w. Lele cytadela o murach cyklopicznych, liczne kanały i przystanie morskie. Na drugiej wysepce Ponape, która nosi miano „Wenecji Pacyfiku“, budowle te są tem charakterystyczniejsze, że wzniesiono je na wodzie, nie na lądzie. Potężny wał z bloków bazaltowych 25 stóp długości i 8 stóp obwodu, na przestrzeni 4 *km* zabezpiecza od strony morza miasto, które jest rozłożone na wysepkach, także obwarowanych, w liczbie około 50 pośród lagunów; i tutaj są ślady fortecy, tarasów a nawet piramid z platformą na szczycie na podobieństwo meksykańskich teocalli. I Ponapejczycy, na podobieństwo Peruwiańczyków, oddają cześć duchom przodków (ani) w postaci zwierząt, drzew i ptaków, których ciała służą im za mieszkania (tan-waar) na podobieństwo peruwjańskich huacas, a imię starożytne króla czy dynastji Czau-te-leur niektórzy wywodzą od wyrazu „czau“, który oznacza króla i słońce. Budowniczymi tych murów według ich podań mieli być dwaj bracia Olo-Sipa i Olo-Sopa, przyczem, ten ostatni jest czczony pod postacią pewnej ryby (kital), która jest świętą i nietykalną (tabu). Otóż wszystkie te budowle przypisywane są nie Polinezyjczykom, lecz jakiejś rasie wymarłej, która wcześniej zajmowała te wyspy może w okresie kamienia. Równocześnie bowiem z tą zagadką Pacyfiku jest związana także i druga zagadka wczesnego rozwoju człowieka, którego szczątki

---

przedstawiają analogię? Co to jest Wenecja Pacyfiku? Jaki kult mieszkańców wyspy Ponape i legendy odnośnie do powstania murów cyklopicznych? Co jest zagadką Pacyfiku, i jakie są hipotezy naukowe o praczłowieku i o kolebce cywilizacji?

rzekome (*pithecanthropus erectus*) zostały odkryte na w. Jawie w r. 1892, i zagadka początku cywilizacji wogóle, za której kolebkę niektórzy uczeni chcą upatrywać właśnie ów obszar wysp, na oceanie Indyjskim i Spokojnym położonych, Malaizyi w czasach, kiedy te wyspy zachowały jeszcze połączenie z lądem azyatyckim.

BIBLOGRAFIA.

- Do geografii i etnografii starożytnej Środkowej Azji:
K. Ritter: *Ziemlewiedzenie Azji*. Przekład i uzupełnienia P. Siemionowa: T. I—III. *Ogólny wstęp i wschodnia Azja* 1856—1879.
- T. Richthofen: *China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeten Studien*. Berlin 1879.
- K. E. Ujfalvy: *Aus dem westlichen Himalaya*. 1884.
- A. Szelański: *Rasa żółta i cywilizacya środkowo-azyatycka*. (Wschód i Zachód, j. w. str. 268).
- Do dziejów Chin:
E. K. Parker: *China, her history, diplomacy and commerce*.
— *A thousand years of the Tartars*. 1895.
- R. Kennaway Douglas: *China*. J. Legge: *Confucius i Lao-tse*. Art. w *Brit. Encyclop.* wyd. 10.
- H. Giles: *China, her history*. Tamże wyd. ost. 1911 r.
- W. Gilbert Walshe: *China*. art. w *Hastings. Encyclop. of religion and ethics*.
- Abel Rémusat: *Mélanges Asiatiques*. 1852.
— *Nouveaux mélanges asiatiques*. T. I.
- M. Brandt: *Die Philosophie und der Staatsconfucianismus*. 1898.
- Fr. Hirth: *Chinesische Studien*. 1890.
- J. M. de Groot: *Die Religion der Chinesen* i W. Grube: *Die chinesische Literatur* (Hinneberg. *Die Kultur der Gegenwart*) 1906.
- Do dziejów Środkowej Azji i stosunków jej z zachodem:
E. B. Bunbury: *A history of ancient geography*. 1879.
- W. Tomaschek: *Kritik der ältesten Nachrichten über die skythischen Norden*, cz. I. *Über das Arimaspische Gedicht des Aristes* (Sitzber. Ak. in Wien. 1888).
- A. v. Gutschmid: *Die Skythen* (Kleine Schriften). T. III, 1892.
- O. Franke: *Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntniss der Türkvölker und Skythen Zentralasiens* (Abh. Berl. Ak. 1904).
- Vidal la Blanche: *Les voies de commerce dans la géographie de Ptolomée* (*Compte rendu de l'Académie des inscriptions*. T. 24).

A. Szelągowski: *Daleki i blizki wschód w dziejach*. (Ateneum polskie r. 1907).

Do geografii i dziejów starożytnych Indyi.

W. W. Hunter: *India* Art. w Brit. Encycl. w. 10.

Z. A. Ragozin: *Vedic India*, wyd. 5.

M. Elphinstone: *The history of India*, wyd. 3.

A. W. Smith: *Asoka*. Art. w Hastings. Encycl. of religion and ethics.

Do dziejów religii:

J. Eggeling: *Brahmanism*. T. W. Rhys Davids: *Buddhism* Art. w Brit. Enc. wyd. 10.

A. Hillebrandt: *Brahman*, H. Jacobi: *Brahmanism*, A. S. Geden: *Buddha*. Art. w Hastings. Encycl. of religion and ethics.

H. Oldenberg: *Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*. 1881.

— *Indien und die Religionswissenschaft*. 1906.

— *Die Indische Religion*.

R. Pischel: *Die indische Literatur* (Hinneberg Die Kultur der Gegenwart). 1906.

S. Beale: *Travels of Fah-hian and Sung-yun, buddhist pilgrims from China to India* z przedmową i w przedkładzie. 1869.

Do dziejów Ameryki i Pacyfiku:

Th. Waitz: *Anthropologie der Naturvölker*. T. III—IV.

A. Réville: *L'histoire de religion I. Les religions des peuples noncivilisés*. T. II. 1883.

E. H. Keane: *Asia. America. Australia. Australasia*. C. R. Markham: *Andeans*. Art. w Hastings. Encyclop. of rel. and ethics.

E. B. Taylor: *Civilisation of Mexico*. Art. w Brit. Encycl. wyd. 10.

C. R. Enock: *The secret of the Pacific*. 1912.

Do dziejów sztuki:

S. Lévi: *La Grèce et l'Inde* (Rev. des études grecques). 1891.

M. A. Mathews: *The history of architecture*. 1896.

A. Foucher: *Les bas reliefs gréco-bouddhiques du Gandhara*. 1905.

C. Ito: *Chinese architecture*, V. A. Smith: *Hindu art and architecture*, L. H. Gray: *American art and architecture*. Hastings. Encycl. of religion and ethics.

M. Paléologue: *L'art chinois*. 1910.

M. Maindron: *L'art indien*. 1898.

L. de Milloué: *Guide illustré au musée Guimet*. 1905.

SPIS RZECZY:

	<i>Str.</i>		<i>Str.</i>
WSTĘP:			
§ 1. Nauka historii	1	§ 23. Dynastia 18-ta	56
§ 2. Pragmatyzm	1	§ 24. Dynastia 19-ta	60
§ 3. Nauki pomocnicze historii	2	§ 25. Dynastia 20-ta i upadek monarchii tebańskiej	62
§ 4. Pomniki i źródła historyczne	2	§ 26. Grobowce tebańskie (hypogee)	64
§ 5. Cywilizacja	3	§ 27. Świątynie w Luksorze i Karnaku	68
§ 6. Podział historii na okresy	4	§ 28. Okres rozkładu	76
§ 7. Okresy dziejów powszechnych	4	§ 29. Okres saicki	79
§ 8. Starożytność	5	§ 30. Koniec samodzielności Egiptu	80
§ 9. Wschód i Zachód	6	Bibliografia	81
EGIPT:		BABILON I ASSYRYA:	
§ 1. Położenie geograficzne	7	§ 1. Kraina dwóch rzek	82
§ 2. Rzeka Nil	10	§ 2. Rzeki Eufrat i Tygrys (albo Tygr)	82
§ 3. Wylew rzeki Nilu	11	§ 3. Kraina Mezopotamii. Część południowa	84
§ 4. Przyroda i ludność	13	§ 4. Kraina Mezopotamii. Część północna	86
§ 5. Początek życia w Egipcie i podział kraju na części	18	§ 5. Pomniki babilońsko-assyryjskie	88
§ 6. Starożytni Egipcjanie i bóstwo Nilu	18	§ 6. Assyriologia	89
§ 7. Zabytki Egiptu i egiptologia	20	§ 7. Pismo klinowe	92
§ 8. Pismo egipskie	22	§ 8. Ludność i język	93
§ 9. Dzieje Egiptu	23	§ 9. Sumirowie	94
§ 10. Najstarsze pomniki. Piramidy	24	§ 10. Religia babilońska	96
§ 11. Grobowce egipskie starożytne	26	§ 11. Świątynie babilońsko-assyryjskie	98
§ 12. Religia i życie pozagrobowe	30	§ 12. Mity babilońskie	100
§ 13. Bóstwa Egiptu	34	§ 13. Bóstwa astralne	101
§ 14. Mit słoneczny	39	§ 14. Sztuka religijna babilońsko-assyryjska	104
§ 15. Mit o Ozyrysie	40	§ 15. Najstarsze legendy historyczne	106
§ 15. Życie pozagrobowe	42	§ 16. B) Legendy o potopie	107
§ 16. Monarchia memfiska	44	§ 17. C) Legendy o Gilgameszu	108
§ 17. Ustrój polityczny Egiptu	47	§ 18. Książęta-kapłani w Chaldej	112
§ 18. Monarchia tebańska	50	§ 19. Państwo Sumir i Akkad	112
§ 19. Teby i Egipt górny	50	§ 20. Monarchia babilońska starożytna	116
§ 20. Monarchia tebańska średniowieczna	51	§ 21. Początki Assyrii	119
§ 21. Najazd Hyksów	53	§ 22. Podział historii Assyrii	122
§ 22. Okres nowożytny monarchii tebańskiej	54		

	<i>Str.</i>		<i>Str.</i>
§ 23. Monarchia assyryjska pierwotna	122	§ 29. Upadek i zburzenie Jeruzolimy	224
§ 24. Organizacja i sztuka wojenna u Assyryjczyków	124	§ 30. Pisma kapłanów. Procyrocy Ezdrasz i Nehemiasz	226
§ 25. Państwo średniowieczne	126	Bibliografia	228
§ 26. Państwo sargońskie	130	AZYA MNIEJSZA:	
§ 27. Sztuka assyryjsko-babilońska	141	§ 1. Położenie geograficzne	230
§ 28. Państwo nowo-babilońskie albo chaldejskie	143	§ 2. Chetyci	233
Bibliografia	147	§ 3. Pomniki chetyckie	236
SYRYA I PALESTYNA:		§ 4. Pismo i język chetycki	239
§ 1. Ogólny charakter kraju	148	§ 5. Religia chetycka	241
§ 2. Zaludnienie	156	§ 6. Podboje i handel Chetytów	246
§ 3. Kultura semicka	157	§ 7. Pierwsza wędrówka ludów	250
§ 4. Religia Semitów	161	§ 8. Kefty i „ludy z za morza“	252
§ 5. Fenicya i Fenicyanie	165	§ 9. Frygijczycy i talassokracya Midasa	254
§ 6. Ustrój polityczny i społeczny	167	§ 10. Pomniki Frygii i religia jej mieszkańców	255
§ 7. Dzieje bajeczne Fenicyi	173	§ 11. Lidya i państwo Mermnadów	260
§ 8. Państwo Sydonu	177	§ 12. Sztuka w Azyi Mniejszej	265
§ 9. Panowanie Tyru	179	Bibliografia	268
§ 10. Kolonie fenickie	183	IRAN I TURAN:	
§ 11. Pismo fenickie	193	§ 1. Wyżyna Iranu	269
§ 12. Kraina Kanaan i jej mieszkańcy	194	§ 2. Nizina Turkiestanu	273
§ 13. Plemię Bni-Izrael	195	§ 3. Aryowie	276
§ 14. Początki historyczne Izraela	197	§ 4. Pomniki językowe starożytności aryjskie	277
§ 15. Prawodawstwo i religia Mojżesza	198	§ 5. Językoznawstwo i filologia porównawcza	280
§ 16. Izraelici w kraju Kanaan	199	§ 6. Ustrój społeczny i gospodarczy Aryów	281
§ 17. Okres sędziów — bohaterski	201	§ 7. Religia aryjska	284
§ 18. Filistyni i wojny z nimi Izraelitów	202	§ 8. Bóstwa aryjskie	286
§ 19. Królestwo izraelskie. Dawid	204	§ 9. Bramanizm i kasty hinduskie	289
§ 20. Król Salomon	205	§ 10. Mazdeizm i Zaratusztra	293
§ 21. Świątynia żydowska w Jeruzolimie	206	§ 11. Scytowie i ludy turańskie	296
§ 22. Skutki panowania Salomona	212	§ 12. Najazdy Scytów i Cymrów	299
§ 23. Rozkład królestwa żydowskiego	213	§ 13. Medowie	301
§ 24. Walki Assyrii i Egiptu o panowanie nad Syryą i Palestyną	214	§ 14. Cyrus i Persowie	303
§ 25. Królestwo izraelskie	215	§ 15. Podboje Cyrusa i monarchia perska	304
§ 26. Prorok Amos i zakon żydowski	219	§ 16. Kambyzes i podbój Egiptu	308
§ 27. Koniec państwa izraelskiego	221	§ 17. Powstanie perskie. Gaumata i Daryusz. Napis Behistuński	309
§ 28. Państwo judzkie. Prorok Izajasz	222	§ 18. Organizacja państwa perskiego przez Daryusza	311

	<i>Str.</i>		<i>Str.</i>
§ 19. Dwór perski i wychowanie młodzieży	314	§ 14. Sztuka i architektura chińska	368
§ 20. Wyprawa Dariusza na Scytów i podboje Persów na Zachodzie	318	§ 15. Położenie geograficzne Indyi	376
§ 21. Ruiny Pasargade i Persepolis	319	§ 16. Rasy Indyi starożytnych — Aryowie i tuziemcy	380
§ 22. Sztuka perska. Kolumna i majolika	326	§ 17. Cywilizacya bramańska	383
Bibliografia	335	§ 18. Siddhartha Gautama i nauka buddyzmu	387
INDYE, CHINY I PACYFIK:		§ 19. Organizacya i propaganda buddyzmu. Król Asoka	390
§ 1. Trzy typy cywilizacyi współczesnej	337	§ 20. Państwa indo-scytyjskie. Król Kaniszka i ostatni etap rozwoju buddyzmu	392
§ 2. Wyżyna środkowo-azyatycka i jej przejścia	340	§ 20. Sztuka buddyjska i jej charakter ogólno-azyatycki	395
§ 3. Rasa żółta albo środkowo-azyatycka	343	§ 22. Łąd Ameryki Północnej i Południowej i rasa Amerindów	406
§ 4. Chiny albo państwo Środka	345	§ 23. Mieszkańcy okopowi i skalni	410
§ 5. Dzieje Chin starożytne	347	§ 24. Starożytny Meksyk. Toltekowie i Aztekowie	413
§ 6. Monarchia chińska średniowieczna	349	§ 25. Teocalli. Religia i cywilizacya Meksyku	415
§ 7. Konfucyusz — twórca religii chińskiej urzędowej	350	§ 26. Ludy Yucatan i Chiapas. Cywilizacya Mayów i Quiche	420
§ 8. Lao-tse i taoizm chiński	354	§ 27. Wyżyna And i ludy starożytne Andeańczyków.	422
§ 9. Pierwsze cesarstwo chińskie. Dynastye Tsin i Han	356	§ 28. Organizacya społeczna i państwowa Inków. Religia i pomniki.	425
§ 10. Cywilizacya chińska i najstarsze stosunki z Zachodem	358	§ 29. Australazya i rasy oceaniczne	433
§ 11. Hiung-nu i ludy starożytne Środkowej Azji	361	§ 30. Pomniki megalityczne Pacyfiku	437
§ 12. Wędrowka starożytnych plemion turkskich i państwa indo-scytyjskie	363	Bibliografia	441
§ 13. Najstarsze drogi z Zachodu do Chin.	365		

SPIS ILUSTRACJI:

	<i>Str.</i>	<i>Str.</i>
EGIPT:		27b. Tyara czerwona 48
1. Wieś nad brzegami Nilu 7		27c. Pszent 48
2. Piramidy w Gizeh 8		28a. Faraon, składający ofiarę 49
3. Wyspa File z ruinami świątyni 9		28b. Adoracja słońca przez faraona (w tarczy słonecznej skarabea) 49
4. Piramidy w czasie wylewu Nilu 11		29. Widok Nilu pod Tebami 51
5. Typy fellahów 14		30. Obelisk w Heliopolis (XII dynastia) 52
6. Młody fellah 15		31. Teby—równina tebańska i kolosy Amenophisa III (posągi Memnona) 55
7. Szaduf egipski 16		32. Głowa Tyi, żony Amenhotepa III. Muz. w Bulak. 57
8. Roboty polne (malowidło starożytne egipskie) 17		33. Amenophis IV z żonajcórkami składa ofiarę bogu Atem. Malowidło z grobowca w el-Amarna 58
9. Wielkie piramidy 19		34. Posąg Ramzesa II w Ipsambulu 59
10. Przekrój wielkiej piramidy 21		35. Mumia Ramzesa II 61
11. Piramida schodowa w Sakkara 24		36. Cmentarzysko tebańskie. 65
12. Piramida w Medum 25		37. Fasady grobowe w Beni-Hassan 66
13. Mastaba — ściana zewnętrzna, przedstawiająca oddrzwia domu 27		38. Plan świątyni egipskiej (w Edfu) 68
14a. Mastaba czteroserdabowa—przekrój poziomy 28		39. Widok zewnętrzny świątyni w Edfu. 69
14b. Mastaba — przekrój pionowy 28		40. Dziedziniec wewnętrzny i hypostyl w Edfu 70
14c. Mastaba — przekrój podłużny. 28		41. Pylony i brama świątyni w Edfu od strony dziedzińca 71
15. Skrzynka na mumie (XVIII dyn.) 30		42. Restytucja fasady świątyni w Luksorze według Ch. Chipiez 72
16. Stel (kamień nagrobkowy). Muzeum w Bulak 31		43. Hypostyl w Karnaku. Rekonstrukcja Chipiez 73
17. Stół ofiarny 32		44. Kolumny sali hypostylowej w Karnaku 74
18. Ołtarz egipski (XIX dyn.) 33		45. Szczegół z kolumny i pilastru w świątyni Medinet Abu w Tebach 75
19. Sfinks i piramidy 35		46. Świątynia Hatory w Ipsambulu 76
20. Wielka piramida Cheopsa i świątynia Sfinksa 36		47. Rekonstrukcja sali podziemnej świątyni w Ipsambulu 77
21. Sfinks krinocefaliczny z Karnaku 37		48. Rekonstrukcja świątyni egipskiej z okresu Ptolemeuszów 78
22. Chnum, władca Elefantyny 38		
23. Tryada: Horus, Ozyrys i Izysda 41		
24a i b. Typy rzeźbiarskie z okresu starożytnego 44		
25. Ra-hotep i żona jego Nefert. Rzeźba z okresu III dyn. Muzeum w Bulaku. 45		
26. Skryba—rzeźba z okresu V dynasty. Muz. Luwru 46		
27a. Tyara biała 48		

	<i>Str.</i>		<i>Str.</i>
BABILON I ASSYRYJA:		76. Brama spiżowa z Balawat.	
49. Krajobraz Dwurzezca.	83	Fragment z pałacu królów	
50. Cegła z Chorsabad (0,12 m. długość) z napisem klinowym	90	assyryjskich (IX w.). Muz. Brytyjskie	127
51. Skała Behistun z płaskorzeźbą i napisem. Według Flandin'a i Coste'a.	91	77. Cegła polewana (Nimrud)	128
52. Typy sumirskie. Wykopaliszka z Tello	95	78. Cegła polewana (Nimrud)	129
53. Marduk — z wykopalisk w Babilonie.	97	79. Lew. Rzeźba kamienna z pałacu Assurnasirpala (Nimrud). Muz. Bryt.	129
54. Bóg Ea według płaskorzeźby z Kajundzik	97	80. Król Sargon (postać środ.) i jego minister. Płaskorzeźba z Chorsabad. Muz. Luwru	131
55. Świątynia chaldejska. Restytucya przez Ch. Chipiez	99	81. Miasto i pałace assyryjskie. Płaskorzeźba z Kujundzik	132
56. Walka Marduka z Tiamatem	100	82. Dur-Szarrukin czyli pałac Sargona w Chorsabad. Restytucya według F. Thomas'a	133
57. Procesya bóstw. Płaskorzeźba z Nimrud	101	83. Dekoracje ścienne z Chorsabad. Cegła polewana	135
58. Babilońscy bogowie planet — na skalach Maltaja.	102	84. Lewek brązowy. Chorsabad	136
59. Byk skrzydlaty. Wykopaliszko z Chorsabad. Muz. Luwru	103	85. Assurbanipal na wozie. Płaskorzeźba z Kujundzik. Muz. Luwru	137
60. Gieniusz skrzydlaty assyryjski	104	86. Cegła polewana (Nimrud)	139
61. Demony. Muz. Luwru	105	87. Lew, rażony strzałą. Płaskorzeźba. Muzeum Bryt.	140
62. Cylinder chaldejski	106	88. Wrota w Dur-Szarrukin. Restytucya Thomas'a	142
63. Byk skrzydlaty, poprzedzający łódzie, i bóstwo Ea w kształcie r y b y za nimi (płask. assyryjska)	107	89. Brama pałacu w Dur-Szarrukin. Restytucya Thomas'a	142
64. Bogini zasłonięta Isztar. Rzeźba, wykopana w Tell Halaf (Ras-el-ain) w Mezopotamii.	109	90. Cylinder assyryjski — oprawa nowoczesna	143
65. Gilgamesz, duszący lwa. Rzeźba z Nimrud. Muz. Luwru	110	91. Byk assyryjski	144
66. Posąg Gudei	111	SYRYJA I PALESTYNA:	
67. Naram-Sin — płaskorzeźba	113	92. Cedry w górach Libanu.	148
68. Widok świątyni Uru w stanie obecnym (według Loftusa)	113	93. Bajrut z widokiem na góry Libanu	149
69. Bóg Nebo. Rzeźba z kamienia wys. 1,65 m. Muz. Bryt	115	94. Wodospady libańskie	150
70. Hammurabi. — Płaskorzeźba. Muz. brytyjskie	117	95. Jezioro Genazareth albo Tyberyadzkie	153
71. Wzgórze (tell) Babilu	118	96. Morze Martwe.	154
72. Sztandar assyryjski. U góry bóstwo Aszur w obramowaniu tarczy słonecznej	120	97. Koczownicy z nad brzegu Jordanu	155
73. Sfinks assyryjski	121	98. Plemiona koczownicze Beduinów w Palestynie.	155
74. Forteca assyryjska. Płask.	125	99. Semici. Według malowidła tebańskiego	156
75. Czarny obelisk Salmanasara II z Nimrud. Muz. Brytyjskie	126	100. Muzyk. Typ ludowy w Syrii	157
		101. Studnia w Beersebie	158
		102. Wioska syryjska w okolicach Aleppu	160
		103. Bogini Asztoret. Terrakota wys. 0,26 m. Muz. L.	162

	<i>Str.</i>		<i>Str.</i>
104. Bóstwo fenickie — Baal-Szamaim	164	135. Widok świątyni Salomona boczny. Restytucya.	209
105. Przejście Nahr-el-Kelbu	165	136. Kolumna bronzowa (Jakin i Boaz) w świątyni Salomona. Restytucya.	210
106. Okręt fenicki wojenny	168	137. Morze miedziane. Restytucya Mangeanta	211
107. Statek fenicki handlowy	169	138. Świecznik siedmioramienny z łuku Tytusa	211
108. Mury megalityczneArađu	170	139. Emblemata starożytnych grobowców i synagog żydowskich	212
109. Grobowiec fenicki z Amrith. Restytucya Renana	171	140. Król żydowski, jako jeńiec wojenny. Według malowidła w Karnaku	213
110. Grobowiec w Amrith. Wnętrze	172	141. Jerozolima. Brama do Damaszku	215
111. Sarkofag fenicki. Muz. Luwru	174	142. Restytucya świątyni w Jerozolimie	216
112. Moneta cypryjska z Paphos (powiększona)	175	143. Mur Lamentacji. Szczątki murów obronnych z okresu królestwa żydowskiego	217
113. Afka, źródła Nahr-Ibrahimu, starożytnego Adonis	176	144. Grobowiec t. zw. Absoloma w bliskości Jerozolimy	218
114. Szczątki muru Sydonu	177	145. Salmanassar odbiera hołd Jehu, króla izraelskiego	219
115. Sydon. Forteca współczesna	178	146. Żydzi za czasów Sanherryba	225
116. Plan Tyru fenickiego	180	AZYJA MNIEJSZA:	
117. Pieczęć Abibaala	181	147. Wsie podziemne nad Hallysem	231
118. Widok Tyru wraz z groblą dzisiejszy	182	148. Widok śnieżnych szczytów góry Ararat	232
119. Grobowiec króla Hirma	183	149. Kamień nagrobkowy z Marasz (płn. Syrya)	234
120. Monety cypryjskie	184	150. Wóz wojenny chetycki	235
121. Wazy szklane fenickie	185	151. Lew bazaltowy. Wypukłość chetycka z Marasz (płn. Syrya)	236
122. Murex trunculus. Mięczak, dostarczający barwnika purpurowego	186	152. Płaskorzeźby chetyckie ze Sindzirli	236
123. Wyrobyszkłanne fenickie	187	153. Procesya bogów w Boghaz-kui. Płaskorzeźba na skale Jazili-kaja	237
124. Biżuterje szklane fenickie	188	154. Ruiny pałacu w Boghazkui	238
125. Czara fenicka, znaleziona w Palestynie, starożytnem Praeneste	189	155. Inskrypcya chetycka z Dzerablis	240
126. Biżuterja fenicka, znaleziona na Cyprze. Muz. w New-Yorku	190	156. Bóg Hadad	242
127. Kamień wotywny króla Meszy. Muz. Luwru	192	157. Ruiny miasta i sfinkse w Ejuk	243
128. Arab wraz z córką. Typy z Palestyny	196	158. Orzeł dwugłowy. Płaskorzeźba z pałacu w Ejuk	244
129. Izraelici na płaskorzeźbie assyryjskiej z czasów Salmanassara II.	197	159. Płaskorzeźba skalna z Jazyli-kaja	245
130. Wizerunek arki podług wzorów egipskich	199		
131. Góra Tabor	201		
132. Mury Hebronu, legendowego grobowca Abrahama	204		
133. Jerozolima współczesne z meczetem Omara na miejscu domniemanem świątyni Salomona	207		
134. Dziedziniec wewnętrzny i pylon frontowy świątyni Salomona. Restytucya	208		

<i>Str.</i>	<i>Str.</i>		
160. Tell Dżerblisu (domniemany starożytny Karchemysz)	246	185. Kasta szudra. Krajowcy z Bengalu (Daszu)	292
161. Miasto Kadesz. Według wizerunku egipskiego	247	186. Szarukha—król Saków. Z płaskorzeźby na skale w Behistun	296
162. Forteca chetycka w Szidziri. Restytucja Koldewey'a	248	187. Scyci, według rysunku na wazie srebrnej z Kul-Oba	297
163. Ludy Keftów. Malowidło egipskie	253	188. Scyci, poskramiający dzikie konie. Według wazy srebrnej czartomlickiej. Muz. Ermitażu.	298
164. Grobowiec Midasa	256	189. Szczątki pałacu w Ekbatanie. Według Flandin i Coste'a	301
165. Bogini Ma pośród lwów. Płaskorzeźba wewnątrz sanktuarium Arslan-kaja („Lwia skala“)	257	190. Żołnierze perscy. Płaskorzeźba z Persepolis	305
166. Bóg księżycy Men. Płaskorzeźba. Według Ramsay'a	258	191. Krezus na stosie. Malowidło na wazie greckiej	306
167. Król Midas. Medal bronzowy z czasów cesarstwa	259	192. Gieniusz Cyrusa. Szczątek pałacu królewskiego w Pasargade. Według Dieulafoy'a	307
168. Widok równiny Sardes.	260	193. Daryusz, syn Histaspas. Z płaskorzeźby na skale w Behistun	310
169. Topór dwusieczny. Zeus Labraudus	261	194. Złoty darejkos z wyobrażeniem łucznika.	314
170. Grobowiec albo kopiec Alyatesa	262	195. Płaskorzeźba w Persepolis z wyobrażeniem króla pod baldachimem na tronie, podtrzymywany przez podwładne ludy, i z emblematem Ahura-Mazdy u góry	315
171. Walka Cymmryjczyków z Grekami	263	196a i b. Doryforowie—gwardya królewska. Rzeźba z Persepolis	316
172. Moneta lidyjska z elektronu. Muz. Brytyjskie.	264	197. Persepolis. Widok ogólny. Restytucja Chipiez	320
173. Grobowiec w Kumbet	265	198. Propylee, strzeżone przez byki skrzydlate asyryjskie	321
IRAN I TURAN:		199. Propylee. Restytucja przez Chipiez	322
174. Równina i wzgórze (tell) starożytnych Suz	270	200. Grobowiec Cyrusa w Murghab. Według Dieulafoy'a	323
175. Baktryjczycy, składający daninę królowi perskiemu. Według płaskorzeźby z pałacu w Persepolis	274	201. Ołtarze irańskie w Murghab. Według Flandin i Coste'a	323
176. Mieszkańcy Indyi, składający daninę królowi perskiemu. Według płaskorzeźby z Persepolis	276	202. Dwa ołtarze irańskie w Nakszi-Rustem. Według Dieulafoy'a	324
177. Ogień święty na ołtarzu. Odcisk pieczęci perskiej	285	203. Grobowiec królewski w Nakszi-Rustem	325
178. Roślina soma	285	204. Widok ogólny nekropolu w Nakszi-Rustem. Naprawo wieża czworoboczna—grobowiec Kambyzesa	326
179. Atar, bóg ognia. Moneta Kaniszki	286		
180. Aurvataspa, bóg gromu irański. Moneta króla Kaniszki	286		
181. Mithra, bóg słońca. Moneta króla Huwiszki	287		
182. Jeden z duchów złych Angra mainju. Malowidło na cegle polewanej	288		
183. Krajobraz Pandżabu w okolicach Lahory	290		
184. Bramani. Typ aryjski z Bengalu	291		

<i>Str.</i>	<i>Str.</i>
205a. Kolumna perska. Kapi- tel dwugłowy, woluty i górny koniec	224. Brahma z głową Trimurti, czczący lingam. Frag- ment z wozu sriringam- skiego. Muz. Guimet w Paryżu . . . . .
205b. Profil kapitelu	225. Spotkanie Buddy z ana- choretą. Plaskorzeźba wys. 0,40 m, ...
205c. Przekrój woluty	226. Pierwsze kazanie Bud- dhy. Plaskorzeźba wys. 0,41 m. Muz. w Kalkucie
205d. Przekrój górnego dzwona	227. Inskrypcja skalna króla Asoki w Gudżerat. . . . .
205e. Przekrój górny kolumny	228. Topa w Sanczi, otoczona starożytną balustradą kamienną rzeźbioną . . . . .
205f. Przekrój podstawy	229. Relikwiarz złoty bud- dyjski . . . . .
205g. Podstawa kolumny	230. Szczątki stupy w Czakupat (Swat). . . . .
206. Sala hypostylowa pałacu w Persepolis. Widok z zewnątrz. Restytucja Chipiez	231. Stupa indyjska. Według plaskorzeźby z Barhut . . . . .
207. Hypostyl w Persepolis. Sala t. z. stukolumnowa. Widok od wnętrza. Resty- tucja Chipiez	232. Świątynia (stupa) staro- żytna w Buddha-Gaya . . . . .
208. Wiązanie dachów i kolu- mn w sali hypostylowej. Restytucja Chi- piez'a	233. Wielka kaplica podziem- na buddyjska (czaitya) w Karli . . . . .
209. Łucznicy perscy. Fryz majolikowy w pałacu w Suzie	234. Vihara o kopule podwój- nej. Plaskorzeźba . . . . .
210. Lwy kroczące. Fryz ma- jolikowy z pałacu w Su- zie	235. Vihara w Kenhari . . . . .
INDYE, CHINY I PACYFIK:	
211. Szczyty Himalayów	236. Plan sangharamy . . . . .
212. Konfucyzs	237. Posąg starożytny Bud- dhy ze Sikri. Muzeum w Lahorze . . . . .
213. Lao-Tse. Rzeźba chińska wys. 0,52 m. Muz. Cernuschi	238. Łuk i wrota indyjskie. Wejście do groty „Lonias Riszi“ (Magadha) . . . . .
214. Plaskorzeźba z Hiao- tang-czan. II w. przed Chr. Poselstwo z r. 1100 przed Chr. do Chin	239. Kapitel indo-dorycki z Kaszmiru . . . . .
215. Waza Tsuan. Wys. 0,53 m. Muz. Cernuschi w Paryżu	240. Posąg chiński Buddy (Fo). Wys. 0,50 m. Muz. Cernuschi . . . . .
216. Waza bronzowa Hi-tsuan dla krwi ofiarnej	241. Asceta buddyjski. Rzeź- ba chińska. Wys. 0,28 m. Muz. Cernuschi . . . . .
217. Plaskorzeźba z Hiao- tang-czan. Sceny fanta- styczne	242. Typy Andeańczyków. Krajowcy Kweczua (Que- chua) z okolic Cuzco (po- łudn. Peru) . . . . .
218. Tai pałacu cesarskiego. Według malowidła chiń- skiego	243. Pałac skalny w Mesa Ver- de . . . . .
219. Brama (pai-sang) przed świątynią Konfucjusza w Pekinie	244. Coatlique, bogini Azte- ków . . . . .
220. Pagoda chińska z Wan- czeu-czan, z pałacu ce- sarskiego letniego pod Pekinem	245. Piramida (teocalli) Tol- teków w Teotihuacan w kotlinie Meksyku . . . . .
221. Widok z Dekhanu. Ghaty	246. „Kamień słoneczny“. Ka- lendarz Azteków. Muz. w Meksyku. . . . .
222. Gaj banyanu i praktyki ascetyczne Hindusów	
223. Dolmeny w południo- wych Indyach	

	<i>Str.</i>		<i>Str.</i>
247. Bóstwo Cyalchitlique i legenda o potopie. Pismo obrazowe Azteków. Kodeks watykański . . .	419	252. Forteca Inków w Ollantaytambo (połud. Peru) .	428
248. Ruiny w Mitla (połudn. Meksyk)	420	253. Posąg monolitowy i ruiny Tiahuanaco (Boliwia)	429
249. Słup kamienny rzeźbiony z napisami hieroglificznymi w Quirigua (Gwatemala). Wys. 20 stóp . .	421	254. Oddrzewia cyklopiczne w Tiahuanaco (Boliwia).	430
250. Jezioro Titicaca. Łódzie i wsie krajowców . . .	423	255a. Naczynie gliniane (huaca) z grobowców w dolinie Chicama (wybrzeże Peru) z okresu przed Inkami. Strona licowa	431
251. „Tron słońca”. Ruiny Intihuatana i Pisac (połud. Peru)	427	255b. To samo. Profil . . .	432
		256. Posągi monolityczne na wyspie Wschodniej . .	438

M A P Y:

	<i>Str.</i>
I. Egipt wraz z krajami przyległymi Wschodu	7
II. Blizki Wschód w VII w. przed Chr.	82

91

#

I

~~VI~~ 55

86911

11